NXOPAXOPO WA MAHUNGU YA XILINGWISITIKI EKA SWIHLUVI SWIN'WANA SWA MBULAVULO EKA DIKIXINARI YA TSONGA-ENGLISH DICTIONARY YA CUENOD, R

HI

MPAPA MEMORY

NOMBORO YA XICHUDENI: 11624922

DESITHEXINI YO FIKELELA SWILAVEKO SWA

XIKAMBELO

XA

DIGIRI YA MASITASI

EKA DYONDZO YA XITSONGA EHANSI KA

SENTHARA YA M.E.R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,

VUTSHILA NI NDHAVUKO,

EYUNIVHESITI YA VHENDA

MULETERI: DOKODELA HLUNGWANI, M.C.

MULETERIKULONI: DOKODELA BABANE, M.T.

LEMBE: 2015

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This study analyses the treatment of linguistic information in some parts of speech in Cuenod's **Tsonga-English Dictionary.** The parts of speech which are be discussed in this study are nouns, pronouns, verbs, adverbs, adjectives, copulatives, interjections, ideophones and locatives. The treatment of linguistic information in relatives, and conjunctives are not be included in this study. The proposed study will employ the qualitative method. In this study, the researcher analyses and appreciate Cunoed's dictionary and highlight the shortcomings as well as his strong points in the treatment of linguistic information. Sampling method is employed in this study in order to select relevant pieces of Cuenod's **Tsonga-English Dictionary** which is used to support the claims made in this study. The researcher selects data which she uses as samples which represent the following parts of speech: nouns, pronouns, verbs, adjectives, adverbs, ideophones, interjections, copulative and locatives in Cuenod's **Tsonga-English Dictionary.** The proposed study uses the modular theory. In terms of this theory different levels of language such as phonetics, phonology, morphology, syntax and pragmatics should be taken into account when compiling a dictionary since each has its own significant role to play, without which a dictionary cannot be well compiled.

Keywords: Linguistic information, Lemma, Dictionary, Parts of the speech

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa ndlela leyi mahungu ya xilingwisitiki eka swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo eka **Tsonga – English Dictionary** ya Cuenod. Eka mahungu ya xilingwisitiki ku langutiwile swiphemu leswi welaka eka wona, ku nga fonetiki leyi kongomaneke na ku tumbuluxa mipfumawulo ni matwariselo ya marito, fonoloji leyi kongomaneke na mipfumawulo ya marito, mofoloji leyi langutanaka na xivumbeko xa marito, ni vulongoloxamarito lebyi langutaka malongolokelo ya marito eswivulweni. Ku langutiwile leswaku mahungu ya xilingwisitiki lama boxiweke ma nghenisiwile njhani eka swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo swo tanihi maviti, masivi, maendli, mayimelamaendli, mabumabumeri, mahlamari, maencisi, maritofularha, vusasekisi na vundhawu. Hileswaku xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xiya hi laha mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiweke hakona eka dikixinari ya Cuenod. Ndzavisiso lowu a wu langutangi swihluvi swa mbulavulo swo tanihi maengetelo ni mahlanganisi. Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka ***modular theory*** hikuva yi languta swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki ku nga: fonoloji, fonetiki, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Ndzavisiso lowu wu tirhisile maendlelo ya nhlengeleto wa mahungu na nxopaxopo wa mahungu. Hi ku tirhisa maendlelo lamambirhi, ku xopaxopiwile mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari ya **Tsonga – English Dictionary**, naswona ku tsavuriwile swikombiso leswi humeleriseke xikongomelo xa ndzavisiso lowu.

Marito ya nkoka: Mahungu ya xilingwisitiki, Lema, Dikixinari, Swihluvi swa mbulavulo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO

NDZIMA YA 1: MANGHENELO 1

1.1 Matimuxindzhaku 1
1.2 Xikongomelo 2
1.3 Nkoka wa ndzavisiso 3
1.4 Maendlelo na thiyori ya ndzavisiso 4
1.4.1 Nhlengeleto wa mahungu 5
1.4.2 Nxopaxopo wa mahungu 7
1.5 Thiyori 7
1.6 Mpimo nandzilakano 8
1.7 Tinhlamuselo ta matheme 9
1.7.1 Mahungu ya xilingwisitiki 9
1.7.2 Fonetiki 9
1.7.3 Fonoloji 10
1.7.4 Mofoloji 10
1.7.5 Ntsengo 11
1.7.6 Vulongoloxamarito 11
1.7.7 Semantiki 12
1.7.8 Dikixinari 12
1.7.9 Lema 12
1.7.10 Swihluvi swa mbulavulo 13
1.7.11 Xitsonga 13
1.8 Maavelo ni malongolokelo ya tindzima 13

NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA 15

2.1 Manghenelo 15
2.2 Matsalwa lama kambisisiweke 15
2.2.1 Matsalwa lama nga languta mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo 15
2.2.2 Matsalwa lama nga languta swiaki swa marito ni tikholokhexeni 33
2.2.3 Matsalwa lama paluxaka lekisikhogirafi na lekisikholoji 38
2.2.4 Matsalwa lama langutaka tithiyori ta matsalelo ya dikixinari 58
2.3 Nkatsakanyo 66

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3: MAHUNGU YA XILINGWISITIKI EKA MAVITI NI MASIVI 70

3.1 Manghenelo 70
3.2 Maviti 70
3.2.1 Nhlamuselo 70
3.2.2 Tinxaka ta maviti 71
3.3 Masivi 100
3.3.1 Nhlamuselo 100
3.3.2 Tinxaka ta Masivi 100
3.4 Nkatsakanyo 106

NDZIMA YA 4: MAHUNGU YA XILINGWISITIKI EKA MAENDLI 108

4.1 Manghenelo 108
4.2 Maendli 108
4.2.1 Nhlamuselo 108
4.2.2 Marhavi ya maendli/maendlipfelelo 109
4.3 Nkatsakanyo 120

NDZIMA YA 5: MAHUNGU YA XILINGWISITIKI EKA SWIHLUVI SWIN'WANA SWA MBULAVULO 122

5.1 Manghenelo 122
5.2 Nxopaxopo wa mahungu ya xilingwisitiki eka swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo 123
5.2.1 Maengeteri 123
5.2.2 Maencisi 128
5.2.3 Mahlamari 135
5.2.4 Riyimelariendli 146
5.2.5 Vundhawu 153
5.2.6 Mabumabumeri 158
5.2.7 Vamavizweni 163
5.2.8 Maritofularha 166
5.2.9 Vusasekisi 170
5.3 Nkatsakanyo 173

NDZIMA YA 6: KU DLAYISETA 175

6.1 Nkatsakanyo Ni Mikumisiso 175

© University of Venda

6.2 Swibumabumelo 176

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE ..... Error! Bookmark not defined.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIHLAMBANYO

Mina Memory Mpapa, ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wu endliwile hi mina naswona i ntirho lowu ndzi nga lo titirhela hi ndzexe. Ntirho lowu a wu si tshama wu yisiwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe kun'wana ni kun'wana hi xikongomelo xo fikelela dyondzo yo karhi.

Nsayino

14/09/15

Siku

© University of Venda

XIVIKO

Ndzi nyiketa ntirho lowu eka vatswari va mina Flaxman Hasani na Martha Mpapa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIKHENSO

Xo sungula ndzi khensa Xikwembu lexi ndzi pfumeleleke leswaku ndzi tikuma ndzi ri ku dyondzeni ka dyondzo leyi. Ku tikuma ndzi karhi ndzi songasonga ntirho lowu i matimba ya Xikwembu hikuva a swi nga olovi.Muleteri wa mina Dokodela M.C. Hlungwani ndza ku khensa swinene. Loko a ku nga ri wena ntirho lowu a wu ta va wu nga ri kona. A ndzi sweka matshopetani kambe wena a wu nga karhali ku ndzi kombisa maswekelo lamanene ku kondza namuntlha byi vupfa. Dokodela u tirhile. Nkarhi wun'wana a swi ku tikela hi ku ndzi dyondzisa kambe swi nga ngheni, hambiswiritano a wu karhalangi. Endlela na van'wana lava va ha taka u nga heli mbilu. Xikwembu xa mavandla a xi ku katekise. A ndzi rivali valeteri va mina hinkwavo lava ndzi hundzeke hi le mandleni ya vona hikuva a ndzi sungulelangi eka digiri leyi; ku ni lomu ndzi sukeke hi kona.

Ndzi tlhela ndzi khensa vatswari va mina lava va nga kanya timbilu va titsona switshongo na mpahla ya manyunyu va karhi va ndzi hakelela mali ya xikolo. Ndzi hava marito yo ringana ku khensa rirhandzu lera swonghasi. Xikwembu xa tatana Abrahama a xi mi katekise hi laha ku nga heriki. Tindzisana ta mina na tona ndza ti khesa hikuva ti tiyisele ku hlupheka hikokwalaho ka ku va mali hinkwayo leyi a yi fanele ku va xavela swo tihanyisa yi hakelela mina xikolo.

A ndzi rivali nkatanga Chauke Yimani, ndzi khensa ku va kona ka wena. Swin'wana leswi a swi ndzi tikela swi olovile hikokwalaho ka wena. Ndzi khensa nseketelo wa wena. Xikwembu xa matimba hinkwawo a xi ku katekise hi laha ku nga heriki. Loko ndzo rivala wena munghana wa mina Burheni Clementinah ndzi nga va ndzi ri xiphunta. Metinah, ndza ku khensa hi ku ndzi amukela loko u ndzi endleleke kona loko ndzi fika eAfrika – Dzonga. Xikwembu xa le henhlahenhla a xi ku katekise.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 1
MANGHENELO

1.1 Matimuxindzhaku

Eka ririmi ra Xitsonga ku ni tidikixinari ta ntlhanu, hinkwato ka tona tidikixinari leti ta tindzimi timbirhi ku nga Xitsonga na Xinghezi. Dikixinari ya Xitsonga yo sungula yi kandziyisiwile hi 1907. Dikixinari leyi a yi thyiwile *Pocket Dictionary (Shangaan)-English/English-Thonga (Shangaan)* hi Rev. Ch.W Chatelain. Nkandziyiso wa vumbirhi wa dikixinari leyi wu endliwile hi 1909. Ku sukela eka nkarhi lowu ku vile na mikandziyiso yin'wana ya dikixinari leyi ku fika namuntlha. Nkandziyiso lowu wa ha ku endliwaka wa dikixinari leyi i wa vutsevu. Dikixinari leyi tlherile yi langutiwa hi vuntshwa naswona yi tlhela yi kurisiwanyana ivi yi thyiwa vito ra *English-Tsonga/Tsonga –English Pocket Dictionary.* Dikixinari leyi yi kandziyisiwile hi *Sasavona Publishers and Booksellers.* Dikixinari leyi yi lo nghenisa swinghenisiwa, na thoni leyi nga na nkoka swinene eka dikixinari.

Tsonga-English Dictionary hi yona leyi xopaxopiwaka eka ndzavisiso lowu naswona yi kandziyisiwile hi 1967. Dikixinari leyi yi langutile ririmi na ku funghiwa ka vuhenhla na vuhansi bya switwari. Hambiswiritano, matsalelo ya xifonetiki a ma nghenisiwangi. Dikixinari ya vunharhu hi leyi kandziyisiweke hi K.B. Hartshone hi 1983, dikixinari leyi yi thyiwile *Dictionary of Basic English.* Dikixinari leyi yi na switsariwandzhaku leswi tsariweke hi Xinghezi leswi nga tlhela swi nyikiwa marito man'wana lama fanaka na wona hi Xitsonga.

Dikixinari ya vumune hi leyi kandziyisiweke hi 2005, leyi vuriwaka *Dikixinari ya Xitsonga/English Dictionary.* Dikixinari leyi yi kandziyisiwile hi *Xitsonga National Lexicography Unit* hi va ka *Phumelela Books.* Dikixinari leyi yi nyika xihluvi xa mbulavulo xa xinghenisiwa na nhlamuselo ya xinghenisiwa. Swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki a swi nghenisiwangi. Xa kahle ngopfu hi dikixinari leyi i ku va yi nghenisile

© University of Venda

marito lamantshwa lama ma nga kumekiki eka tidikixinari letin'wana ta khale. Dikixinari leyintshwa ya ha ku kandziyisiwahi va Lingua Franca hi 2014. Dikixinari leyi hi yona yi ri yoxe leyi yi tsariweke hi ririmi rin'we ra Xitsonga.

Tidikixinari leti hinkwato loko hi ti langutile ti komba ti ri na swihoxo swo karhi; hileswaku a ti fikeleri swilaveko leswi languteriwaka loko ku tsariwa dikixinari. Loko ku tsariwa dikixinari ku ni swilo swo tala leswi fanelaka ku tekeriwa enhlokweni hi mutsari loko a nga si sungula ku tsala dikixinari. Mahungu ya xilingwisitiki hi man'wana lama nga na nkoka swinene eka ku tsariwa ka tidikixinari, hikokwalaho mutsari wa dikixinari na mutirhisi wa yona va fanele va tiva mahungu ya xilingwisitiki hi ku hetiseka.

Mahungu ya xilingwisitiki ya khumba fonetiki, fonoloji, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Hi ku kongomisa hi nga vula leswaku mahungu ya xilingwisitiki ya katsa swilo leswi landzelaka: matsalelo ya xifonetiki, xihluvi xa mbulavulo xa rito, ntsengo wa rito, mavizweni wa rito, nhlamuselo leyi amukelekaka, matirhelo ya rito exivulweni, ni matimu ya rito na swin'wana leswi nga swa nkoka eka rito leri nghenisiweke eka dikixinari. Ku nghenisiwa kahle ka mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari swi endla leswaku dikixinari yi olova kumbe yi twisiseka loko yi tirhisiwa.

Hi nkarhi wa ndzavisiso lowu a ku nga se va na ndzavisiso lowu wu nga khumba mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari ya Xitsonga. Vatsari van'wana vo fana na va de Schryver (2009 na 2010), Prinsloo (2003) na Fortune (1979) va langutile mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo eka tidikixinari ta tindzimi tin'wana leti nga riki Xitsonga, naswona a va nga languti leswaku mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiwile njhani eka swihluvi swa mbulavulo. Kasi vatsari van'wana vo fana na Sanusi (1994) va khumba nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari, hi ku angarhela, ku nga ri eka dikixinari ya ririmi ro karhi.

1.2 Xikongomelo

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa dikixinari ya Cuenod ya **Tsonga-English Dictionary** ya 1967. Ndzavisiso lowu wu lava ku pfala mavangwa lama nga siyiwa hi milavisiso leyi

© University of Venda

nga languta tidikixinari ta Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu ta va wu karhi wu languta leswaku mutsari u nghenisile mahungu ya xilingwisitiki eka swinghenisiwa swa swihluvi swa mbulavulo xana. Tanihileswi kombisiweke eka matimuxindzhaku, laha swi paluxiweke leswaku tidikixinari leti hi nga na tona ta Xitsonga, tin'wana ti kombisa ntsena vuhenhla na vuhansi bya switwari, muhundzuluxo wa marito ku suka eka Xitsonga ku ya eka Xinghezi, tin'wana ti nyika xihluvi xa mbulavulo na nhlamuselo ya swinghenisiwa. Leswi swi veka erivaleni mhaka ya leswaku vatsari va tidikixinari a va tekeri enhlokweni timhaka ta mahungu ya xilingwisitiki lama nga ni nkoka, ngopfungopfu eku tsaleni ka tidikixinari. Maendlelo lama ma susumetile mutsari leswaku a tikuma a karhi a endla ndzavisiso hi nhlokomhaka ya muxaka lowu.

Xin'wana xa swikongomelo swa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa **Tsonga-English Dictionary** hi ku languta mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana. Hikokwalaho ndzavisiso lowu wu ta kombisa swihluvi swa mbulavulo leswi Cuenod a nga swi nghenisa eka dikixinari leyi ya **Tsonga-English Dictionary.**

Xin'wana xa swikongomelo i ku andlala mahungu ya xilingwisitiki lama Cuenod a ma nghenisekeke. Ku ta tlhela ku tlhantlhiwa mahungu ya xilingwisitiki lama a nga ma nghenisangiki.

Kasi xin'wana xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kambisisa loko mahungu ya xilingwisitiki lama nghenisiweke eka dikixinari ya Cuenod ma nghenisiwile kahle eka swihluvi swa mbulavulo. Xikongomelo xo hetelela ku ta va ku nyika ndzulamiso eka swihoxo leswi nga endliwa hi mutsari eka dikixinari leyi nga eku xopaxopiweni.

1.3 Nkoka wa ndzavisiso

Tanihi laha hi kombiseke hakona eka matimuxindzhaku leswaku valavisisi van'wana vo fana na va de Schryver (2009 na 2010), Prinsloo (2003) na Fortune (1979) va langutile swihluvi swa mbulavulo eka tidikixinari ta tindzimi tin'wana leti nga riki ta Xitsonga naswona a va langutangi leswaku mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiwile kahle eka

© University of Venda

swinghenisiwa swa swihluvi swa mbulavulo. Vatsari van'wana vo fana na Sanusi (1994) va khumba nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari, kambe a va kongomisi eka swihluvi swa mbulavulo naswona a va languti eka Xitsonga. Hikwalaho ndzavisiso lowu i wa nkoka ngopfu hikokwalaho ka ku va wu ri lowo sungula ku languta eka mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari ya **Tsonga-English Dictionary**.

Hi maendlelo lama ndzavisiso lowu wu tlhela wu va na nkoka hi ku va wu lulamisa swihoxo leswi endliweke hi Cuenod eka dikixinari mayelana na mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulalo.

Hikokwalaho ndzavisiso lowu wu ta pfuna vatsari lavantshwa ku va va papalata swihoxo leswi nga endliwa hi Cuenod. Wu ta lemukisa vatsari leswaku va nghenisa mahungu ya xilingwisitiki eka tidikixinari hikuva ma na nkoka loko ku tsariwa dikixinari. Leswi swi ta endla leswaku va kota ku tumbuluxa tidikixinari ta xiyimo xo amukeleka ku fana ni ta tindzimi tin'wana to fana ni ta Xinghezi, xikombiso; *Advanced Oxford Learners Dictionary* ni tin'wana. Hi ndlela leyi ndzavisiso lowu wu ta va wu ri karhi wu pfala mavangwa lama nga kona eka tidikixinari ta Xitsonga.

Nkoka wun'wana i ku va ndzavisiso lowu wu tlhontlha swidyondzeki swa Xitsonga leswaku swi tsala tidikixinari hikuva ndlela ya matsalelo ya kahle yi ta va yi paluxiwile eka ndzavisiso lowu. Hi marito man'wana, ndzavisiso lowu wu endlela leswaku ku tsariwa tidikixinari leti nga ringanela swilaveko hinkwaswo hi tlhelo ra matsalelo ya dikixinarixidzi.

1.4 Maendlelo na thiyori ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa maendlelo mambirhi ku andlala vuxokoxoko bya ndzavisiso na ku fikelela xikongomelo xa mulavisisi. Mulavisisi u ta tirhisa maendlelo ya nhlengeleto wa mahungu na nxopaxopo wa mahngu. Hi maendlelo lama mutsari u ta xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari ya Cuenod. Nakambe mulavisisi u ta kota ku kombisa hi laha Cuenod a ngheniseke kahle

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mahungu ya xilingwisitiki ni laha a tsandzekeke kona. Tindzimana leti landzelaka ti hlamusela maendlelo lama hi vuenti.

1.4.1 Nhlengeleto wa mahungu

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa tisampula (*sampling*) ku tsavula swiphemu leswi nga ta seketela xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Leswi swi komba leswaku a hi ntirho hinkwawo lowu nga ka dikixinari ya Cuenod lowu nga ta nghenisiwa eka ndzavisiso lowu kambe ku ta nghena ntsena swiphemu leswi nga ta paluxa erivaleni swilaveko swa ndzavisiso lowu. Eka ndlela leyi mutsari u ta tsavula swikombiso swa swihluvi swa mbulambulo leswi landzelaka: maviti, masivi, maendli, maengeteri, maencisi, mahlamari, riyimelariendli, vundhawu, vamavizweni, mabumabumeri, maritofularha na vusasekisi. Eka swikombiso leswi ku ta xopaxopiwa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo. Hi ndlela leyi mulavisisi u va a nga ehleketeleri kambe u nyika swikombiso leswi a swi tsavulaka ku suka eka dikixinari leyi xopaxopiwaka. Hi marito man'wana, mulavisisi u tihlawulela swikombiso leswi nga ta n'wi nyika vuxokoxoko lebyi andlalaka xikongomelo xa ndzavisiso wa yena xi va erivaleni.

Hikokwalaho mulavisisi u ta tsavula tisampula ta maviti yo hlayanyana lama sukaka eka tinxaka ta maviti leti landzelaka: mavitavito, mavitaswilo, mavitaswianakanyiwa, mavitantlawa, mavitinkatsano ni mavitimpfelelo. Eka tinxaka leti mulavisisi u ta xopaxopa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki loko manghenisiwile kahle. Loko ma nga nghenisiwangi kahle mulavisisi u ta swi veka erivaleni leswaku Cuenod a fanele a nghenisile hi mukhuva wihi. Tisampula leti ti yimela maviti hinkwawo lama nghenisiweke endzeni ka dikixinari ya **Tsonga-English Dictionary**.

Mulavisisi u ta tlhela a tsavula tisampula leti humaka eka tinxaka tinharhu ta masivi ku nga: masivinene, masivikomba ni masivintalo. Nxopaxopo mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki wu ta kaneriwa eka tisampula leti, naswona wu ta yimela masivi hinkwawo lama nghenisiweke hi Cuenod eka dikixinari leyi. Ndzavisiso lowu wu ta hlawula swikombiso ku suka eka marhavi ya maendli ku nga maendli ya ntsongahato,

© University of Venda

xidzimelo, xihlamulano, xikongomelo, xitlhandlulo, xiendleko, xitlhelelo na xitwisiwo. Swikombiso leswi nga ta tsavuriwa eka marhavi ya maendli eka swona ku ta xopaxopiwa mahungu ya xilingwisitiki loko manghenisiwile kahle. Leswi swi komba leswaku a hi maendli hinkwawo lama nga ta nghenisiwa endzeni ka ndzavisiso lowu, tisampula hi tona leti nga ta yimela maendli hinkwawo lama nghenisiweke eka dikixinari leyi ya Cuenod.

Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu tsavula maengeteri lama nga ta tirha tanihi tisampula ku suka eka tinxaka tinharhu ta maengeteri. Tinxaka leti ti katsa, maengeteri ya nkarhi, ya ndhawu ni ya mukhuva. Mahungu ya xilingwisitiki ma ta xopaxopiwa eka tinxaka leti ta maengeteri, hikokwalaho swi ta va erivaleni leswaku mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiwile kumbe a ma nghenisiwangi. Ku ta tlhela ku tsavuriwa swikombiso swa maencisi ku suka eka tinxaka tinharhu ta maencisi. Eka tinxaka leti ku ta xopaxopiwa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki ku karhi ku langutiwa leswaku ma nghenisiwile kahle xana. Tinxaka leti ta maencisi ti katsa maencisi ya mpfumawulo, ya mukhuva ni ya muhlovo. Swikombiso leswi nga ta va swi tsavuriwile swi ta tirha tanihi tisampula leti yimelaka maencisi hinkwawo lama nghenisiweke hi Cuenod eka dikixinari ya yena.

Endzhaku ka leswi ku ta tlhela ku hlawuriwa swikombiso leswi sukaka eka mahlamari, eka swikombiso leswi ku ta xopaxopiwa leswaku mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiwile kahle xana, loko ma nga nghenisiwangi kahle mulavisisi u ta swi veka erivaleni leswaku Cuenod a fanele a swi endlisile ku yini. Tinxaka ta mahlamari leti nga ta langutiwa ti katsa mahlamari yo komba ku hlamala, ya ntsako, ya ku chava, ya ku hlundzuka ni ya ku kaneta. Swikombiso leswi nga ta tsavuriwa swi ta tirha tanihi tisampula leti yimelaka mahlamari hinkwawo lama nghenisiweke eka dikixinari leyi xopaxopiwaka.

Tisampula ti ta nyika vuxokoxoko hinkwabyo bya mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki hikuva mulavisisi u ta va a karhi a xopaxopa mahungu eka swihluvi swa mbulavulo leswi nghenisiweke eka dikixinari. Mulavisisi u ta va a karhi a tirhisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swikombiso leswi vaka swi tsavuriwile eka swihluvi swa mbulavulo leswi nghenisiweke hi Cuenod eka dikixinari ya yena. Hi maendlelo lama, mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo ma va ma xopaxopiwile hi ku hetiseka hikuva swikombiso hinkwaswo leswi nga ta nyikiwa swi ta va swi karhi swi yimela ntirho hinkwawo lowu nga ka dikixinari ya Cuenod.

1.4.2 Nxopaxopo wa mahungu

Mahungu lama hlengeletiweke ma ta xopaxopiwa hi ku tirhisa ndlela leyi vuriwaka nxopaxopo wa mahungu. Eka ndzavisiso lowu dikixinari ya Cuenod yi ta xopaxopiwa hi ku va ku kaneriwa hi mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo. Eka ndzavisiso lowu maviti ma ta tsavuriwa ma suka eka tinxaka ta maviti hinkwato ivi eka wona ku xopaxopiwa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki. Eka masivi na kona ku ta tsavuriwa swikombiso ku suka eka tinxaka ta wona, ku tlhela ku xopaxopiwa loko mahungu ya xilingwisitiki ya nghenisiwile kahle. Maencisi hi man'wana ya swihluvi swa mbulavulo lama ku nga ta tsavuriwa swikombiso ku suka eka tinxaka ta wona ivi ku ta tlhela xopaxopiwa mahungu ya xilingwisitiki loko ma nghenisiwile kahle.

Loko mahungu ya xilingwisitiki ma xopaxopiwile eka maencisi, maengeteri na wona ma ta tsavuriwa loko ma nghenisiwile eka dikixinari, ivi ku xopaxopiwa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka wona. Maendlelo lama ma ta endliwa eka swihluvi hinkwaswo swo fana na mabumabumeri, maritofularha, vundhawu, riyimelariendli, na vusasekisi.

1.5 Thiyori

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu fanele wu va na thiyori leyi wu pfunetaka. Eka matsalelo ya dikixinari swidyondzeki swi boxa leswaku ku hava thiyori yin'we leyi kotaka ku pfuna mutsari yi nga tiseketelangi hi tin'wana. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu wu ta tiseketela hi ku tirhisa thiyori yo karhi leyi nga ta wu pfuna ku andlala timhaka leti twisisekaka. Kerlinger (1986:9) u hlamusela thiyori hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> *a set of interrelated concepts, definitions and propositions that present a systematic view of phenomena by specifying relations among variables, with the purpose of explaining and predicting the phenomena.*

Ntshaho lowu wu kombisa nkoka wa thiyori eka ndzavisiso, hileswaku thiyori yi nyika malongolokelo ya kahle ya ndzavisiso. Vuxaka lebyi byi nga kona eka swilo leswi khumbiwaka hi ndzavisiso bya hlamuseriwa. Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa ***Modular theory.*** Leswi ndzavisiso lowu wu langutaka mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo, thiyori leyi yi ta pfuna swinene hikuva yi languta swiyenge swo hambana swa lingwisitiki hi xin'wexin'we ni hinkwaswo leswi kumekaka eka xona. Nabirye (2009:182) u hlamusela thiyori leyi hi ndlela leyi;

> *This theory considers interdependent modules or levels of language that have access to information in other modules in order to account for a full analysis of a language. The interconnectivity of the different modules of language analysis helps to specify dictionary information on which lexicographical decisions can be applied.*

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku thiyori leyi yi languta xiyenge xin'wana na xin'wana xa mahungu ya ririmi lama pfunaka ku boxa mahungu lama fanelaka ku nghenisiwa eka dikixinari. Thiyori leyi hi yona leyi nga ringanela ku tirhisiwa eka ndzavisiso lowu hikuva yi vulavula hi swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki.

1.6 Mpimo na ndzilakano

Dikixinari yi anamile ngopfu, hileswaku swilo leswi langutiwaka eka dikixinari swi tele ngopfu, hikokwalaho ndzavisiso lowu wu ta xopaxopa ntsena mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari ya Cuenod ya **Tsonga-English Dictionary**. Ku ta langutiwa swihluvi swa mbulavulo leswi landzelaka; riviti, risivi, riendli, riengeteri, rihlawuri, riencisi, rihlamari na vundhawu.

Hikokwalaho swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo fana na riengetelo,na swikhavisaririmi a swi nge langutiwi, switsariwamahlweni na switsariwandzhaku na swona a swi nge langutiwi eka ndzavisiso lowu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7 Tinhlamuselo ta matheme

Maritonkulu ya ndzavisiso lowu ma ta hlamuseriwa ku endlela leswaku ma ta twisiseka ngopfungopfu eka matirhiselo lama nga endliwa eka ndzavisiso lowu. Ku ta hlamuseriwa matheme lama landzelaka; mahungu ya xilingwisitiki, dikixinari, swihluvi swa mbulavulo, swikhavisa ririmi, na Xitsonga.

1.7.1 Mahungu ya xilingwisitiki

Hi theme leri ku kongomisiwa eka mahungu lama khumbaka ririmi, ma tirhisiwaka loko ku tsariwa dikixinari. Mahungu lama ma pfuna mutsari ku nghenisa swinghenisiwa swa yena eka dikixinari ni ku tsala hinkwaswo leswi nga fanela ku nghenisiwa eka dikixinari. Hartmann na James (1998:108) va hlamusela mahungu ya xilingwisitiki hi ndlela leyi;

> *... a collective term for the information categories presented by the compiler and consulted by the user of a dictionary based on language.*

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki ku kongomisa eka mahungu lama khumbaka swiyenge swa ririmi leswi tirhisiwaka hi mutsari ni mutirhisi wa dikixinari.

1.7.2 Fonetiki

Theme ra fonetiki ri kongomisa eka dyondzo ya ntumbuluko wa mipfumawulo. Shabangu (1996: 11) u hlamusela theme leri hi ndlela leyi;

> ... i dyondzo leyi eka yona ku dyondziwaka hilaha mipfumawulo ya ririmi yi vumbiwaka kumbe yi twarisiwaka hakona loko ku vulavuriwa ...

Ntshaho lowu wu seketela wu seketela leswaku fonetiki i dyondzo ya matumbulukelo ya mipfumawulo. Theme leri ri na nkoka eka dikixinari hikuva mutirhisi wa dikixinari u fanele a kota ku twarisa mipfumawulo ya marito lama nghenisiweke eka dikixinari hambiloko a nga ri Mutsonga, hikokwalaho mutsari u fanele a kombisa leswaku rito leri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a nga ri nghenisa ri twarisiwa njhani. Leswi swi kombisiwa ntsena hi matsalelo ya xifonetiki. Xikombiso;

hlàkúlà/ɬakula /,
mpfúndlà/ɱɸfundla /

Hi ndlela leyi marito lama ma kombisiwile leswaku ma twarisiwa njhani, leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku twarisa marito lama hambiloko a nga ri Mutsonga. Leswi swi paluxa nkoka wa mahungu ya xilingwilisitiki eka dikixinari.

1.7.3 Fonoloji

Fonoloji yi kongomanile na dyondzo ya ku longoloxiwa ka mipfumawulo ivi yi vumba mapeletwana. Hawkins (1984: 07) u hlamusela fonoloji hi ndlela leyi; *"... is the study of sounds patterns in language."*

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya ku fonoloji i dyondzo ya ku longoloxiwa ka mipfumawulo ya ririmi. Fonoloji yina nkoka hikuva yi nyika mutsari mhaka ya mipfumawulo ya ririmi. Leswi swi paluxeka loko switwari swa marito swi funghiwa swi karhi swi kombisa vuhenhla na vuhansi bya switwari. Leswi swi tlhela swi pfuna mutsari loko a nghenisa marito eka dikixinari u kota ku tiva leswaku mpfumawulo wa xitwari xo karhi eka rito ro karhi xi twarisiwa njhani. Ku va mutsari a nyika mfungho ni mapeletelo ya kahle ya marito hi loko a tiva fonoloji. Loko mutsari wa dikixinari a nga tivi mpfumawulo ni mapeletelo ya rito a nga ka a nga koti ku tumbuluxa dikixinari yo amukeleka. Leswi swi paluxa nkoka wa fonoloji eka dikixinari.

1.7.4 Mofoloji

Mofoloji hi xin'wana xa swiphemu lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki. Hi theme ra mofoloji ku kongomisiwa eka dyondzo ya xivumbeko xa marito. Malmkjaer (1991: 314) u seketela nhlamuselo leyi hi ndlela leyi;

> *... is concerned with the forms of words themselves, the study of meaningful parts of words ...*

© University of Venda

Ntshaho lowu wu boxa leswaku mofoloji yi kongomanile na xivumbeko xa marito. Eka mofoloji hi kona laha hi tlhelaka hi kuma mitlawa ya maviti. Hikokwalaho mutsari na mutirhisi wa dikixinari va fanele va va na vutivi bya mitlawa ya maviti hi ku hetiseka. Leswi swi paluxiwa hi ku kombisa vun'we ni vunyingi bya marito. Xik;

mútì/mu:ti/ **riv.** (vun. miti),
xílò/ʃilo/ **riv.**(vun. swilo)

1.7.5 Ntsengo

Ntsengo ku kongomisiwa eka xiyimo xa ntalo wa swilo leswi vuriwaka hi riviti. Ntsengo wu ni matlhelo mambirhi, vun'we na vunyingi. I swa nkoka ku va mutsari wa dikixinari a kombisa leswaku riviti ro karhi leri a ri nghenisaka ri le ka vun'we kumbe vunyingi.

Xikombiso, rito **muti** leri ku nga riviti leriwelaka eka ntlawa wa 3, laha ntsengo wa rona ku nga vun'we. Loko rito leri ri yisiwa eka ntlawa wa 4 ri hundzuka ri ya eka vunyingi, xikombiso, miti.

1.7.6 Vulongoloxamarito

Vulongoloxamarito hi rin'wana ra matheme leri welaka eka lingwisitiki. Hi theme leri ku kongomisiwa eka dyondzo ya ku longoloxa marito eka ririmi. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Malmkjaer (1991:430) loko a ku:

... the study of internal structure of phrases, clauses and sentences in terms of words.

Ntshaho lowu wu seketela nhlamuselo leyi nga boxiwa laha henhla. Vulongoloxamarito tanihi xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki na xona xa humelerisiwa eka dikixinari. Mutsari wa dikixinari wa boheka ku tlhela a kombisa leswaku rito leri a nga ri nghenisa ri tirha njhani eka xivulwa. Leswi mutsari u swi kombisa hi ku nyika xikombiso xa xivulwa loko a nyikile nhlamuselo ya rito. Xikombiso:

nhlókò/ŋɬoko / **riv.** xik. **nhloko** ya nyimpfu ya nandziha.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.7 Semantiki

Hi theme ra semantiki ku kongomisiwa eka dyondzo ya tinhlamuselo ta marito eka ririmi. Hurdford na Heasly (1983:01) va hlamusela semantiki hi ndlela leyi; "*... is the study of meaning in language.*"

Ntshaho lowu wu seketela semantiki yi langutana na swiyenge swa tinhlamuselo ta swinghenisiwa. Xikombiso:

rhólè / rɦolɛ / **riv.** (vun. marhole) n'wana wa homu.

Maendlelo lama ma paluxa nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari hikuva xinghenisiwa xi nyikiwa nhlamuselo leyi amukelekaka.

1.7.8 Dikixinari

Hi dikixinari ku kongomisiwa eka tsalwa leri eka rona ku nghenisiwaka marito ya ririmi ro karhi hi matsalelo ya ximfumo ma tlhela ma nyikiwa tinhlamuselo, ni hinkwaswo leswi khumbaka rito rolero. Landau (1984) u hlamusela dikixinari hi ndlela leyi; "*... is a book that lists words in alphabetical order and describes their meanings.*"

Ntshaho lowu wu boxa leswaku dikixinari i tsalwa leri nga tsariwa marito lama longoloxiweke hi xialifabeti ma tlhela ma nyikiwa ni tinhlamuselo.

1.7.9 Lema

Lema ku kongomisiwa eka rito kumbe xinghenisiwa lexi nga eka nongoloko wa xialifabete lexi talaka ku tsariwa hi matsalelo yo tikisiwa naswona xi kumeka eka voko ra ximatsi endzeni ka dikixinari (Landau: 1984). Ku ya hi Malange (2005:19) lema i xivumbeko xa nongonoko lowu andlariweke hi ndlela ya xialifabete lexi pfumelelaka muhlengeleti ni mutirhisi wa dikixinari ku kuma mahungu eka tsalwa.

© University of Venda

1.7.10 Swihluvi swa mbulavulo

Swihluvi swa mbulavulo i mitlawa ya marito leyi tirhisiwaka eka ririmi, leyi hlanganisiwaka hi ndlela yo karhi ku vumba swivulwa eka mbulavulo. Hartman na James (1998: 109) va hlamusela swihluvi swa mbulavulo hi ndlela leyi, "*... a traditional term for 'word class' or the grammatical role of words or phrases play in sentences.*"

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku swihluvi swa mbulavulo i mitlawa ya marito leyi tirhisiwaka eka ririmi ku vumba swivulwa.

1.7.11 Xitsonga

Xitsonga i ririmi leri ri vulavuriwaka hi Vatsonga / Machangana lava va kumekaka eAfrika-Dzonga, Mozambique, Swaziland na le Zimbabwe. Leswi swi seketeriwa hi Mathebula, Mabasa, Maluleke na Nkuna (2007:35) loko va ku, "*early Portuguese documents of shipwreck sailors indicates that Tsonga communities were alredy based between Maputo and Saint Lucia Bay by 1550.* Leswi swi seketela leswaku ririmi leri vulavuriwaka hi vanhu lava ri vuriwa Xitsonga.

1.8 Maavelo ni malongolokelo ya tindzima

Ndzima ya 1 yi ta langute leswi landzelaka:

Matimuxindzhaku, xikongomelo, nkoka wa ndzavisiso, maendlelo na thiyori ya ndzavisiso, maendlelo yo xopaxopa tsalwa, maendlelo ya tisampula, mpimo na ndzilakano, tinhlamuselo ta matheme.

Ndzima ya 2 yi nyika nkambisiso wa matsalwa lama lavisisiweke eka nkarhi lowu nga hundza.

Ndzima ya 3 yi languta nxopaxopo wa mahungu ya xilingwisitiki eka maviti ni masivi.

Ndzima ya 4 yi kanela hi nxopaxopo wa maendli ni marhavi ya wona.

© University of Venda

Ndzima ya 5 yi xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki eka swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo.

Ndzima ya 6 yi dlayiseta ndzavisiso no nyika swibumabumelo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 2

NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi ta nyika mikomiso ya matsalwa lama ma lavisisiweke eka nkarhi lowu nga hundza hi vatsari vo hambanahambana lava lavisiseke hi timhaka tin'wana leti khumbaka tidikixinari. Matsalwa lama lavisisiweke ma ta aviwa ma va eka swiyenge swa mune ku nga; lama nga languta mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari. Laha ku langutiwile vatsari vo fana na de Schryver (2009 na 2010) na Prinsloo (2003). Xiyenge xa vumbirhi hi lexi langutaka matsalwa lama nga languta swiaki swa marito ni tikholokexini. Xiyenge lexi ta languta ntsena tsalwa ra Mphahlele (2003). Xiyenge xa vunharhu xi ta languta matsalwa lama paluxaka lekisikhogirafi na lekisikholoji. Xiyenge lexi xona xi ta languta matsalwa ya vatsari vo fana na Fortune (1979), Sanusi (1994), Mavhu (2003) na Hosana (2009). Xiyenge xo hetelela xi ta languta eka matsalwa lama langutaka tithiyori ta matsalelo ya dikixinari. Eka xiyenge lexi ku ta langutiwa matsalwa ya Nabirye (2009) na Swanepoel (1994). Swiyenge leswi swi ta pfuna mulavisisi wa ndzavisiso lowu hi matsalelo lama a nga ta endla ndzavisiso wa yena, hawona.

2.2 Matsalwa lama kambisisiweke

2.2.1 Matsalwa lama nga languta mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo

2.2.1.1 De Schryver (2009)

Eka ntirho wa ***The Lexicographic Treatment of Ideophones in Zulu,*** de Schryver u languta swiphiqo leswi hlanganaka na vatsari va tidikixinari loko va nghenisa maencisi, leswi u swi endla hi ku xopaxopa maencisi lama nga ka tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ya dikixinari ya huvo ya xikolo xa *Zulu-English.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

De Schryver u sungula a boxa leswaku hambileswi riencisi ri nga nghenisiwangiki tanihi lema eka *Oxford English Dictionary* ya 2009, ri kumeka eka atikili leyi kombisaka xivumbeko xa riencisi. U vula leswaku rito *ideophone* ri vumbiwile hi ku hlanganisa marito mambirhi ku nga *idea* miehleketo na *phone* leswi vulaka mpfumawulo. DeSchryver u tlhela a ku; *(a)* theme ra *ideophone* ri tirhisiwile hi Ellis eka mpfumawulo ni mitlawa ya mipfumawulo leyi paluxaka miehleketo ku nga rito leri ri vulavuriwaka, *(b)* theme leri ri nga tirhisiwa ngopfu eka tindzimi ta Xintu ku kombisa mitlawa ya mipfumawulo ni marito lama yimelaka mipfumawulo eka tindzimi leti.

De Schryver u tshaha Samarin (1971) loyi a nyikaka nkomiso ka Weakley (1973) a karhi a kombisa swihlawulekisi swa maencisi hi ku boxa leswaku; maencisi ma paluxa maendlelo ya swilo, mavonelo, matitwelo, ma tlhela ma vumba swifaniso, nakambe ma endla leswaku mbulavulo wo karhi wu twisiseka.

(a) Maencisi eka Xizulu

De Schryver u tshaha Childs (1993) loyi a vulavulaka hi maencisi eka Kisi a karhi a kombisa ku karhata ka ku nghenisiwa ka maencisi eka dikixinari. U tlhela a boxa leswaku Gauton (2008) u vula leswaku tindzimi ti hambana hi swihluvi swa tona swa mbulavulo ku fana na Xizulu xi hambanaka na Xinghezi hikokwalaho ka maencisi hikuva a ma kona eka Xinghezi. U tlhela a tshaha Jadezweni (1998) loyi a kombisaka leswaku swa karhata ku nyika marito ya Xinghezi lama yelanaka ni maencisi ya Xixhoza.

De Schryver u boxa mhaka ya ku maencisi ma nghenisiwile eka tidikixinari ta Xintima naswona ya vuriwa 'maencisi' loko ya langutiwa tanihi xihluvi xa mbulavulo. U tlhela a ku lexi karhataka i ku nyika tinhlamuselo ta maencisi ku suka eka ririmi ra Xintima ku yisa eka tindzimi to ka ti nga ri ta Xintima. U tlhela a vula leswaku leswi hi swona swi humelelaka eka dikixinari ya *Zulu-English Dictionary*.

(b) Tinhlamuselo ta maencisi ya Xizulu leti kumiwaka kun'wana

De Schryver u paluxa mhaka ya ku munhu u fanele a nyika nhlamuselo ya riencisi ku suka eka ririmi rin'wana ku yisa eka rin'wana. De Schryver u vula leswaku hambileswi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maencisi ma nga karhatiki loko ku tsariwa dikixinari ya ririmi ra Xintu, ku nyika nhlamuselo ya wona i ntirho lowukulu. Mutsari u tshaha Samarin (1967) loyi a seketelaka mhaka leyi hi kuvula leswaku, ku nyika nhlamuselo ya riencisi swi karhata ku hundza ku nyika nhlamuselo ya rito rin'wana.

(c) Tinhlamuselo to hlamuseriwa kunene ku nga ri mihundzuluxo

De Schryver u paluxa ku karhata ka ku hlamusela maencisi hi ku tshaha Weakley (1973) loyi a vulaka leswaku swi karhata ngopfu ku nyika ndlela yo olova ya ku hlamusela maencisi. De Schryver u tlhela a vula leswaku endzhaku ka ku va a xopaxopile maencisi ya 100 ya Xizulu u vonile leswaku loko ku nghenisiwa maencisi ku fanele ku landzeleriwa nawu wa ku nyika nhlamuselo ya riencisi, na leswaku nhlamuselo ya kona a yi faneli ku leha ngopfu nakambe a yi faneli ku kongoma ngopfu.

(d) Ku nga fambelani ka swihluvi swa mbulavulo

Laha de Schryver u boxa leswaku loko ku langutiwa tidikixinari ta ririmi rin'we, ku pfumaleka ka marito lama yelanaka eka tindzimi leti nga riki ta Xintima, swi endla leswaku vatsari va tidikixinari ta tindzimi timbirhi va lava maendlelo yo karhi ya ku hundzuluxa swikombiso. U tlhela a ku loko ku ri leswaku maencisi lama ma hlamusela ku endleka ka huwa yo karhi, marito ya Xinghezi ya ku paluxa mipfumawulo ku tirhisiwa rito kumbe marito lama kombisaka ntlhaveko. De Schryver u tiyisisa mhaka leyi hi ku nyika swikombiso:

> ***nci*** *ideophone ▪ (of happiness, of surprise) ♦ "Nci, nci, nci ...!" ku qhuba u Bhekokwakhe ngokusola.• "Yippee, yippee, yippee ...!" continued Bhekokwakhe in disbelief.*

Muhundzuluxo hi Xitsonga:

> ***nci*** rienc ▪ (ku tsaka, ku hlamala.) "Aa, aa, aa ...!" Bhekokwake a ya emahlweni ni ku sola.

Ku ya hi de Schryver marito lama nga khwatihatiwa hi wona lama paluxaka mpfumawulo lowu yelanaka na ***nci***. Mutsari u tlhela a paluxa matirhelo ya maencisi loko

© University of Venda

a ku, nkarhi wun'wana maencisi ya Xizulu ya hundzuluxeriwa eka maendli ya Xinghezi, man'wana eka swivulwa swa maviti. U seketela mhaka leyi hi ku nyika xikombiso xo fana na lexi landzela:

> ***khumu*** *ideophone* ► (*of stopping, of retiring*) ♦ Hayi madoda, khumu! Ngeke simthole lo muntu. • *No guys, it's enough! We'll never find this person.* ♦Usezothi khumu ebholeni uZidane. • *Zidane will now be retiring from soccer.*

Muhundzuluxo hi Xitsonga

> **khumu** rienc. ▸(Ku yima, ku tshika) ♦Hayi vavanuna, swi ringene! Hi nga ka hi nga n'wi kumi munhu loyi.♦Zidane wa *tshika* bolo sweswi.

De Schryver u vula leswaku maencisi ya tirha ku tshikilela kumbe ku tiyisa nhlamuselo yo karhi leyi a yi vuriwile. U tlhela a ku ntirho wa wona i ku nyika ntikelo wa nhlamuselo leyi humesiwaka hi riendli kumbe risivi.

Ntirho lowu wa de Schryver wu yelana ni wa mina hi ku va wu languta maencisi eka dikixinari ya tindzimi timbirhi ku nga Xizulu na Xinghezi hi tlhelo leri ra mina ndzi languta maencisi lama nghenisiweke eka dikixinari ya tindzimi timbirhi Xitsonga na Xinghezi. Lexi hambanisaka mitirho leyi i ku va mina ndzi languta maencisi ya Xitsonga kasi de Schryver u languta maencisi ya Xizulu. Xa vumbirhi lexi hambanisaka mitirho leyi i ku va de Schryver a languta mangheniselo ya maencisi mina ndzi languta mangheniselo ya mahungu ya Xilingwisitiki eka maencisi.

2.2.1.2 DeSchryver (2010)

De Schryver eka ntirho wa yena wa ***Revolutionizing Bantu Lexicography – A Zulu CaseStudy,*** u xopaxopa matsalelo ya dikixinari ya Xizulu, a karhi a kombisa ndlela leyi yi tsariweke hayona. De Schryver u vula leswaku ndzavisiso lowu wu boxa leswaku tidikixinari ta Xintima ti sungurile ku tsariwa khale, kambe ku kumeka ku ri na ndlela yin'wana ya matsalelo leyi karhataka vahlayi ku yi twisisa. Mutsari u vula leswaku ndlela leyi yi vuriwa mpimo wun'we wo ringana hinkwaswo hi ndlela leyi ku ringetiwa ku

© University of Venda

tsala swinghenisiwa hi ku ya hi rimitsu ra rito ku nga ri hi rito hi roxe. U tlhela a ku ndlela leyi ku vuriwa leswaku ya karhata loko munhu a sungula ku yi tirhisa, nakambe machudeni ya swikolo swa le hansi va karhatiwa ngopfu hi yona. Mutsari u tlhela a vula leswaku ndlela leyi lava munhu loyi a nga muvulavuri wa ririmi rolero hikuva ku ta va ku karhi ku tirhisiwa swilo leswi a swi tivaka hi ku hetiseka.

De Schryver u tlhela a boxa leswaku mhaka leyi ya mpimo wun'we wo ringana hinkwaswo eka tidikixinari ta Xintima yi voniwile khale nakambe yi langutiwa tanihi ndlela ya ku hlawula kunghenisa marito hi rimitsu kumbe hi marito leswi ngaleswi soriwaka hi van'watindzimi. De Schryver, u tshaha Benson (1964) loyi a seketelaka mhaka ya swinghenisiwa swa rimitsu a karhi a kombisamhaka ya leswaku loko ku nga vi na nawu wo karhi eka matsalelo ya tidikixinari ku ta tshama ku karhi ku tirhisiwa tindlela to ka ti nga hetisekangi. Hikokwalaho, de Schryver u paluxa leswaku ku fanele ku kumeka xitsalwana lexi kombisaka leswaku tidikixinari ta Xintima ti fanele ti tsariwa hi ku tirhisa ndlela yihi.

De Schryver u tlhela a boxa leswaku, endzhaku ka lembe Snoxall (1965:27-28) eka mbhurisano wa *Luganda –English Dictionary*, u vulavurile a karhi a seketela mhaka ya ku nghenisa swinghenisiwa hi rito. De Schryver u tlhela a ku Snoxall u boxile leswaku mhaka ya ku nghenisa swinghenisiwa hi ku ya hi rimitsu a yi nga ta va na mpfuno, kambe ku nghenisiwa ka marito tanihi swinghenisiwa swi ta amukeriwa hi vanyingi.

Mutsari u tlhela a kombisa leswaku endzhaku ka malembe ya khume, Bennett (1986:3-4) u tsarile mayelana ni mhaka leyi a karhi a kombisa leswaku ku tshama ku va na njhekanjhekisano wa ku va ku hlawuriwa ndlela yo longoloxa marito eka tidikixinari ta Xintima laha ku fika na namuntlha mhaka leyi a yi nge se tshamiseka. De Schryver u tlhela a kombisa leswaku swinembeletana leswi nga kona swa maviti, maendli, ni maritompfelelo, swi paluxa ku karhata ka tindzimi ta Xintima. De Schryver u boxa leswaku marito ma ta nghenisiwa hi ku ya hi xirhangi, hikokwalaho riendli ri ta kumeka ri ri ekule ni maviti lama nga pfelela ma huma eka rona. U tlhela a kombisa mhaka ya

© University of Venda

leswaku ku tirhisa rimitsu swi nga olova hi tlhelo swi ta endla leswaku ku hunguteka mhaka ya ku ya kamba marito man'wana lama nga hlamuseriwa eku sunguleni.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku swinghenisiwa swa timitsu ni swa marito swa fana hikuva eka swinghenisiwa swa timitsu ku ta va ku ri na swinghenisiwa swa marito.

Eka manghenelo ya mutsari u kombisile matsalelo lama nga endliwa eka dikixinari ya Xizulu. U vula leswaku yi tsariwile hi matsalelo mantshwa yo nghenisa rito ku fana na loko ri tirhisiwa eku vulavuleni. U tlhela a vula leswaku leswi swi hambanile ni tidikixinari tin'wana ta Xizulu leti marito ya tona yo tala ya fanelaka ku sungula ya aviwa hi swiphemuphemu ku kondza ku kumiwa rimitsu ra rito ivi ri tsariwa tanihi xinghenisiwa. U ya emahlweni a vula leswaku eka dikixinari leyi marito ma nghenisiwile na swirhangi swa wona tanihilaha ku vulavuriwaka ni ku tsariwa hakona. De Schryver u tlhela a vula leswaku maendli ntsena hi wona lama hambanisiwaka na swirhangi swa wona ku fana na loko ku tsariwa.

De Schryver u tlhela a kombisa leswaku loko muhlayi a lava rito ra riendli u fanele a ya lava rimitsu ra rona ku nga ri xirhangi. De Schryver u tlhela a nyika swikombiso swo fana na leswi landzelaka ku seketela mhaka leyi, ('*kushisa*' ku hisa) xirhangi (*ku-)* xi fanele xi susiwa ivi ku langutiwa rimitsu ra riendli ('*-shisa*'-hisa). Loko muhlayi a lava maviti u ma lava ma vumbiwile ma helela tanihiloko matirhisiwa eku vulavuleni. Xik:'*amanzi*' mati, rito leri ri ta kumeka ehansi ka alifabeti ya **'A'** ku nga ri ehansi ka **'N'** peletwana ro sungula ra rimitsu *–nzi.* De Schryver ya emahlweni a vula mhaka ya ku maendli ni maviti i swihluvi swimbirhi swa mbulavulo swo hambana. U ya emahlweni a ku maendli ma langutiwa ehansi ka letere ro sungula ra riendli, maviti mafanele ma lungutiwa ehansi ka xirhangi. De Schyver u boxa leswaku swa nkoka ku tiva leswaku rito ro karhi ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. U ya emahlweni a ku mi nga tlhela mi kuma ku ri na nomboro yin'we kumbe timbirhi endzhaku ka xihluvi xa mbulavulo xa rito rero. De Schryver u ri leswi vangiwa hikokwalaho ka ku va maviti ya Xizulu ya ri na mitlawa leyi nga ni swirhangi swo hambana. De Schryver u ya emahlweni a ku

© University of Venda

hikokwalaho swi ta va swikarhi swi kombisa leswaku rito rero ri wela eka ntlawa wihi wa maviti.

(a) Mitlawa ya maviti

De Schryver u ya emahlweni a vulavula hi mitlawa ya maviti hi ku kombisa leswaku eka dikixinari leyi ya Xizulu ku tele swinghenisiwa swa maviti ni swa maendli, naswona a swi vuli leswaku swin'wana swihluvi swa mbulavulo a swi na nkoka. U tlhela a vula mhaka ya ku, ku va munhu a kota ku vumba swivulwa swo twala swa Xizulu, hiloko a tirhisa masivi, maencisi, mahlanganisi, mahlamari ni swin'wana.

(b) Maviti

Eka maviti, de Schryver u boxa mhaka ya ku maviti ya na mitlawa ya wona ku nga swirhangi na nsinya wa riviti. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku eka Xizulu ku na xirhangirhangi na xirhangixidzi. Mutsari u nyika na xikombiso ku seketela mhaka leyi, '*isikole*' xikolo yi na xirhangirhangi *i-,* na xirhangixidzi *–si-,* na rimitsu *–kole.*U ya emahlweni a vula leswaku riviti loko ri cinca ri ya eka vunyingi ri kumeka ri ri na xirhangixidzi xo hambana ni lexo sungula. De Schryver u tlhela a ku eka dikixinari leyi muhlayi u fanele a languta rito leri a ri lavaka ehansi ka xirhangirhangi ku nga ri eka vunyingi bya rito. De Schryver u tlhela a ya emahlweni a ku loko ku ri ku rito rolero ri tirhisiwa mikarhi yo tala ri ri eka vunyingi, ri nga kumeka ni le ka vunyingi kambe ku ta va ku ri hava nhlamuselo ya rona, ntsena ku ta kombisiwa leswaku muhlayi a ya kamba nhlamuselo ya rito leri eka vun'we bya rona. Mutsari u tiyisisa nkoka wa mitlawa ya maviti loko a ku, i swa nkoka ku va munhu a tiva maviti ni swirhangi swa yona na ku tiva ku cinca ka riviti loko ri ya eka vunyingi.

Mutsari u tlhela a kombisa nkoka wa ku va maviti ya nghenisiwile na swirhangi ku nga leswaku swi ta olovela muhlayi ku tirhisa dikixinari leyi hikuva a tiva xirhangi xa ntlawa wolowo eka vun'we. De Schryver u tlhela a ku loko ku ri ku xirhangirhangi xa riviti a xi kona eka rito, muhlayi u fanele a sungula hi ku vekela xirhangi ku endlela leswaku a ta kota ku ya lava rito rero eka dikixinari leyi. U tlhela a ku mikarhi yin'wana swi nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kumeka leswaku timofimi to karhi ta engeteleriwa eka riviti, se timofimi leti ti fanele ti sungula hi ku susiwa eka rito ku endlela leswaku swi ta olova ku ya ri kuma eka dikixinari leyi.

De Schryver, u paluxa mhaka ya ku eka dikixinari leyi vahlayi va nga kuma maviti lama nga lo pfelela ma huma eka maendli. Eka Xizulu marito lama ma wela eka ntlawa wa 15. U tlhela a hlamusela swivangelo swimbirhi swa ku va maendli lama ma hlawuriwa, (a) ma na tinhlamuselo tintshwa (b) ma tala ku tirhisiwa eka Xizulu. De Schryver u ri maviti hinkwawo lama nga pfelela ma huma eka maendli na wona ma nghenisiwile eka dikixinari. Ku tlherile ku kombisiwa vuxaka bya wona na maendli lama nga pfelela eka wona hi ndlela ya ku ya kamba nhlamuselo ya riendli. Mutsari u ya emahlweni a ku leswi swi tlhela swi paluxiwa hi ku nyika swikombiso swo fana na leswi, *Impilo* 'vutomi; rihanyo' < *-phila* 'hanya; ku va na rihanyo'.

(c) Xivumbeko xa vundhawu lexi nga pfelela ku suka ka maviti

De Schryver u boxa mhaka ya ku eka Xizulu xirhangi xa vundhawu xi nga nembeletiwa eka riviti ra ntlawa wa 1/2 kumbe 1a/2a hi ku nembeleta xirhangi xa ntlawa wa 17 *ku*. Mutsari u seketela mhaka leyi hiku nyika swin'wana swa swikombiso leswi landzelaka, *umuntu* 'munhu' yi va ***ku****muntu* 'emunhwini'.

eka riviti i ku nembeleta xirhangi ***e-*** na xilandzi***-ini.*** De Schryver u tlhela a vula leswaku ku fana ni ka, *abantu* 'vanhu' yi va ***e****bantwi****ni*** ku ya/ ku suka /exikarhi ka vanhu'. De Schryver u tlhela a ku maviti lama nga nembeletiwa swirhangi ni swilandzi swa Mutsari u tlhela a ku marito ya muxaka lowu a ma karhati kambe a ma nghenisiwangi eka dikixinari.

De Schryver u tlhela a ku ndlela yin'wana ya ku engetela nhlamuselo ya vundhawu vundhawu, tinhlamuselo ta wona ta cinca. De Schryver u ya emahlweni a vula leswaku maviti lama nga nembeletiwa hi ndlela leyi ma vhela ma cinca ma va maengeteri ya vundhawu. De Schryver u tlhela a boxa leswaku swinembeletana leswi nga nembeletiwa eka maviti lama swi ta sungula swi susiwa loko ma langutiwa eka dikixinari.

© University of Venda

(d) Maendli

De Schryver u boxa leswaku eka dikixinari ya Xizulu maendli ma langutiwa ehansi ka letere ro sungula ra nsinya wa riendli. De Schryver u boxa leswaku nsinya wun'we wa riendli wu nga khomana na swirhangi swo tala, naswona emakumu ka riendli ku nga va na swiheteleri swo hambana (ku nga va *–a, -e, -i, -ile, kumbe –anga).* De Schryver u tlhela a ku ku nghenisetela leswi hinkwaswo eka dikixinari a swi olovi mutsari a nga tikuma a tsala magidigidi ya eka xivumbeko xin'we xa riendli.

De Schryver vula leswaku eka dikixinari leyi xiheteleri xa ***-a*** xi kumeka xi ri kona mikarhi hinkwayo. De Schryver u kombisa ni marhavi ya maendli, xikombiso:

Verbal extension	Form	Meaning	%	Examples
passive	*(i)w-*	*adds 'be', being*	32.0	*–akhiwa, -khishwa*
causative	*-is-*	*adds 'cause', 'help'*	16.6	*-balisa, -bhalisa*

Muhundzuluxo wa xikombiso lexi hi Xitsonga;

Rhavi ra riendli	xivumbeko	Nhlamuselo	%	Xikombiso
xitwisiwo	-(i)w-	ri engetela ku endleriwa	32.0	-akiwa, -biwa
xivangelo	-is-	ri engetela xivangelo, mpfuno	16.6	-hlayisa, -tsarisa

Eka swikombiso leswi, de Schryver u tlhela a vula leswaku marhavi ya muxaka lowu ma tele ngopfu eka dikixinari ya Xizulu. De Schryver u boxa leswaku marito ya riendli ra xitwisiwo ya ringana (32.0%), u ya emahlweni a boxa ni tiphesente ta marhavi man'wana. De Schryver u vula leswaku hikokwalaho ka ku va marhavi ya maendli lama ma nghenisiwile eka dikixinari swa olova ku ma lava eka dikixinari.

Ku tshikilela mhaka leyi u tlhela a nyika na xikombiso lexi, *-khipa+passive > -khishwa.* De Schryver u boxa leswaku tinhlamuselo ta misinya ya maendli lama ma ta nyikiwa ni swikombiso ku seketela tinhlamuselo leti.

De Schryver u ya emahlweni a vula leswaku ku ya kamba rito rin'wana ku endliwa ngopfu eka nsinya wa riendli na rimitsu ra rona, loko ku ri ku rimitsu rero ra riendli ra tirhisiwa mikarhi yo tala ra fanela ku nghenisiwa eka dikixinari. U ya emahlweni a vula

© University of Venda

leswaku mutirhisi wa dikixinari u fanele a yi tirhisa hi ndlela leyi landzelaka eka xikombiso lexi;

-phumelela ***verb – perfective*←PHUMA▪ *succeed*♦ku fanele usebenze kanzima ukuze **uphumelele.** *You must work hard in order to succeed.*

-phuma ****verb▪go out; come out;exit*♦UGumede uphume emotweni ephete izimbali ezinhle zikankosikazi wakhe. *Gumede got of the car carrying beautiful flower for his wife.*

Muhundzuluxo hi Xitsonga;

-humelela **riendli + xikongomelo←HUMA▪ humelela.♦U fanele u tirha swinene leswaku u ta **humelela.**

-huma***riendli▪ huma ehandle.♦ Gumede u humile emovheni a khomile swiluva swo saseka swa nsati wa yena.

De Schryver u tlhela a boxa leswaku hi matirhiselo lama ya dikixinari swi ta ku nyika tinhlamuselo ta kahle ta ku engeteriwa ka maendli. U tlhela a ya emahlweni ni ku languta marhavi man'wana ya maendli.

(e) Mahlawuri

De Schryver u hlamusela leswaku misinya ya mahlawuri eka Xizulu a yi talangi (wo fana na *–nye; -khulu; -bili;* ni man'wana). Eka dikixinari leyi ku langutiwile yo ringana 17. Eka mahlawuri lama hinkwawo ku nghenisiwile na xirhangi kun'we na rimitsu ra kona. Ku fana na mahlawuri yo tanihi *omunye, omkhulu, ababili,* ni man'wana.

(f) Maengetelo

De Schryver u boxa mhaka ya ku loko maengetelo ma ringanisiwa ni mahlawuri, ku kumiwa leswaku ma tele ku hundza mahlawuri eka Xizulu. Eka dikixinari leyi de Schryver, u ri ku nghenisiwile maengetelo yo ringana 26. U tlhela a ku maengetelo lama ma tsariwile ma khomanile na swihluvi swin'wana swa mbulavulo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(g) Maengeteri

De Schryver u tlhela a vula leswaku eka dikixinari ya Xizulu maengeteri ma langutiwa tanihi leswi ya tirhisiwaka xiswona. U ya emahlweni a kombisa leswaku ma aviwile ma va maengeteri ya**ndhawu**(xik: *kuwe* 'ka wena', *ngaphambi* 'mahlweni'), ya **mukhuva** (xik: *kabi* 'swo biha'), ya **nkarhi** (xik: *kudhala* 'khale', *manje* 'sweswi') ya **xitirho** (xik: *ngabo* 'hi vona', *ngati* 'hi hina'), ya **vuxaka** (xik: *nabo* 'na hina', *ngabo* 'na vona'), ya ku **pimanisa** (xik: *njengabo* 'tanihi vona'), na ya ku **vutisa** (xik: *kanjani* 'njhani', *nini* 'rini'. Mutsari u tlhela a vula leswaku maengeteri yo tala ma nghenisiwile eka dikixinari yo sungula.

(h) Masivi

De Schryver u boxa leswaku masivi hinkwawo ya Xizulu ya langutiwa eka dikixinari tanihilaha ma tirhisiwaka hakona. De Schryver u tlhela a kombisa leswaku masivi ma aviwile ma va ka swiphemu swa 7. Mutsari u tlhela a boxa leswaku ku ni tindhawu tinharhu ta masivikomba hi ku ya hi vukule bya nchumu wo karhi. U ya emahlweni a ku loko masivikomba ma landzeriwa hi riviti, xirhangi xa riviti xa tshikiwa, risivikomba na riviti leri landzelaka swi tsariwa tanihi marito mambirhi. Xikombiso:

> **Le**[1***] risivikomba.**1▪** (cl. 4) leyi♦**Le** *mithetho izoletha ezayo izinkinga.* Milawu leyi yi ta titisela swiphiqo. **2▪**(cl. 9) lowu♦*Iyiphi imoto edale***le** *ngozi?* Hi wihi movha lowu nga vanga nghozi leyi?

De Schryver u tlhela a vulavula hi masivinene lama tirhisiwaka ku tiyisisa mhaka. U tlhela a komba mhaka ya ku maengeteri yo tala ma pfelela ma huma ka masivinene. De Schryver u ya emahlweni a vula leswaku eka Xizulu ku tlhela ku va na masivintalo lama nga na swiphemu swinharhu ku nga lama endliweke hi rimitsu (*-nke*), lama endliweke hi nsinya (*-dwa*), na lama endliweke hi rimitsu *(-bili* na *–thathu)* naswona ma tirhisiwa ku kombisa mitlawa ya swilo.

© University of Venda

(i) Maencisi

De Schryver u boxa leswaku eka Xinghezi ku hava maencisi lama yimaka tanihi xihluvi xa mbulavulo. U tlhela a vula leswaku eka dikixinari ya Xizulu ku nghenisiwile maencisi yo ringana 100. Mutsari u tlhela a boxa mhaka ya ku maencisi a ma karhati ku ma lava eka dikixinari hikuvaa ku na swinembeletana leswi nembeletiwaka. Hambiswiritano, ya karhata ku ya hundzuluxa. De Schryver u kombisa leswaku ku ahlula xiphiqo lexi, ku fanele ku nyikiwa swivulwahava swa ku hlamusela maencisi lama swi tlhela swi vekiwa eka swiangi. U tlhela a ku maencisi ma kuma tinhlamuselo ta kahle loko ma khomanisiwile na maendli kumbe maviti, xikombiso;

> **ngci** rienc **1▪** (ya ku khoma ngopfu, ya ku tala) ♦*ithi* ***ngci*** *inthuthu.* Musi wu tele ngopfu.♦*Abantu bacinana kuthi* ***ngci.*** *Akube kusaphefemuleki nakahle.*Ku na vanhu vo tala ngopfu, swi tika na ku hefemula...

De Schryver u tlhela a boxa leswaku marito lama nga dzwihatiwa ma humelerisa tinhlamuselo hi ndlela yo ehleketelela.

(j) Mahlanganisi

De Schryver u vula leswaku eka Xizulu mahlanganisi ma tirha ku khomanisa swivulwa tanihi le ka Xinghezi. De Schryver u tlhela a vula leswaku hakanyingi mahlanganisi ma kumeka eka dikixinari tanihi matirhiselo lama endliwaka eka swivulwa, hikokwalaho ku hava ku susiwa ka swirhangi.

(k) Mayimelariendli

De Schryver u tlhela a vula leswaku eka Xizulu mayimelariendli ma pfelela ya suka eka mitlawa yin'wana ya marito. U ya emahlweni a ku mayimelamaendli ma va kona loko ku cinciwa swirhangi 'lexi/leswi...' Lama nga pfelela eka nsinya wa rihlawuri-*mhlophe,* xikombiso; lama nga ka dikixinari, *imhlophe, umhlophe, zimhlophe.* U tlhela a ya emahlweni na ku kombisa mayimelariendli lama nga pfelela kun'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(I) Mahlamari

De Schryver u vula leswaku ku fana ni le ka Xinghezi, mahlamari eka Xizulu i marito lama tirhisiwaka ku kombisa ku ka u nga pfumeri, ku hlamala, ku ala, na swin'wana. Mahlamari ma nga langutiwa eka dikixinari tanihi leswi ma nga xiswona.

Ndzavisiso wa mina ni lowu wa de Schryver yi hambana hikokwalaho ka leswi va de Schryver a kombisa ntsena leswaku swihluvi swa mbulavulo swi fanele swi nghenisiwa njhani. Hi ndlela leyi de Schryver u languta ntsena xiyimo xa xinghenisiwa eka dikixinari ya Xizulu, kasi ndzavisiso wa mina wu languta ngopfu mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo. Laha ku va ku karhi ku langutiwa swiyenge swa ririmi swo fana na fonetiki, fonoloji, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Ndzavisiso wa mina wu ta yelana ni lowu wa de Schryver hikokwalaho ka ku va swihluvi swa mbulavulo swin'wana swo fana ni maviti, maendli, maengeteri na swin'wana swi nghenisiwa ku fana eka dikixinari. Xikombiso, eka dikixianari ya Xizulu maendli ma nghenisiwa ma nga ri na swirhangi kasi maviti ma nghenisiwa na swirhangi swa wona.

2.2.1.3 Prinsloo (2003)

Eka phepha ra ***The Lemmatisation of Adverbs in Northern Sotho,*** Prinsloo u paluxa leswaku mutsari wa dikixinari i muhlanganisi wa ririmi ra matsalwa ni ririmi leri tirhisiwaka masiku hinkwawo, (Prinsloo na Gouws 1996). Prinsloo u tlhela a boxa leswaku mutsari wa dikixinari u fanele kuvona leswaku u endlile ntirho lowu nga helela loko a nghenisa swinghenisiwa swa yena, ngopfungopfu eka ku nghenisiwa ka maviti, maendli, switlhelelo, maengeteri, mahlawuri, na mayimelariendli (Prinsloo 2002). Prinsloo u tlhela a boxa leswaku dikixinari a yi fanelangi ku kombisa matitwelo ya mutsari, kambe yi fanele yi fikelela swikongomelo swa vatirhisi va yona.

Prinsloo u vula leswaku ku ta paluxiwa maendlelo lama vatsari va fanelaka ku ma landzelela loko va nghenisa maengeteri eka dikixinari. U tlhela a ku a swi tikomba ku suka khale leswaku ku fanele ku va na tidikixinari tintshwa hi ku ya hi nkarhi leti nga ta olovela vatirhisi va tona (Prinsloo na Gouws (1998), Hartmann na James (1998).

© University of Venda

Prinsloo u ya emahlweni a boxa leswaku ku fanele ku langutiwa swilo leswi nga ta pfuna vahlayi, ku nga mahungu lama nga helela ya maengeteri ku endlela leswaku va ta kota ku ma tirhisa eka mbulavulo na loko ku tsariwa.

Mutsari u vula leswaku xikongomelo xa ndzavisiso wa yena i ku lulamisa swihoxo leswi nga kongomana na mangheniselo ya maengeteri eka Northern Sotho. Prinsloo u tlhela a ku leswi swi ta ringetiwa hi ku kombisa mangheniselo ya marito ni manyikelo ya tinhlamuselo ta maengeteri. Prinsloo u tlhela a ku mutsari u fanele ku va ni vutivi lebyi nga helela mayelana na maengeteri ya Northern Sotho ku endlela leswaku a ta kota ku nghenisa kahle eka dikixinari.

Prinsloo u tlhela a vula leswaku ku ta tshikileriwa mhaka ya leswaku maengeteri ma nghenisiwa kahle; mutsari u fanele a ya emahlweni na ku languta rito ni hinkwaswo leswi khumbaka rito rolero loko a hlawula swinghenisiwa. U ya emahlweni a vula leswaku swiphemu swin'wana swintsongo ka rito swo fana na swirhangi, na leswikulu eka rito swi fanele swi swinghenisiwa eka dikixinari.

Mutsari u tlhela a ku hambileswi tinhlamuselo ta maengeteri ti hambanaka, hinkwawo ma tirha ntirho wun'we wa ku hlamusela kumbe ku engetela rito hi ku ya hi nkarhi, ndhawu, na mukhuva/ maendlelo.

Mutsari u tshaha Sinclair (1995) loyi a hlamuselaka riengeteri a ku i rito ro fana na *'slowly'* (kahle), *'now'* (sweswi), *'very'* (ngopfu) ni man'wana, lama engetelaka mahungu mayelana na leswi endliwaka, xiendleko, kumbe mayimelo ya swilo leswi vuriweke eka xivulwananandza.

Rundell (2002) na yena u tshahiwa hi Prinsloo loko a hlamusela riengeteri a ku i rito leri tirhisiwaka ku engetela riendli, rihlawuri, riengeteri rin'wana kumbe xivulwa.

Mutsari u ya emahlweni a nyika nhlamuselo ya maengeteri hi ku tshaha Louwrens (1991) loyi a nge maengeteri ma engetela maendlelo ya swilo swo karhi hi tlhelo ra nkarhi, ndhawu, mukhuva / maendlelo.

© University of Venda

Prinsloo u ya emahlweni a ku vadyondzi ni vatsari lava nga riki na vutivi byo hetiseka hi tlhelo ra dikixinari va kuma leswaku mahlamuselelo ni mangheniselo ya maengeteri eka tidikixinari leti nga kona ta Northern Sotho a ma hetisekangi nakambe a ma twisiseki.

Mutsari u tlhela a boxa leswaku xo sungula, ku na theminoloji yo anama leyi tirhisiwaka loko ku langutiwa maengeteri ni tinxaka ta wona, ku nga maengeteri ya ntumbuluko, maengeterixidzi, ya ntolovelo, ya mpfelelo, yo huma eka swihluvi swin'wana,yo lombiwa, ya kuhlamusela ni yo ka ya nga ri ya ntiyiso (*pseudo-adverbs*). U tlhela a ku mudyondzi a nga kanganyisiwa hi ku ehleketa leswaku maengeteri mo pfelela ya huma eka swin'wana swihluvi ni lama nga suka eka swihluvi swin'wana ma fana. U tlhela a ku Louwrens (1991) u teka ***ka, le, go,*** tanihi mitlawa ya maengeteri, kasi Poulos na Louwrens (1994) va swi vula swirhangi.

Prinsloo u ri xa vumbirhi, ku languteriwa leswaku ku nga langutiwi swiaki tanihi maengeteri (Louwrens 1991). U tlhela a boxa leswaku eka buku yin'wana ya Poulos na Louwrens (1994) swiphemu leswi vumbaka maengeteri na swona u swi vula maengeteri, xikombiso:

Maengeteri yo vumbiwa hi ku tirhisa xirhangi ka- (ya xitirho)	ka thipa **'hi mukwana'**
	ka Lobedi 'hi Wavumbirhi'
Maengeteri lama nga vumbiwa hi xirhangi le- (ya vuxaka)	**Le Tate** 'swin'we na tatana'

Prinsloo u tlhela a ku xa vunharhu mangheniselo ya maengeteri eka dikixinari ya Northern Sotho ya kombisa leswaku a ku na ku landzelelana naswona ku na swihoxo swo tala. Ku tshikilela mhaka leyi Prinsloo u boxa leswaku Kriel (1983) u nghenisa *ga(n)nyane* leswi vulaka leswaku rito leri a ri fanele ri va *ganyane* kumbe *gannyane.* Prinsloo u tlhela a ku rito leri ri nghenisiwile eka ndhawu yo ka yi nga ri yona ku nga va *ganyane* kumbe *gannyane.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(a) Xivumbeko ni tinhlamuselo ta maengeteri eka Northern Sotho

Prinsloo u vula leswaku lexi fanelaka xi sungula xi langutiwa i ku twisisa hi ku hetiseka maengeteri ya Northern Sotho ku endlela leswaku ku ta va na mangheniselo ya kahle ya maengeteri. U tlhela a tshaha Poulos na Louwrens (1994) lava va hambana. Un'wana vulaka leswaku nxopaxopo wa maengeteri wu nga langutiwa hi tindlela to a nga ma ava hi ku languta leswaku ma paluxa nkarhi, ndhawu, na mukhuva na swin'wana.

Mutsari u tlhela a nyika mavonelo ya Louwrens (1991) ya leswaku maengeteri ma hlamusela maendlekelo ya nchumu hi ku ya hi nkarhi, ndhawu, na mukhuva. U tlhela a kombisa swikombiso leswi nga nyikiwa hi Louwrens:

- Maengeteri ya nkarhi: *Pula e nele maabane* (mpfula yi nile tolo)
- Maengeteri ya ndhawu: *Badutšemoriting* (Va tshamile endzhutini)
- Maengeteri ya mukhuva: *Mosagana a ja kudu* (Mufana wa dya ngopfu)

Prinsloo u tlhela a vula leswaku Van Wyk ni van'wana (1992) va ava maengeteri ma va eka tinxaka tinharhuku nga ya ntumbuluko, lama nga pfelela, ni lama nga lombiwa ku suka eka swihluvi swin'wana. Prinsloo u nyika swikombiso leswi landzelaka:

- -Maengeteri ya ntumbuluko swi vula marito lama nga sukiki eka marito man'wana. Xikombiso: *kae?* 'kwihi?, *'bjale* 'sweswi' ni man'wana.
- -Maengeteri lama nga pfelela hi xirhangi *ga-*, ku suka ka maviti ni mahlawuri. Xikombiso: *gabotse* 'kahle', *gatee* 'ka n'we' ni man'wana.
- -Maengeteri yo lombiwa, u ri i marito mo fana ni maviti lama tirhisiwaka ngopfu tanihi maengeteri, ku fana na *maabane* 'tolo', *bošego* 'vusiku'ni man'wana.

Prinsloo u vula leswaku mavonelo ya vatsari lava nga vulavula hi riengeteri ma fanerile ku tirhisiwa hinkwawo. Prinsloo u ya emahlweni a ku swi le ka mutsari ku hlawula ndlela ya kahle ya ku nghenisa maengeteri. Prinsloo u ri munhu un'wana a nga hlawula ku nghenisa maengeteri hi ndlela leyi ma vumbiweke hi yona, kumbe hi ntumbuluko wa wona, kumbe hi matirhelo ya wona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(b) Ku nghenisa maengeteri ya ntumbuluko

Prinsloo u kombisa mangheniselo ya maengeteri hi ku nyika mavonelo ya vatsari vo hambana lava seketelaka mhaka ya ku nghenisiwa ka maengeteri. Prinsloo u tlhela a ku ku ya hi Van Wyk et al. (1992) Louwrens (1991), Ziervogel na Mokgokong (1975), ni van'wana, maengeteri ya ntumbuluko ma olova ku ma nghenisa. U ri va vula leswaku maengeteri ya ntumbuluko a ma talangi eka Northern Sotho naswona leswi ma tirhisiwaka mikarhi hinkwayo ma fanela ku nghenisiwa eka dikixinari.

(c) Ku nghenisa maengeteri ya mpfelelo

Prinsloo u tlhela a ku tanihileswi maengeteri ya mpfelelo ma nga tala ngopfu a swi olovi ku ma nghenisa hinkwawo eka dikixinari. Prinsloo u vula leswaku swilo swo tala swi fanele swi langutiwa eka xiyenge lexi. Xo sungula, maengeteri lama ma fanele ma hlawuriwa. Prinsloo u ya emahlweni a ku xa vumbirhi mutsari u fanele a ti hlawulela mangheniselo lama a nga ta ma tirhisa eka maengeteri lama. U tlhela a ku xa vunharhu, mutsari u fanele a nghenisa swin'wana swa swirhangi, ni swiaki, tanihi swinghenisiwa.

Prinsloo u ya emahlweni a vula leswaku fanele ku sungula ku nghenisiwa maengeteri ya muxaka lowu *gatee* 'kan'we', *galesome* 'ka khume, ' ... ni man'wana. U tlhela a ku swi le ka mutsari ku nghenisa ni ku humesa man'wana loko a langutile eka tibuku tin'wana kumbe ka tidikixinari tin'wana.

(d) Ku nghenisiwa ka maengeteri yo lombiwa

Prinsloo u boxa leswaku eka maengeteri yo lombiwa mutsari wa dikixinari u hlangana na marito lama nga talangiki nakambe lama swi nga oloviki ku ma tiva hi ku languta mitirho ku fana maengeteri na maviti ngopfungopfu eka xihluvi xa mbulavulo. Prinsloo u ya emahlweni a vula leswaku ku, fanele ku sungula ku nghenisiwa yo fana na; *lehono: maabane: maloba,* 'namuntlha: tolo: tolweni', *fase: godimo: morago,* 'hansi: henhla: ndzhaku' na man'wana. U tlhela a ku matirhelo ya wona hi wona ma fanelaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku landzeleriwa. U ya emahlweni a ku ku nghenisa maviti lama nkarhi wun'wana ya tirhaka tanihi maengeteri a swa ha languteriwi.

Mutsari u tlhela a ku, eka mangheniselo vatsari va hlawula ku kombisa POS, ku nga riviti leri va nga tlheriki va ri kombisa leswaku ri nga tlhela ri tirha tanihi riengeteri. U tlhela a ku, ku va riviti ri nga langutiwi tanihi riengeteri, swi endliwile ku fika laha maengeteri ma langutiwaka tanihi maviti, leswi kombisa leswaku a swi helelangi, swi siya ku ri na swivutiso. U tlhela a ku xivutiso xi nga va kona lexi nge, xihluvi xa mbulavulo xa maviti lama tirhaka tanihi maengeteri ma nga kombisiwa tanihi maviti, maengeteri kumbe swi vitaniwa ku fana. Prinsloo u boxa leswaku lexi fanelaka ku siveriwa i ku va riengeteri rin'we ri hlamuseriwa ku hambana eka tidikixinari to hambana, kumbe eka mikandziyiso yo hambana ya dikixinari yin'we kumbe eka maengeteri lama nga ni vuxaka. Mutsari u seketela mhaka leyi hi ku nyika xikombiso lexi landzelaka.

7 (a) *New English- Sesotho Dictionary* (1950)
mantšiboa, n., evening, in the evening, ...
(b) New English- Northern Sotho Dictionary (1967)
mantšiboa, adv., n, evening, in the evening, ...

Muhundzuluxo hi Xitsonga:

(a) *New English-Sesotho* (1950)
mantšiboa, riv., madyambu, ni madyambu, ...

(b) New English-Northern Sotho Dictionary (1967)
mantšiboa, rieng., riv., madyambu, ni madyambu, ...

Prinsloo u vula leswaku xikombiso xa **mantšiboa** eka (a) xi kombisiwile tanihi riviti kambe eka (b) xi kombisiwile tanihi riengeteri na riviti. Prinsloo u tlhela a ku mutsari a nga hlawula leswi a lavaka ku ma nghenisisa xiswona. A tshika ku nghenisa maviti lama tanihi maengeteri a ma nghenisa tanihi maviti, ku ya hi ku u swi hlamusela njhani eka switsariwamahlweni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Prinsloo u tlhela a kombisa leswaku xin'wana lexi antswaka i ku longoloxa swihluvi leswi ku ya hi matirhiselo ya swona.

Hi leswaku ri nga tsariwa tanihi *riv./rieng.* loko ku ri ku rito leri ri tala ku tirhisiwa tanihi riviti, kumbe *rieng. /riv.* loko ku ri ku rito leri ri tala ku tirhisiwa tanihi riengeteri.

Prinsloo u tlhela a boxa leswaku leswi swa fanele ku hlamuseriwa eka switsariwamahlweni swa dikixinari. U ya emahlweni a vula leswaku leswi nga voniwa ntsena eka marito lama kumekaka eka matsalwa, ni le ka lama nga tekiwa hi switekamarito.

Prinsloo u ya emahlweni a vula leswaku maengeteri a ma fanelangi ku tsariwa hi ndlela leyi nga rikiyo landzelelana. Prinsloo u ri maengeteri ma fanele ma lavisisiwa ma nghenisiwa hi ndlela yo landzelelana. Prinsloo u boxa leswaku vatsari va fanele va tiva leswaku mitlawa yo hambana ya maengeteri yi fanele yi langutiwa hi tindlela to hambana, tanihi le ka maengeteri ya ntumbuluko, ya mpfelelo ni yo lombiwa. Prinsloo u vula leswaku ku ya hi tlhelo ro nghenisa maengeteri, ku hlawula mangheniselo ku fanele ku endliwa hi mfanelo, hi ku tshemba eka marito yo huma eka matsalwa kumbe eka mbulavulo.

Ndzavisiso lowu wa Prinsloo hambana ni wa mina hikuva Prinsloo u languta ntsena xivumbeko xa maengeteri na leswaku ma fanele ma hlamuseriwa njhani ntsena. Ndzavisiso wa Prinsloo wu fana ni wa mina hikuva na mina ndzi ta languta leswaku ma nyikiwile tinhlamuselo ta wona hi ndlela ya kahle xana. Lexi hambanisaka milavisiso leyi i ku wa mina wu languta mahungu ya xilingwisitiki leswaku ma nghenisiwile eka maengeteri xana, na leswaku loko ma nghenisiwile ma nghenisiwile kahle xana.

2.2.2 Matsalwa lama nga languta swiaki swa marito ni tikholokhexeni

2.2.2.1 Mphahlele (2003)

Mphahlele eka phepha ra yena ra ***The Lexicographic Treatment of Sublexical and Multilexical Items in Northern Sotho Monolingual Dictionary: A Challenge for***

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Lexicographers, u nyika tindlela leti nga ta pfuna vatsari va tidikixinari ku nghenisa swiaki swa marito tanihi swinghenisiwa eka dikixinari.

Mphahlele u sungula hi ku paluxa leswaku malembe ya khume lama nga hundza, endzhaku ka ku kandziyisiwa ka *Manual Lexicography* ya Zgusta hi 1971 na *Worterbucher Dictionarie Dictionnaires* ya Hausmann et al. hi 1989-1991, tidikixinari a ti vuriwa vuhlayiselo bya marito. Mphahlele u tlhela a ku leswi swi kuceterile vatsari leswaku va tsala tidikixinari leti nga nghenisa marito ntsena. Mphahlele u tlhela a ku mavonelo lama a ma pfunangi vatirhisi va tidikixinari ku kuma leswi a va swi lava eka tona.

U tlhela a boxa leswaku rito eka Northern Sotho ri nga aviwa ri va na swiphemu swinharhu, ku nga rito, xiphemu xa rito na xiphemu xin'wana lexi hundzaka rito. U ya emahlweni a vula leswaku ku tsala dikixinari yo ringanela eka tindzimi ta Xintima swi na swiphiqo leswikulu eka vatsari lava ha sungulaka ku tsala tidikixinari. Mphahlele u vula leswaku xiphiqo xikulu eka ku tsala dikixinari yo ringanela eka dikixinari ya Northern Sotho ya ririmi rin'we i ku languta swiphemu swa rito, ni swiphemu leswi hundzaka rito tanihi swinghenisiwa.

(a) Swiphemu swa marito

Mphahlele u boxa leswaku i swiphemu swa rito leswi nga swintsongo eka rito. U ya emahlweni a vula leswaku swiphemu leswi swi tirha ku vumba marito. Mphahlele u tlhela a ku swiphemu leswi swi vuriwa misinya na swinembeletana. Mutsari u tiseketela hi Gouws (1991) loyi a vulaka leswaku marito ya na swiphemu swo tala leswi hundzaka rito, leswi katsaka swirhangi na misinya.

(b) Ku nghenisiwa ka swirhangi

Mphahlele u tshaha Lombard et al. (1985) loyi a hlamuselaka swirhangi tanihi swinembeletana leswi rhangelaka rito. U ya emahlweni a vula leswaku ku endlela leswaku swinembelatana swi nghenisiwa kahle eka tidikixinari ta ririmi rin'we, vatsari va fanele va va na vutivi bya leswaku swinembeletana swi humelela hi mukhuva wihi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mphahlele u vula leswaku ku endlela leswaku mutsari swi n'wi olovela u fanele a sungula hi ku tiva mitlawa ya maviti ya Northern Sotho. U ya emahlweni a vula leswaku yin'wana ya mitlawa yi tirhisa swirhangi swo fana. Mutsari u fanele a kombisa ku hambana ka swona ku endlela leswaku muhlayi a ta huma ni tinhlamuselo leti nga ringana.

Mphahlele u tshaha Gouws (1989) loyi a vulaka leswaku a hi marito ntsena lama nga nghenisiwaka tanihi swinghenisiwa eka dikixinari. Swinembeletana na swiphemu swin'wana swo hundza rito na swona swi fanele swi nghenisiwa eka dikixinari. Mutsari u tlhela a ku, ku fana ka swivumbeko loku nga kona eka swinembeletana na marito a ku fanelangi ku kanganyisa mutsari leswaku a tikuma a nghenisa swinembeletana eka rito leri nga xinghenisiwa. U ya emahlweni a vula leswaku mangheniselo ya swirhangi ya fanele ya kombisa xiyimo kumbe matirhelo ya xona eka rito hi tlhelo ra dyondzo ya ririmi. U tlhela a nyika na swikombiso ku seketela mhaka leyi;

Xisuthu	**Xitsonga**
le-hlogoya maina a legoro la 5	(**le-** riviti ra ntlawa wa 5)
mohlala: **le**gapu	(xikombiso: khalavatla)
le-hlogo ya lesela la muthu wa bobedi ka botsing	(**le-**xirhangi xa risivi)
mohlala: **le**na	(xikombiso: wena)

Mphahlele u tlhela a boxa leswaku hi ku tirhisa dikixinari ya muxaka lowu mutirhisi wa yona a nga swi tiva leswaku swirhangi **le-** leswinga nyikiwa swi hambanile ka yini. U tlhela a boxa leswaku hi swona swi fanelaka ku endliwa loko ku nghenisiwa swirhangi eka dikixinari hikuva swi kombisa matirhelo ya swona eka rito.

(c) Ku nghenisiwa ka swilandzi

Mphahlele u tshaha Lombard (1985) loyi a hlamuselaka swilandzi tanihi swinembeletana leswi landzaka rimitsu ra rito. Mphahlele u seketela nhlamuselo ya yena hi ku tshaha Fromkin na Rodman (1993) lava va hlamuselaka xilandzi tanihi mofimi yo vumbana leyi landzaka rimitsu kumbe nsinya wa rito.

© University of Venda

Mphahlele u tlhela a boxa leswaku tidikixinari to tala a ti nghenisi swilandzi hi ndlela ya kona. U ya emahlweni a ku tin'wana ta tidikixinari a ti nghenisangi swilandzi swa marito tanihi swinghenisiwa. Mphahlele u kombisa leswaku mavonelo lama a ma ha tirhi. U ya emahlweni a vula leswaku swilandzi i swiphemu leswi nga helela hikokwalaho swi fanele swi nghenisiwa eka dikixinari.

Mutsari u ya mahlweni a boxa leswaku a swi olovi ku nghenisa swilandzi eka dikixinari ya Northern Sotho hikuva nkarhi wun'wana vatsari va tidikixinari va languta swilandzi leswi tanihi swiphemu swin'wana swo engetelela eka timhaka ta dyondzo ya ririmi leswi nga ringanelangiki ku nghenisiwa eka dikixinari. Mphahlele u tlhela a vula leswaku ku nghenisiwa ka swinembeletana eka marito a swi amukeleki eka matsalelo ya dikixinari hikuva swi tala ku tikela vahlayi. U vula leswaku swi nga antswa leswaku swinembeletana leswi swi nghenisiwa swi tiyimele swi ri swoxe leswaku swi ta twisiseka.

Mutsari u tlhela a vula leswaku hambileswi ku nghenisa swinembeletana swi nga oloviki eka vatsari, swa fanela leswaku va ringeta ku nyika vuxokoxoko bya swilandzi lebyi nga eka tinhlamuselo leswaku vatirhisi va dikixinari va ta kota ku kuma vuxokoxoko byo helela bya swilandzi. Mphahlele u ya emahlweni a vula leswaku swinembeletana swi fanele swi langutiwa tanihi swiphemu leswi nga yima swi ri swoxe.

(d) Swiphemu swo hundza rito

Mphahlele u hlamusela swilo leswi tanihi ntlawa wa marito lowu hundzaka rito hi vukulu. Ku ya hi Mphahlele, xiphemu xi fanele xi langutiwa na xona eka dikixinari. Mutsari u tshaha Gouws (1991) loyi a vulaka leswaku hambileswi xiphemu lexixi hundzaka rito rin'we, xi fanele xi langutiwa tanihi rito rin'we. U ya emahlweni a vula leswaku xiphemu lexi fanele xi langutiwa tanihi xinghenisiwa xa xiphemu xo hundza rito.

Mutsari u tlhela a kombisa leswaku tanihi le ka tindzimi tin'wana, Norhern Sotho yi na swiphemu swo tala swo hundza rito swo fana na tikholokexeni, swikhavisaririmi,

© University of Venda

swivulwampfilungano, swivulwankatsano ni swin'wana. Mphahlele u tlhela a ku hinkwaswo leswi swa fanele ku nghenisiwa tanihi swinghenisiwa eka dikixinari. Mphahlele u ya emahlweni a vula leswaku mutsari wa dikixinari u fanele a tiva vuxokoxoko byo tala hi tlhelo ra marito eka ririmi.

Mphahlele u ya emahlweni ni ku hlamusela mhaka ya swiphemu swo hundza rito hi ku tshaha Gouws (1991) loyi a vulaka leswaku ku nghenisa swiphemu swo hundza rito tanihi swinghenisiwa i ku chicha ntikelo wa dyondzo ya ririmi eka dikixinari. U tlhela a vula leswaku vuxaka bya tinhlamuselo lebyi nga ka swiphemu swo hundza marito ni marito man'wana a swi faneli ku endla leswaku mutsari a nghenisa xiphemu xo hundza rito tanihi xinghenisiwa xin'we.U tlhela a ku loko xiphemu xo hundza rito xi kumeka eka tinhlamuselo ta swinghenisiwa swin'wana, vatirhisi va dikixinari a va nge kumi tinhlamuselo ta xona hikuva va ta languta hinkwaswo leswi kumekaka eka tinhlamuselo tanihi swin'wana swa swiphemu leswi engeteriweke eka ririmi.

Mutsari u tshaha Jackson (1998) loyi a boxaka leswaku kholokexeni i ntlawa wa marito lama tirhaka swin'we. U ya emahlweni a vula leswaku ku tirha swin'we ka marito ku endla leswaku mutsari a ma nghenisa tanihi swinghenisiwa swa swiphemu swo hundza rito. Mutsari u ya emahlweni a ku maritompfilungano man'wana na wona ma nghenisiwa eka tidikixinari, kambe a hi hinkwawo lama nghenisiwaka ku fana. U tlhela a vula leswaku eka ku nghenisiwa ka swivulavulelo ni swivuriso ka tidikixinari, vatsari va nga hlawula ku swi nghenisa tanihi swiphemu swo hundza rito eka tidikixinari hinkwato kumbe eka leti nga kongomana ni swo karhi. Mphahlele u tlhela a ti seketela hi swikombiso leswi:

mothomogolo munhu lonkulu, murhangeri wa ndhawu wo fana ni hosi.

ka nnete kholokexeni leyi vulaka "hi mpela"

Mphahlele u tlhela a vula leswaku hi marito lama nga ehenhla, swi le rivaleni leswaku nhlamuselo ya maritonkatsano a yi humi eka swiaki hinkwaswo swa marito. U ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

emahlweni a vula leswaku eka ku nghenisa swivulavulelo ni swivuriso, mutsari a nga tihlawulela leswaku wa swinghenisa eka dikixinari kumbe u swi nghenisa eka tidikixinari to hlawuleka ke?

Ndzavisiso lowu ni wa mina a swi fani hikuva mhaka leyi yi boxiwaka hi Mphahlele mina a ndzi yi languti hikuva ndzavisiso wa mina wu xopaxopa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo.

2.2.3 Matsalwa lama paluxaka lekisikhogirafi na lekisikholoji

2.2.3.1 Fortune (1979)

Eka phepha ra ***Shona Lexicography,*** Fortune (1979) u xopaxopa dikixinari ya *Standard Shona Dictionary* (1974) hi Hannan. Fortune u vula leswaku xikongomelo xa phepha leri i ku kambisisa ntirho wa mutsariwa dikixinari leyi ku endlela leswaku a ta lulamisa swihoxo swo karhi. Fortune u vula leswaku dikixinari ya Hannan yi ta xopaxopiwa hi ku yi ringanisa ni swilo swinharhu leswi ringanisiweke hi Malkiel (1967) ku nga mpimo, mavonelo ni maandlalelo.

(a) Mpimo

Fortune u vula leswaku hi mpimoku kongomisiwa eka vukulu ni malongoloxelo ya ntirho wa mutsari naswona yi na swiyenge swinharhu ku nga ntikelo wa swinghenisiwa, tindzimi leti nga ta tirhisiwa, na marito lama nga ta nghenisiwa. U tlhela a vula leswaku loko Hannan a tsala dikixinari yo sungula ya *Standard Shona Dictionary* u boxile leswaku swinghenisiwa swa yena eka xiyenge xa Shona-English swi ta fika ka 20 000, kasi eka **English-Shona** swi ta va hafu ya leswo sungula, kambe loko a ta va a hetile ku tsala u kumile leswaku swinghenisiwa hinkwaswo a swi fika 81 000. Fortune u tlhela a vula mhaka ya leswaku a swi koteki ku vula ku ri dikixinari yo karhi yi na marito hinkwawo lama vulavuriwaka ni ku tsariwa eka Xixona. Fortune u tlhela a boxa leswaku Hannan a nga hambanisangi marito lama twarisiwaka ku fana, kambe wona ma hambanile leswi pfunaka leswaku swinghenisiwa swi nga tali ngopfu eka dikixinari.

© University of Venda

(b) Marito lama pfelelaka eka maencisi

Fortune u boxa leswaku eka ririmi ra Xixona maviti ni timitsu ta maendli swi nga vumbiwa ku suka eka maencisi. U tlhela a vula leswaku mavitimpfelelo lama sukaka eka maencisi ma vumbiwa hi ku engetelela swirhangi swa maviti. Ku tiyisa mhaka leyi u nyika swikombiso swo fana ni leswi landzelaka;

swetu rienc., (tlukwa). *Cha-mu-swetu-mu-swetu,* riv. (vutlukwatlukwa)./*swetu-k-*/ (tlula), i rimitsu ra riendli. / *-swetu-dz-* / (tlulisa). U tlhela a boxa leswaku maendli lama pfelelaka ya suka eka maencisi ma nembeletiwa swirhangi nkarhi wun'wana hi ku vuyelela.

(c) Marito lama pfelelaka eka timitsu ta maendli

Fortune u ya emahlweni a vula leswaku timitsu ta maendli ti nga vumba mavitimpfelelo, marhavi ya maendli na maencisi. U tlhela a ku eka rimitsu ra riendli / *-bat-* /, ku huma maviti, *mu-bat-i* riv. **1** (mutirhi), *mu-bat-o* riv. **3** (mukhomo). Maendli lama nga engeteriwa /*-bat-w-* /(khomiwa), /*-bat-is-*/ (khomisisa) na swin'wana.

(d) Marito lama pfelelaka eka nsinya wa maviti

Fortune u tlhela a boxa leswaku maendlini maencisi a ma koti ku vumbiwa ma suka eka nsinya wa riviti. U vula leswaku hambiswiritano, nsinya wa riendli wu nga va na swirhangi swo tala. U vula leswaku leswi swiendla leswaku tinhlamuselo ta kona ti hambana. Fortune u tshaha Hannan loko a ku eka riviti rin'wana na rin'wana leri nga nghenisiwa eka dikixinari ri nga kumeka ri ri na swivumbeko swin'wana swinharhu.

(e) Swinghenisiwa swa maencisi ni maritompfelelo

Fortune u vula leswaku matsalelo lama nga endliwa hi Hannan eka dikixinari yo sungula ya hambana ni ya dikixinari ya vumbirhi eka malongoloxelo ya maritompfelelo. Fortune u tlhela a kombisa leswaku loko swi ta eka maencisi maendlelo ya fana eka mikandziyiso leyi mimbirhi. Fortune u ya mahlweni a vula mhaka ya leswaku ku nghenisa maencisi hi ku tala ka wona hi wona nchumu lowu nga sungula ku endliwa

© University of Venda

eka ku tsariwa ka dikixinari. U tlhela a ku Hannan a nga nghenisangi maencisi ntsena, kambe u nghenisile na misinya ya maendli leyi vumbiweke ku suka eka maencisi, ku nga riendli ro pfumala xiendliwa, riendli ra xiendliwa xin'we, na rhavi ra xivangelo. U tlhela a ku marito lama nga pfelela ma suka eka maencisi loko ma tsariwa ma ta tsariwa hi ku landzelelana. U ya emahlweni a ku tanihileswi maviti ma nghenisiwaka hi ku ya hi swirhangi swa wona, mavitipfelelo a ma nga kumeki ehansi ka maencisi.

(f) Swinghenisiwa swa misinya ya maviti ni marito lama ya pfelelaka kona

Fortune u tlhela a boxa leswaku Hannan eka dikixinari ya yena yo sungula, marhavi ya maendli u ma nghenisile na swilandzi leswi nga ni xiheteleri */–a/*. U ya emahlweni a ku eka manghenelo ya yena, Hannan u boxile leswaku maendli manghenisiwile tanihi misinya, hileswaku ma tsariwile ma ri hava swirhangi. Fortune u kombisa leswaku swilandzi leswi nembeletiwaka eka nsinya wa riendli a swi nghenisiwa endzhaku ka loko nsinya wu nghenisiwile. U ya emahlweni a vula leswaku eka nkandziyiso wo sungula nsinya wun'wana na wun'wana wa riendli lowu nga nghenisiwa wu landzeriwa hi swilandzi leswi nga ni swivumbeko swo ringana 10 kumbe 12. U tlhela a ku maviti lama vumbiweke hi misinya ya maendli nkarhi wun'wana a ma kumeka ehansi ka maendli.

(g) Swinghenisiwa swa misinya ya maviti ni mavitimpfelelo

Fortune u vula mhaka ya leswaku a swi olovi ku va mutsari wa dikixinari a tiva kumbe a kota ku tsala dikixinari leyi nga ni marito ya ririmi hinkwawo ya helerile. U ya emahlweni a vula leswaku Hannan a tikhorwisa leswaku u tsarile 80% ya marito lama tirhisiwaka hi vavulavuri va Xixona eka nkandziyiso wa yena wo sungula, kambe u swi vonile leswaku a nga fikangi eka 80% loko a tsala ya vumbirhi.

Fortune u tlhela a boxa leswaku ndzavisiso wa yena wu kumile kuri marito ya vutlhokovetseri bya ndhavuko ma kayivela. U vula leswaku vunyingi bya marito lama ma le ku hundzeriweni hi nkarhi, hileswaku a ma ha vulavuriwi. U tlhela a ku mhaka leyi ya ha komba ku tika ka ku endla dikixinari leyi nga na marito hinkwawo. Fortune u vula leswaku hi ku cinca ka mikhuva yo karhi ya ndhavuko swi komba leswaku na marito ya

© University of Venda

cinca. Fortune u boxa leswaku swinghenisiwa swa marito yo lombiwa hi swona swi nga tala ku hundza lama nga nghenisiwa eka yo sungula.

Fortune u tlhela a komba leswaku xivangelo xin'wana lexi nga endla leswaku swinghenisiwa swa dikixinari ya vumbirhi swi kumeka swi ri na marito yo tala i ku loko yi tsariwa se ku ri na tibuku to tala ta Xixona leti tsariweke. Hambiswiritano, Fortune u boxa mhaka ya ku ku hava dikixinari ya ririmi leri vavulavuri va rona va ha hanyaka yi nga ta pfuka yi va na marito lama nga helela hikuva loko ya ha ya ku kandziyisiweni man'wana marito ma ta va ma karhi ma tumbuluxiwa (Dr Johnson: 1828).

Fortune u ya emahlweni a ku xin'wana lexi endlaka leswaku dikixinari ya Xixona yi va na marito yo tala i ku va maencisi, misinya ya maviti na timitsu ta maendli swi kumekaka swi tele ngopfu eka ririmi ra Xixona.

Fortune u ri xin'wana lexi langutiwaka eka dikixinari i ku yi fikile kwihi hi tlhelo ra ku hlengeleta tinhlamuselo to hambanahambana ta marito. Fortune u ri eka dikixinari ya Hannan swinghenisiwa swo tala swi nyikiwile tinhlamuselo leti twisisekaka. Fortune u boxa leswaku eka dikixinari leyi loko ku nyikiwa tinhlamuselo to hambana eka rito rin'we, ngopfungopfu leri fanaka hi xivumbeko ni matwariselo ni rin'wana, ku tsariwa ni tinomboro leti nga ni tinhlamuselo to hambana. U ya emahlweni a ku ehandle ka leswi ku tlhela ku nyikiwa na xikombiso xa ku komba leswaku rito rero ri twarisiwa njhani eka marin'wana yo hambanahambana.

Fortune u ri eka swinghenisiwa swo tala, ku nga ri hinkwaswo, ku tlhela ku nyikiwa na swikombiso, kambe a swi andlariwanga hi ndlela leyi twisisekaka. Fortune u ya emahlweni a ku maendli lama nga ni tinhlamuselo to tala loko ma yisiwa eka Xinghezi na wona ma nyikiwa swikombiso hi ku hambana ka wona. Fortune u ya emahlweni a vula leswaku swikombiso swin'wana swi nyikiwa loko ku ri ku rito leri nghenisiweke i ra nkoka eka xivuriso kumbe mitshayito. U tlhela a ku nkarhi wun'wana swikombiso swi komba leswaku xinghenisiwa xa muxaka lowu xi wela eka ntlawa wihi wa maviti.

© University of Venda

Fortune u paluxa mhaka ya ku loko dikixinari yi tsariwa hi muvulavuri wa ririmi marito yo lombiwa a ma tali ngopfu, nakambe ku ta nghenisiwa marito yo tala lama khumbaka ndhavuko ya Xixona hi ku kongomisa. Fortune u tlhela a kombisa mhaka ya ku eka dikixinari ku fanele ku nghenisiwa na swivulavulelo. U tlhela a boxa leswaku Hannan u nghenisile xivulavulelo xin'we. Fortune u vula leswaku, Hannan u boxile leswaku u ta tsala nongonoko eka xiphemu xa *English-Shona* kambe leswi a swi endleke a swi amukeleki hikuva xiphemu lexi xi komile ngopfu. Fortune u tlhela a ku eka dikixinari leyi ya vumbirhi u ta vekela switsariwandzhaku leswi nga ni swiphemu swinharhu ku nga xa maviti, mahlamari, na maencisi. Leswi Hannan u swi nghenisile eka dikixinari ya yena.

Fortune u kombisa mhaka ya ku dikixinari yi fanele yi va na manghenelo lama kombisaka dyondzo ya ririmi rolero kun'we na vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka timofimi ni ntumbuluko wa maritompfelelo. Fortune u tlhela a boxa leswaku manghenelo ma fanele ma hlamusela xivumbeko xa timitsu ta maendli ni swinembeletani leswi vumbaka timitsu ta maendli lama nga engeteriwa na swilandzi swa maencisi leswi nga engeteriwa. U tlhela a kombisa leswaku Hannan u swi nghenisile eka dikixinari ya yena.

Fortune u kombisa leswaku ku nghenisiwa ka timitsu ta maviti eka dikixinari ya *Standard Shona Dictionary* ku hambanile ni mangheniselo ya maencisi na nsinya wa maendli. U tlhela a vula leswaku ku longoloxa maviti eka tidikixinari ta Xintima ka karhata. Hikokwalaho, vatsari va tidikixinari ta Xintima va bohile mhaka ya kumaviti mata nghenisiwa ni swirhangi swa wona hi xialifabeti (Benson 1964).

Fortune u ri Hannan u pfumerile mhaka ya ku xivumbeko xa maviti ni maendli swi nga endla leswaku swinghenisiwa swi nga tali ngopfu loko swi nghenisiwile hi misinya. U tlhela a ku hambiswiritano, maviti ma nghenisiwile ni swirhangi swa wona tanihileswi ya tsarisiwaka xiswona.Fortune u vula leswaku ku hambana ka swirhangi eka nsinya wun'we ku endla leswaku ku va ni tinhlamuselo to hambana, xikombiso:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Munhu (person) kunhu (place)
Muhundzuluxo hi Xitsonga
Munhu (munhu)*kunhu* (ndhawu)

Fortune u ri swikombiso swa marito lama fanaka hi timitsu ta wona, kambe ma hambanile swirhangi ma tsariwa etlhelo ka leri ri nga nghenisiwa swa antswa hikuva swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va hatla va twisisa.

Fortune u vula leswaku ku nghenisiwa ka mavito hi nsinya swi endliwa ngopfu eka tindzimi ta Xingoni na Xisuthu naswona hiyona ndlela leyi endliwaka hi dikixinari ya *Ndebele-English Dictionary.* U tlhela a vula leswaku ku longoloxiwa ka maviti hi xialfabeti swi ta endla leswaku marito lama manghenisiwa na swirhangi swa wona, tanihi leswi Paroz (1950) a nga endla swona eka *Southern Sotho-English Dictionary.* U ya emahlweni a vula leswaku maviti lama nga hava swirhangi ma ta nghenisiwa ma ri hava swirhangi.

(h) Mavonelo

Fortune u boxa leswaku laha ku kongomisiwa eka swikongomelo swo karhi leswi mutsari a vaka na swona loko a tsala ni ku hunguta marito lama hlawuriweke, malongoloxelo ni maendlelo. Fortune u tlhela a ku Malkiel u kombisa mavonelo mambirhi lama yelanaka, ku nga malongoloxelo ya xilingwisitiki ya khale ni matirhiselo ya marito ya namuntlha. U ya emahlweni a vula leswaku eka manghenelo ku fanele ku tsariwa ni tindlela leti endliweke ku fikelela ku tsala dikixinari.

(i) Maandlalelo

Fortune u tshaha Malkiel loyi a vulaka leswaku eka xiyenge lexi ku kombisiwa mifungho na mikomiso yo karhi maandlalelo ya tinhlamuselo, ku aneka swifaniso swo karhi ni swin'wana. Fortune u boxa mhaka ya ku *Standard Shona Dictionary* i xikombiso xa kahle eka maendlelo. U ri swinghenisiwa swi dzwihatisiwile, swi funghiwa ku kombisa matwariselo ya rito. Ku tlhela ku landzela nkomiso wa ku komba leswaku rito rero i ririn'wana rihi, nkomiso lowu kombaka xihluvi xa mbulavulo xa rito rero ivi ku landza nhlamuselo hi Xinghezi. Fortune u tlhela a vula leswaku ku tlherile ku tsariwa tinomboro

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leti kombisaka ku hambana ka tinhlamuselo. Fortune u ya emahlweni a ku endzhaku ka leswi swikombiso swa nyikiwa kambe a hi mikarhi hinkwayo, swikombiso swo tala i swa swivuriso.

Fortune u tlhela a vula leswaku swinghenisiwa swinyingi leswi nga eka dikixinari leyi i swa maviti, maendli ni maencisi. Fortune u tlhela a boxa mhaka ya ku dikixinari ya Hannan yi hava swilo swin'wana swo fana na swivulwahava leswi nga engeteriwa na swivulwana leswi nga engeteriwa. Hikokwalaho Fortune u ri manghenelo ma fanele ma hlamusela swivumbeko swo hundza rito, ku nga swivulwahava, swivulwana, ni swivulwa. Fortune u boxa leswaku tinhlamuselo ta marito ti fanele ti va leti nga ringana.

Ndzavisiso wa Fortune ni wa mina swi fana laha Fortune a kombisaka mangheniselo ya swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo swo fana na maviti, maencisi na maendli leswi a nga swi kombisa eka xiyenge xa mpimo na maandlalelo. Swi hambana ntsena hi ku va mina ndzi languta mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi leswi swa mbulavulo. Swi ta tlhela swi hambana hileswi ndzavisiso wa mina wu kongomisaka eka Xitsonga kasi wa Fortune wu kongomile eka Xixona. Hi tlhela hi kuma leswaku ndzavisiso wa mina a wu languti mhaka ya mavonelo leyi langutiwaka hi Fortune.

2.2.3.2 Sanusi (1994)

Phepha ra ***Relevance of Linguistics and Lexicography in teaching use of dictionary tolearners of English as a Second / Foreign language,*** Sanusi (1994) u lavisisa hi vadyondzi va ririmi ra Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi (ESL/EFL) lava vanyingi va vona va tirhisaka tidikixinari ta Xinghezi, kambe va nga tivi nkoka wa lingwisitiki na lekisikhogirafi. Sanusi u ya emahlweni a vula leswaku vadyondzi lava nga si tivaka nkoka wa lingwisitiki a va koti ku kuma leswi va swi lavaka eka dikixinari tanihi buku yo kuma vuxokoxoko bya marito.

Hikokwalaho Sanusi u ri vadyondzisi va fanele va dyondzisa machudeni tindlela leti nga helela ta ku tirhisa dikixinari ya Xinghezi. Sanusi u tlhela a kombisa leswaku vadyondzisi lava va tivaka hi ku hetiseka dyondzo ya ririmi kumbe vatsari va tidikixinari hi vona lava

© University of Venda

nga kotaka ku dyondzisa vadyondzi swilo leswi. Fortune u kombisa leswaku ku laveka vadyondzisi va ESL/EFL lava nga na vutivi hi lingwisitiki leyi nga ka dikixinari. Sanusi u ri leswi swi nga endla leswaku mhaka ya lekisikhogirafi yi tsakisa eka vadyondzisi va ESL/EFL.

(a) Nhlamuselo ya lekisikhogirafi

Sanusi u hlamusela lekisikhogirafi tanihi vutshila na sayense ya ku tsala tidikixinari. Hi ku ya hi yena loko mutsari a hlengeleta marito a tlhela a ma hlamusela eka ririmi ro karhi u tsarile dikixinari. U tlhela a vula leswaku munhu loyi a tsalaka dikixinari u vuriwa mulekisikhogirafa.

Sanusi u tlhela a boxa leswaku xikongomelo xa ku tsala dikixinari ya ririmi rin'we kumbe timbirhi, i ku endlela leswaku mahungu ya ririmi ma va kona eka vahlayi va ririmi.

(b) Lingwisitiki eka lekisikhogirafi

Sanusi u tshaha Carter (1987) eka mavonelo ya yena ya lekisikhogirafi eka xiphemu xa swiphemu swa ririrmi eka tidyondzo tin'wana, laha a kombisaka leswaku lekisikhogirafi i xikombiso xa kahle xa xiphemu lexi eka xona ku twisisekaka mhaka ya lingwisitiki. U ya emahlweni a ku ku tsariwa ka tidikixinari ku nga endla leswaku timhaka ta lingwisitiki ti va leti nga hetiseka. Sanusi u tlhela a ku swiphemu swo hambanahambana swa lingwisitiki swa nghenisiwa eka dikixinari. Sanusi u ya emahlweni a ku swiphemu leswi swi katsa, fonetiki, fonoloji, semantiki, vulongoloxamarito, mofoloji, pragimatiki na swin'wana.

Sanusi u tshaha Lado (1964) ku kombisa vuxaka bya lingwisitiki na lekisikhogirafi, loyi a vulaka leswaku tidikixinari ta kahle ta ririmi rin'we ni ta timbirhi, a ti olovi ku ti tsala. U kombisa leswaku tidikixinari leti lava vutivi lebyi nga helela bya lingwisitiki ku endlela ku kota ku hlawula, ku hlamusela, ni ku veka marito eka mitlawa ya maviti.

Mutsari u tshaha Na'Allah na Sanusi (1992) lava va kombisaka leswaku matwariselo ya mipfumawulo hi wun'wana nchumu wa nkoka wu kumekaka eka tidikixinari na leswaku i

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xiphemu lexi welaka ehansi ka fonetiki. U ya emahlweni a vula leswaku fonoloji na yona yi nyika mutsari mhaka ya mipfumawulo ya ririmi. Sanusi u tlhela a vula leswaku mhaka ya mapeletelo ya marito ya ririmi hi ku landza matsalelo i xiphemu lexi welaka eka fonoloji. Mutsari u vula leswaku loko ku karhi ku dyondzisiwa dikixinari ngopfungopfu ya ririmi ra vumbirhi, vadyondzisi va fanele va kombisa leswaku mofoloji yi dyondzisa xivumbeko xa marito.

Sanusi u kombisa leswaku vulongoloxamarito byi nyika swivumbeko swa marito lama hlanganisiweke, swivulwahava, swivulwana ku vumba swivulwa. U tshaha Stockwell (1977) loyi a vulaka leswaku ku hava ririmi leri pfumelelaka ku nghenisiwa ka marito loku pfumalaka nongonoko loko ku vumbiwa swivulwa. Sanusi u boxa leswaku dikixinari yi tlhela yi kombisa malongoloxelo ya marito eka eka xinghenisiwa xin'wana na xin'wana exivulweni.

Sanusi u kombisa swiphemu swin'wana swa lingwisitiki swo tanihi semantiki leyi langutanaka ni swiyenge swa tinhlamuselo eka xinghenisiwa xo karhi eka dikixinari, pragimatiki leyi dyondzisaka matirhiselo ya marito, na leswi muvulavuri a nga na swona emiehleketweni loko a tirhisa rito ro karhi eka xiyenge xo karhi. Sanusi u vula leswaku pragimatiki yi pfuna ku hambanisa exikarhi ka nhlamuselo ya rito ni nhlamuselo ya xivulavuri.

(c) Tidikixinari i yini?

Sanusi u hlamusela tidikixinari tanihi tibuku to kuma vuxokoxoko bya marito leti langutaka marito ya ririmi ra vanhu. U tlhela a ku ti endleriwile ku nyika mahungu ya mapeletelo ya marito, matwariselo, tinhlamuselo leti amukeriwaka, malongoloxelo ya marito, matirhiselo ya marito na swin'wana.

Sanusi u tlhela a tshaha Carter (1987) loyi a hlamuselaka leswaku dikixinari yi vuriwa leswaku yi tshembekile nakambe yi na ntikelo hi tlhelo ra ririmi. U tlhela a ku ku ya hi leswi swi nga ndzeni ka yona, yi nga aviwa yi va ka swiphemuphemu ku nga; switsariwamahlweni, dikixinarixidzi ni switandzhaku.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i) Switsariwamahlweni

Sanusi u ri xiyenge lexi xi kumeka eku sunguleni, xi na masungulo, manghenelo, vuvulavuri, swiletelo swa matirhiselo, mifungho ya matwariselo ya thoni, mikomiso, matwariselo ya rito, na swin'wana.

(ii) Dikixinarixidzi

Sanusi u vula leswaku lexi i xiyenge xa vumbirhi eka dikixinari. U tlhela a ku hilaha ku nghenisiwaka rito, ivi xinghenisiwa xin'wana na xin'wana xi langutiwa eka mapeletelo, ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, matwariselo, nhlamuselo, matirhiselo ya rito eka xivulwa, marito lama nga pfelela ya suka eka rona na tinhlamuselo ta wona hinkwato swi kumeka kona. U tlhela a ku hi kona laha swinghenisiwa swi dzwiharisiwaka swi vekiwa eximatsini ka dikixinari.

(iii) Switsariwandzhaku

Sanusi u hlamusela switsariwamahlweni tanihi xiyenge lexi kumekaka emakumu ka dikixinari, hikokwalaho xi vumba xiyenge xo hetelela xa dikixinari. U ya emahlweni a ku hambiloko xiyenge lexi xi ri na swilo leswi lavekaka eka dikixinari a hi swa nkoka ngopfu ku fana na leswimbirhi swo sungula. Sanusi u kombisa leswaku eka xiyenge lexi ku kumeka maendli, mikomiso, xivumbeko xa rito, mavito ya tindhawu ni swin'wana ni swin'wana. Sanusi u tlhela a kombisa leswaku hikokwalaho ka ku hambana ka swikongomelo swa tidikixinari, ku kumeka tidikixinari to hambanahambana hi ku ya hi vukulu bya tona

(d) Tidikixinari letikulu

Sanusi u ri tidikixinari leti i tikulu swinene nakambe ta tika. U tlhela a ku tidikixinari ta muxaka lowu ti kumeka etilayiburari tanihi tibuku to kuma vuxokoxoko bya marito. Sanusi u ya emahlweni a vula leswaku tidikixinari leti kandziyisiwa hi swiphemu swo hambanahambana, ti va ti longoloxiwile hi xialifabeti. U nyika xikombiso hi *Oxford English Dictionary* ya 1933, leyi nga avanyisiwa hi swiphemu swa 12.

© University of Venda

(e) Tidikixinari ta le tafuleni

Sanusi u vula leswaku tidikixinari ta muxaka lowu a ti kulangi ngopfu, hikokwalaho ta olova ku tirhwala. U tlhela a kombisa leswaku tidikixinari ta muxaka lowu ta hambana hi vukulu bya tona, ni ku ya hi nxavo, na rixaka ra vanhu lava ti tirhisaka.

(f) Tidikixinari letintsongo

Sanusi u vula leswaku tidikixinari ta muxaka lowu hi tona tintsongo eka hinkwato. U tlhela a ku muxaka lowu wu landza wa tidikixinari ta le tafuleni hi vukulu bya tona ni nxavo. Ku ya hi Sanusi, *Collins* na *Universal Webster* i xikombiso xa rixaka leri ra tidikixinari leti.

Sanusi u ri ehandle ka leti nga boxiwa ehenhla ku na tin'wana tinxaka ta tidikixinari leti vundzeni bya tona byi yaka hi xikongomelo xa tona na vanhu lava va ti tirhisaka.

(g) Tinxaka ta tidikixinari ku ya hi vatirhisi va tona

(i) Tidikixinari leti tirhisiwaka eka swa dyondzo

Sanusi u boxa leswaku tidikixinari leti ti angarhela swiyenge hinkwaswo swa dyondzo kumbe vutomi. Hi ku ya hi Sanusi, tidikixinari ta muxaka lowu hi leti olovaka ku ti tirhisa. Sanusi u kombisa leswaku tidikixinari leti tinyika tinhlamuselo leti twisisekaka naswona ti nyika swikombiso leswi nga helela. Ku ya hi Sanusi, dikixinari ya *The Oxford English Dictionary* leyi nga na swiphemu swa 12 na *The Shorter Oxford English Dictionary* ya 1933, i swikombiso swa kahle swa muxaka lowu wa tidikixinari.

(ii) Tidikixinari leti kongomisaka eka michumu yo karhi ntsena

Sanusi u vula leswaku tidikixinari ta muxaka lowu tikatsa leti landzelaka:

Ta matimu ya ntumbuluko wa rito, *Thesaurus,* ta mikomiso, ta matheme ya xithekiniki, ta swivulavulelo, ta matirhiselo, ta mipfumawulo, tidikixinari letikulu to tanihi *Encyclopedia Britannica* na *American.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Sanusi u ri hambileswi ti*encyclopedia* ti nga tsariwa hi nongonoko wa xialfabeti, ku fana na swinghenisiwa eka dikixinari, mahungu lama nga ka swinghenisiwa leswi ya kombisa swilo swo fana na ndhavuko, ku xava na ku xavisa, na leswi humelelaka evuton'wini leswiyelanaka na rito leri nga nghenisiwa ku nga ri swa dyondzo ya ririmi.

Ndzavisiso wa mina ni wa Sanusi swi fana ntsena eka mahungu ya xilingwisitiki, laha Sanusi a boxaka leswaku loko mutirhisi wa dikixinari a nga tivi lingwisitiki a nge koti ku tirhisa dikixinari. Hi tlhela hi kuma leswaku ndzavisiso wa mina wu languta mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swo hambanahambana lama fanelaka ku tiviwa hi mutsari wa dikixinari na mutirhisi wa yona. Lexi hambanyisaka milavisiso leyimbirhi i ku va Sanusi a kongomisa lingwisitiki eka dikixinari hi yoxe kasi mina ndzi kongomisa eka swihluvi swa mbulavulo.

2.2.3.3 Mavhu (2003)

Eka phepha ra ***Disregarding the Corpus: Headword and Sense Treatment in Shona Monolingual Lexicography,*** Mavhu u xopaxopa phepha leri nga nyikiwa eka khonifarense ya *African Association* ya lekisikhogirafu hi (2002). Mavhu u vula leswaku marito yo huma eka matsalwa ni le ka mbuvulavulo leyi ya nga hlengeletiwa ya tirhisiwa eka swilo swo hambanahambana eka ririmi ni le ka lekisikogirafi. Mavhu u vula leswaku marito ya dikixinari ya Xixona ma kumekile eka matsalwa ni mimbulavulo yo hambanahambana. U ya emahlweni a ku eka mimbulavulo leyi, machudeni ya Xixona ya le ka tidyondzo ta le henhla ma humile ma ya hlengeleta mahungu ni ku vutisa swivutiso swo hambanahambana eka swilo hinkwaswo swa vutomi etindhawini leti tshamaka Maxona.

(a) Ku kunguhatiwa ka ku amukela tsalwa ra marito lama hlengeletiweke

Mavhu u vula mhaka ya leswaku ku amukela tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ku nga va na mboyamelotlhelorin'we, ngopfungopfu eka mavonelo na ntokoto eka dyondzo ya ririmi. U ya emahlweni a ku vanhu vo fana na Chomsky va boxa leswaku mavonelo lama a ma helelangi. Mavhu u vula leswaku matsalwa ya marito lama hlengeletiweke

© University of Venda

ma nga twisiseka ntsena loko ku tirhisiwa matsalwa lama kumekaka eka tikhomphyuta naswona marito yo huma eka matsalwa ma ta va matsongo.

Mutsari u tlhela a vula leswaku ntirho lowu hlengeletiweke wu huma eka matsalwa na mbuvulavulo wu pfuna leswaku ku kambisisiwa marito loko ya ri ya ntiyiso ku nga ri leswi mutsari a tiehleketelelaka a tlhela a tiseketela. U ya emahlweni a ku lava va tshembaka eka mavonelo na ntokoto va paluxa leswaku matsalwa ya marito lama hlengeletiweke a ma tshembiwi ngopfu hambiswiritano i nchumu lowu nga na nkoka eka dyondzo ya rirmi. U tlhela a boxa leswaku dikixinari ya *Duramanzwi Guru ReChiShona (DGC)* yi langutile ngopfu eka tsalwa ra marito lama hlengeletiweke, ku vula leswaku swinghenisiwa, tinhlamuselo, na mahungu ya xilingwisitiki leswi nga ka dikixinari leyi swi humile eka tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ya Xishona.

(b) Ku nga tekeriwi enhlokweni ka tsalwa ra marito lama hlengeletiweke loko ku hlawuriwa swinghenisiwa

Mavhu u kombisa leswaku vanhu lava va nga kandziyisa dikixinari ya Xishona a va nga tekeri enhlokweni tsalwa ra marito lama hlengeletiweke eka swinghenisiwa leswi va swi hlawuleke. Mavhu u ri leswi swi khumba swiphemu swimbirhi ku nga:

(c) Ku hlawuriwa ka swinghenisiwa

Mavhu u boxa leswaku ku tsavula marito i xiyenge lexi nga ni nkoka loko ku tsariwa dikixinari hikuva hi kona laha ku kumekaka vundzeni bya dikixinari. Mutsari u ya emahlweni a vula leswaku loko ku ri ku marito lama ma humile eka matsalwa na mimbulavulo, vatsari va tidikixinari va fanele va kambisisa leswaku marito lama ma vuyeleriwile kangani eka matsalwa. Mavhu u ya emahlweni a ku marito lama vuyeleriwaka ngopfu hi wona lama fanelaka ku sungula ma tsavuriwa ku ta landzela laman'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(d) Mangheniselo ya vamavizweni

Mavhu u boxa leswaku eka dikixinari ya Xixona vakandziyisi a va nga tekeli enhlokweni mhaka ya ku vamavizweni va nghenisiwile hi ndlela yihi eka dikixinari. Mavhu u hlamusela vamavizweni hi ku tshaha Jackson (1988) loyi a vulaka leswaku marito mambirhi lama nga ni tinhlamuselo to fana ya vuriwa vamavizweni. U boxa leswaku vamavizweni va nga hlamuseriwa hi ku ya hi matirhiselo lama nga endliwa eka xivulwa. U tlhela a boxa leswaku marito mambirhi ma vuriwa vamavizweni loko ma tirhisiwa hi ku cincana eka swivulwa. Mavhu u vula leswaku vamavizweni ma hlamuseriwa ntsena loko swi fanerile, hikuva swi nga heta ndhawu.

(e) Ku nga langutiwi ka tsalwa ra marito lama hlengeletiweke eka maandlalelo ya tinhlamuselo

Mavhu u boxa leswaku vakandziyisi va dikixinari ya DGC nkarhi wun'wana a va nga languti tsalwa ra marito lama hlengeletiweke loko va nghenisa tinhlamuselo. U vula leswaku leswi swi vonaka eka tindhawu timbirhi ku nga:

(f) Ku hlawula tinhlamuselo

Mavhu u boxa leswaku leswi nga vuriwa eku sunguleni leswaku tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ri pfuna ngopfu eka ku tsala dikixinari, ri tlhela ri va na mpfuno hikuva ri na tinhlamuselo leti vatsari a va nga ta kota ku ti andlala. U tlhela a ku hakanyingi tinhlamuselo tin'wana leti humaka eka tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ti nga ka ti nga amukeleki hikuva i ta ririmi ra le xitaratini. Mutsari u tlhela a boxa leswaku swi vonakile leswaku tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ra Xixona ri na ririmi ra le xitaratini. Mutsari u tiseketela hi ku tshaha Flexner na Wentworth (1975) lava va vulaka leswaku ririmi ra le xitaratini ri cinca marito lama tirhaka swin'we kumbe swivulwa leswi tirhisiwaka hi vavulavuri. Mavhu u vula leswaku leswi swi vangela leswaku tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ri nga amukeleki loko ku tsariwa dikixinari.

© University of Venda

(g) Ku longoloxa tinhlamuselo

Mavhu u vula leswaku loko ku hlamuseriwa marito, eka xinghenisiwa lexi nga ni tinhlamuselo timbirhi kumbe ku hundza, tinhlamuselo leti ta kamberiwa ku sungula ku tsariwa leyi nga toloveleka. U tlhela a ku nhlamuselo ya rito yi landzeriwa hi nhlamuselo leyi khumbaka swigego, swivulavulelo ni swivuriso. U ya emahlweni a ku tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ri nga tirha ntsena loko rito ri ri na tinhlamuselo timbirhi kumbe tinharhu.

Ndzavisiso lowu wa Mavhu wu vulavula hi ku tirhisiwa ka tsalwa ra marito lama hlengeletiweke hi vatsari va tidikixinari, hikokwalaho ndzavisiso lowu wu hambanile ni wa mina hikuva wa mina wu languta mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo. Hikokwalaho mindzavisiso leyi yi fana ntsena hikuva yi kongomisa timhaka ta yona eka tidikixinari, kambe leswin'wana hinkwaswo swa hambana.

2.2.3.4 Hosana (2009)

Hosana eka nxopaxopo wa ***The primacy of semantic comments in Xitsonga/English Dikixinary/Dictionary: A lexicographic Analysis,*** u xopaxopa mahungu lama nga nyikiwa endzhaku ka ku va ku nghenisiwile rito. Hosana u boxa leswaku mahungu lama nga nyikiwa eka dikixinari leyi a ma nghenisiwangi hi ku landza ndlela leyi nga fanela. Hosana u ri nxopaxopo lowu wu vonile leswaku mahungu lamanyikiwaka endzhaku ka ku nyika tinhlamuselo ma fanele ma nyikiwa hi ku landzelela ndlela yo karhi ku nga ku sungula hi nhlamuseloya rito ivi ku landzela mahungu man'wana lama khumbaka rito leri ri nga nghenisiwa. Leswi swi pfuna vahlayi leswaku va kota ku vulavula ririmi ra vumbirhi.

Hosana u boxa leswaku xikongomelo xa ndzavisiso wa yena i ku kombisa mangheniselo ya tinhlamuselo, mahungu lama kumekaka endzhaku ka loko rito ri nyikiwile nhlamuselo ya rona ni ku nyika maendlelo ya kahle lama nga ta pfuna vatsari va tidikixinari loko va tsala tidikixinari. Hosana u boxa leswaku ndzavisiso wa yena wu lava ku pfuna vatsari ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vatirhisi va tidikixinari ta tindzimi timbirhi leswaku va nga kanganyisiwi hi tinhlamuselo na mahungu lama landzelaka endzhaku ka nhlamuselo.

Hosana u boxa mhaka ya ku tinhlamuselo ta tidikixinari to tala ta tindzimi ta Xintima a ti helelangi ku va ti pfuna vatirhisi va tidikixinari. Nkarhi wun'wana tinhlamuselo a ti nyikiwangi hi ndlela leyi endlaka leswaku ti hatla ti kumeka eka vatirhisi va dikixinari. Hosana u ri vatsari va sungula va nyika mahungu lama nyikiwaka endzhaku ka nhlamuselo va nga si hlamusela rito. Hosana u ri leswi swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va teka mahungu lama tanihi nhlamuselo ya rito. Hosana u nyika xikombiso lexi humaka ka dikixinari ya **Xitsonga / English Dictionary** (2005:14) ku tshikilela mhaka leyi.

hlambela rien. (enambyeni) swim

Hosana u ya emahlweni a boxa leswaku, i mhaka yo toloveleka ya leswaku xinghenisiwa xi landzeriwa hi nhlamuselo kumbe hi muhundzuluxo wa xona. Hosana u ya emahlweni a boxa leswaku mutsari a fanele a sungurile hi ku nyika nhlamuselo ivi a ta nyika mahungu man'wana lama landzelaka lama khumbaka rito leri. Hosana u tlhela a vula leswaku mutsari wa dikixinari u tsandzekile ku hambanisa nhlamuselo ya rito ni mahungu lama pfunaka muhlayi eka dikixinari. Hosana u vula leswaku leswiswi kanganyisaka vatirhisi va dikixinari i ku va ta vona rito (enambyeni) tanihi nhlamuselo ya "hlambela", "*swim*" tanihi rito leri pfunaka leswaku nhlamuselo leyi nga nyikiwa yi twisiseka.

Hosana u ya emahlweni hi ku kombisa leswaku vatsari va tidikixinari va tikomba va nga tivi mahungu lama fanelaka ku nghenisiwa endzhaku ka ku va rito ri nghenisiwile na nongonoko wa kona. Leswi u swi paluxa hi ku tlhela a nyika xikombiso lexi humaka nakambe eka dikixinari leyi:

hlangula rien. (thyaka) erase; (mihloti) wipe (2005:14)

Hosana u kombisa leswaku mangheniselo lama a ma fanelangi, marito **thyaka** na **mihloti** ma nyikiwile hi ririmi ro sungula ku hlamusela rito *erase* na *wipe* lama nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nyikiwa hi ririmi ra vumbirhi. Hosana u ri leswi a swi koti ku pfuna vavulavuri va ririmi ra vumbirhi hikuva marito lama pfunaka tinhlamuselo ma fanele ma tsariwa hi ririmi ra vumbirhi. Marito *erase* na *wipe* a ma fanele ma sungurile ma tsariwa ivi ku ta landzela mahungu man'wana lama seketelaka. Hosana u boxa leswaku swa antswa ku va marito lama nga toloveleka ku tirhisiwa ma sungula ma longoloxiwa hi matirhiselo ya ririrmi ra vumbirhi.

Hosana u tlhela a boxa leswaku atikili leyi nga helela ya dikixinari yi fanele yi va na xinghenisiwa, xihluvi xa mbulavulo, muhundzuluxo wo yelana (eka tidikixinari ta tindzimi timbirhi) ni matirhiselo.

(a) Xivumbeko xa swihluvi swa mbulavulo eka Xitsonga/English dikixinari/Dictionary (2005)

Hosana u boxa leswaku vatsari va tidikixinari vo tala va ehleketa leswaku vatirhisi va tidikixinari va tiva xihluvi xa mbulavulo laha rito leri nga nghenisiwa ri welaka kona. Hosana u boxa leswaku xihluvi xa mbulavulo eka dikixinari xi na nkoka swinene. Hosana u ya emahlweni akombisa leswaku maviti ya Xitsonga ya fanele ya nyikiwa muhundzuluxo wa maviti ya Xinghezi ku sungula. U tlhela a kombisa leswaku mhaka leyi a yi landzeleriwangi eka dikixinari *Xitsonga / English Dikixinari / Dictionary (2005).* Hosana u nyika swikombiso leswi landzelaka:

kwala	*rien*	here
kwihi	*rien*	here
laha	*rien*	here
langutela	*rien*	anticipate, await
migingiriko	*riv*	activities, business

Eka swikombiso leswi Hosana u vula mhaka ya ku swi na swihoxo hikuva va nyikile swihluvi swa mbulavulo swo ka swi nga ri swona. Hosana u boxa leswaku maendlelo lama ya ku nyika swihluvi swa mbulavulo swo ka swi nga ri swona swi lahla vatirhisi va dikixinari naswona xikongomelo xa dikixinari xa ku pfuna vatirhisi va yona hi tlhelo ra swihluvi swa mbulavulo a xa ha fikeleleki. Hosana u ya emahlweni a boxa leswaku marito **kwala, kwihi, la** a hi maendli, kambe i maengeteri. Endzhaku ka ku nyika

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swikombiso leswi, Hosana u kombisa matsalelo ya kahle lama mutsari a fanele a endlile wona. Xikombiso:

kusuhi	*rieng*	near
kwihi	*rieng*	where
la	*rieng*	here

Leswi swi kombisa leswaku marito lama nga nghenisiwa i maengeteri.

(b) Mahungu lama pfunetaka ku aneka nhlamuselo ya rito leri nghenisiweke

Hosana u vula leswaku lama i mahungu lama kombisaka leswaku rito leri nghenisiweke eka dikixinari ri tirha njhani eka ririmi. Hosanau tshaha Mphahlele (2001:05) loyi a vulaka leswaku mahungu lama nyikiwaka endzhaku ka tinhlamuselo ma na nkoka hikuva ma endla leswaku mutirhisi wa dikixinari a twisisa a tlhela a tirhisa ririmi ra vumbirhi kahle.

Hosana u ya emahlweni a boxa leswaku mutsari wa dikixinari u fanele a nghenisa nhlamuselo leyi tirhisiwaka ngopfu a tlhela a nyika mahungu lama yelanaka na yona. Leswi swi ta endla leswaku vatirhisi va twisisa ni nhlamuselo leyi nga ta landzela. Hosana u tlhela a vula leswaku vatirhisi va ta kombisiwa ku suka eka nhlamuselo leyi va yi tivaka ku yisa eka leyi va nga yi tiviki. Hosana u tlhela a nyika xikombiso lexi landzelaka:

nghozi accident (car), danger (electricity)

Hosana u ya emahlweni a vula leswaku rito **accident** ri tirhisiwa ngopfu naswona mangheniselo lama ma pfuna mutirhisi wa dikixinari ku twisisa nhlamuselo leyi landzelaka.

(c) Ku hambana

Hosana u tshaha Gouws (1999:23) loyi a kombisaka leswaku *divergence* hilaha xinghenisiwa xi nga na tinhlamuselo leti hundzaka yin'we. Hosana u ya emahlweni a kombisa leswaku ku pfumaleka ka mahungu lama fambelanaka na nhlamuselo leyi nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nyikiwa eka atikili leyi kombisaka tinhlamuselo to hambana swi paluxa xihoxo. Hosana u vula leswaku a swi fanelangi ku va ku longoloxiwa ntsena marito lama hlamuselaka xinghenisiwa kambe ku fanele ku va na mahungu man'wana ku endlela ku pfuna vatirhisi va tidikixinari leswaku va kuma mahungu lama va ma lavaka.

Hosana u tlhela a vula leswaku vatsari va tidikixinari va fanele va hlawula kahle marito lama ma seketelaka xinghenisiwa. Hosana u tlhela a boxa leswaku loko ma nga hlawuriwi kahle ma ta kanganyisa vatirhisi va dikixinari. Hosana u vula mhaka ya ku tidikixinari ta Xitsonga leti nga kona a ti tsariwangi kahle naswona tisiya vatirhisi va tona va nga twisisangi nchumu. Hosana u ya emahlweni a boxa leswaku mutirhisi wa dikixinari u hetelela a hlawula nhlamuselo leyi nga riki yona. U tlhela a nyika xikombiso lexi landzelaka (2005:1)

ala *rien.* refuse, decline, dispute, resist

Hosana u boxa leswaku atikili leyi yi nyika marito yo tala lama hlamuselaka rito leri nga nghenisiwa. Leswi swi paluxa xihoxo hikuva mutsari a nga nyikangi mahungu lama fambelanaka na tinhlamuselo leti nga nyikiwa. Hosana u tlhela a tshaha Zgusta (1971:294) loyi a vulaka leswaku ku longoloxa muhundzuluxo wa xinghenisiwa a swi koti ku pfuna vatirhisi va dikixinari hikuva muhundzuluxo a hi nkarhi hinkwawo lowu wu nyikaka nhlamuselo ya kahle. Hosana u tlhela a boxa leswaku tidikixinari ta tindzimi timbirhi ti hetelela ti tshikiwa hi vatirhisi va tona va ya lava tin'wana.

(d) Mangheniselo ya tinhlamuselo ta muhundzuluxo

Hosana u paluxa leswaku ku na tinxaka timbirhi ta tinhlamuselo ta muhundzuluxo, ku nga muhundzuluxo wa mavizweni ni muhundzuluxo wa tipholisemi. Hosana u boxa leswaku tinhlamuselo ta muhundzuluxo wa mavizweni ti tirhisiwa ku fana hinkwako. Hosana u ya emahlweni a boxa leswaku tinhlamuselo ta muhundzuluxo wa tipholisemi ti na vuxaka lebyi byi nga kusuhi swinene kambe a ti tirhisiwi ku fana.

Hosana u vula leswaku hefemulo na hikwana swi tala ku hambanisa tinhlamuselo to hambana. Hosana u boxa leswaku hefemulo na hikwana swi na nkoka swinene eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

dikixinari hikuva swi endla leswaku tinhlamuselo ti va erivaleni. U ya emahlweni a vula leswaku vatirhisi va dikixinari va kota ku vona leswaku nhlamuselo leyi nyikaka mavizweni yi kona loko tinhlamuselo ti hambanisiwile hi hefemulo. Hikwana yi hambanisa tinhlamuselo ta tipholisemi.

Hosana u tlhela a kombisa leswaku mhaka ya matirhiselo ya hefemulo na hikwana swi fanele swi kombisiwa eka switsariwamahlweni swa muhundzuluxo, leswaku hikwana yi tirhisiwa laha ku nga na tinhlamuselo ta tipholisemi to hambana ni leswaku hefemulo yi hambanisa tinhlamuselo ta va mavizweni vo hambana.

(e) Swihoxo eka ku hambanisa xikarhi ka mavizweni na pholisemi

Hosana u ri xivutiso xa nkoka i ku vatsari va tidikixinari ta tindzimi timbirhi va tekela enhlokweni vuxaka bya tinhlamuselo to fana ni ta mavizweni ni tipholisemi hi ku landzelelana kumbe vo hlanganisela? Hosana u ri xana ku nghenisiwa ka tinhlamuselota muhundzuluxo swi nga kanganyisa vatirhisi hikokwalaho ka ku tirhisiwa ka hefemulo na hikwana? Hosana u ya emahlweni a ku xana ku tirhisiwa ka vuhikahati swiendliwa nkarhi hinkwawo naswona swi endliwa kahle ke? Hosana u tlhela a boxa leswaku xihoxo lexi endliwaka hi vatsari va tidikixinari vo tala ni hi ku kongomisa eka *Xitsonga / English Dikixinari / Dictionary (2005)* i kuva va tirhisa hefemulo handle ko tirhisa hikwana ku hambanisa tinhlamuselo leti kombisaka ku hambana ka tinhlamuselo ta rito rin'we. Hosana u tshikilela mhaka leyi hi ku nyika xikombiso lexi landzelaka:

xivumbeko riv. built, structure, physique

Hosana u ya emahlweni a vula leswaku ku tirhisiwa ka hefemulo eka xikombiso lexi ku kombisa leswaku marito lama ni vamavizweni. U tlhela a kombisa leswaku marito lama a hi mavizweni kasi i tipholisemi. Hosana u ri vatsari va dikixinari leyi va kombisa leswaku tinhlamuselo ta xinghenisiwa **xivumbeko** ti nga tirhisiwa ku fana. Hosana u ri a hi swona hikuva marito lama a ma tirhisiwi ku fana loko ku vulavuriwa.

Ndzavisiso lowu wa Hosana wu fana ni wa mina hikokwalaho ka ku va nkarhi wun'wana wu languta swihluvi swa mbulavulo leswi nghenisiweke eka dikixinari na loko ku

© University of Venda

nyikiwile tinhlamuselo leti nga fanela. Timhaka leti khumbiweke hi Hosana ta fana na tin'wana leti ndzi tikhumbaka ngopfungopfu swihluvi swa mbulavulo na tinhlamuselo ta swona ku nga semantiki ni marito lama landzelaka endzhaku ka tinhlamuselo ku nga vulongoloxamarito. Milavisiso leyi yi hambana hikuva yi xopapxopa tidikixinari to hambana. Ndzavisiso wa Hosana wu languta dikixinari ya **Tsonga/English Dikixinari/Dictionary** kasi lowu wa mina wu languta dikixinari ya **Tsonga –English Dictionary** ya 1967.

2.2.4 Matsalwa lama langutaka tithiyori ta matsalelo ya dikixinari

2.2.4.1 Nabirye (2009)

Nabirye (2009) eka ntirho wa yena wa ***Compiling the First Monolingual Lusoga Dictionary,*** u nyika ndlela leyi nga ta landzeleriwa loko ku tsariwa dikixinari ya ririmi ra Lusoga. Nabirye u boxa leswaku ndlela leyi ta endliwa hi ku landzelela tithiyori to karhi leti hlamuselaka swiyenge swa ririmi eka dikixinari.

Nabirye u tlhela a hlamusela leswaku lekisikhogirafu yi suka eka dyondzo ya ririmi na leswaku leswi swi endlile leswaku vatsari van'wana vo fana na Hartmann(2001) va kanakana leswaku lekisikhogirafuyi nga ringanela ku va dyondzo leyi nga tiyimelaka yi ri yoxe. Nabirye u tshaha Piotrowski (1994) loyi a boxaka leswaku lekisikhogirafi a hi xiphemu xa lingwisitiki kambe yi tiyimela yi ri yoxe. Nabirye uya emahlweni a tshaha Piotrowski (1994) loyi a katsakanyaka mhaka leyi hi ku vula leswaku lekisikhogirafu i nchumu lowu langutaka swiyenge swo tala. Nabirye u boxa leswaku yi fikelela ku fanele ku langutiwa swiyenge swo hambanahambana.

Nabirye u vula leswaku ku tsariwa ka dikixinari leyi nga kongomana na swa dyondzo a swi karhata swinene hikuva a ku laveka thiyori leyi a yi hlamusela matsalelo ya dikixinari. Nabirye u ri leswi a swi ri kona ku nyika tindlela to tsala dikixinari a swi nga ringanelangi mayelana na ku languta mahungu ya xilingwisitiki lexi kumekaka eka dikixinari. Nabirye u ya emahlweni a ku tindlela leti a ti ri kona a ti nga ri na ku landzelelana ka kahle ka tinhlamuselo ta tithiyori ta ku tsariwa ka tidikixinari.

© University of Venda

Nabirye u kombisa leswaku xo sungula loko ku tsariwa dikixinari ku fanele ku langutiwa tithiyori, ku landza tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ivi se ku tsariwa dikixinari, ngopfungopfu ya ririmi leri nga si tsariwaka ehansi. Nabirye u ya emahlweni a ku xa vumbirhi dikixinari yi nga sunguriwa yi sukela eka thiyori yo karhi, ivi ku langutiwa tsalwa ra marito lama nga hlengeletiwa, kutani hetelela hi ku va tsalwa leri nga helela, ngopfungopfu eka tindzimi leti nga na matsalwa.

(a) Mangheniselo ya tindlela ta Nabirye (2008) to tsala dikixinari

Nabirye u tshaha Piotrowski (1994) loyi a seketelaka leswaku kuhava na thiyori na yin'we leyi nga kotaka ku tirha yi ri yoxeloko ku tsariwa ka dikixinari yi nga seketeriwangi hi yin'wana. Nabirye u tlhela a ku lexi kumekaka eka tithiyori ta ku tsariwa ka dikixinari i tindlela leti letelaka vatsari ku sukela eka xiphemu xintsongo ku fika loko ku vumbiwa dikixinari. Nabirye u vula leswaku tindlela leti ti pfuna ku hlawula eka mangheniselo ya timhaka eka dikixinari ku endlela leswaku xikongomelo xa dikixinari xi fikelela swi nga ringanela ni le ka vatirhisi va yona. Nabirye u ya emahlweni a vula leswaku ntirho wo tsala dikixinari wu fanele ku sungula eka thiyori ya tinhlamuselo.

(b) Thiyori ya tinhlamuselo

Nabirye u vula leswaku mavonelo ya thiyori ya tinhlamuselo ya humesiwile eka nkanelo wa dyondzo ya tinhlamuselo eka Ogden na Richards (1923), Lyons (1923), na van'wana lava vula leswaku dyondzo ya tinhlamuselo yi nga hlamuseriwa kahle hi ku landza mavonelo ya mune ku nga:

(i) ku va swiphemu swa ririmi swi tlhantlhiwa swi tlhela swi hlamuseriwa.
(ii) xiyimo xa marito na vuxaka bya wona swi fanele swi kombisiwa ku endlela ku andlala kahle tinhlamuselo.
(iii) swiphemu hinkwaswo swa mbulavulo swa xopaxopiwa ku andlala tinhlamuselo ta mimbulavulo yo hambana.

© University of Venda

(iv) ku va ririmi eka xiphemu xo karhi ri xopaxopiwa ku endlela ku kombisa ku hambana eka matirhiselo ya rito rin'we leri humesa tinhlamuselo to hambana.

Mutsari u boxa leswaku loko hinkwaswo leswi swi xopaxopiwile tinhlamuselo ta swiphemu swo hambana swa ririmi ti ta humelerisiwa. Nabirye u ri maendlelo ya mavonelo lama ma endla leswaku ku twisiseka ku hambana ka tinhlamuselo eka ririmi hinkwaro. Nabirye u boxa leswaku mutsari u fanele a landzelela hinkwaswo leswi ku endlela ku kuma tinhlamuselo to sungula ivi ata kota ku sungula loko a tsala dikixinari.

Mutsari u tlhela a ku xopaxopo wa tinhlamuselo hi yona ndlela yo letela vatsari ku kuma mahungu ya ririmi ku suka eka thiyori ni ku yi nghenisa eka dikixinari. Nabirye u tlhela a boxa leswaku thiyori ya '*modular*' hi yin'wana leyi vekaka tinhlamuselo hi mitlawa, yi languta dyondzo ya ririmi ni swiyenge swa yona swo hambanahambana.

(c) Thiyori ya 'modular'

Nabirye u hlamusela leswaku thiyori leyi yi languta swiyenge leswi nga tiyimela swi ri swoxe leswi welaka eka ririmi. Nabirye u vula leswaku ku khomanisiwa ka swiyenge swa ririmi swi pfuna ku hlawula timhaka leti nga ta nghenisiwa eka dikixinari. Nabirye u nyika xikombiso a ku xiyenge xa fonoloji xi nyika mipfumawulo na tinhlamuselo ta yona, mofoloji yi nyika xivumbeko xa marito, semantiki yi nyika tinhlamuselo ta marito, vulongoloxamarito byi nyika malongolokelo ya marito eka xivulwa.

Nabirye u kombisa leswaku Svensen (1993) u ava dikixinari yi va ka swiyenge swa ntlhanu leswi langutaka xiyenge xa mapeletelo, matwariselo, manembeletelo, tinhlamuselo hi ku languta xiyimo xa rito ni vuxaka bya rona ni man'wana, na matimu ya ntumbuluko ya rito. Nabirye u ri loko swilo leswi hinkwaswo swi twisiseka, mutsari a nga kota ku swi nghenisa ni ku swi fambelanisa na dikixinari leyi a lavaka ku yi tsala.

(d) Milawu ya lekisikhogirafu

Nabirye u ri milawu leyi ya lekisikhogirafu yi tsundzuxa mutsari leswaku hi swihi leswi a fanelaka ku swi landzelela loko a tsala dikixinari. Nabirye u ya emahlweni a vula

© University of Venda

leswaku tindlela leti fanelaka ku landzeleriwa hi leti: muxaka wihi wa dikixinari, tindlela leti tirhisiwaka ku hlawula mahungu ya dikixinari yoleyo, mangheniselo ya marito eka dikixinari, mahlamuselelo ya marito, malongoloxelo ya timhaka ta dikixinari.

Nabirye u boxa leswaku loko ku hlawuriwa rixaka ro karhi ra dikixinari marito lama faneleke ku nghenisiwa ma hlawuriwa na wona. Nabirye u vula leswaku loko hinkwaswo leswi swi landzeleriwa, ku languteriwa dikixinari leyi nga ta tsariwa kahle. Hi ku ya hi Nabirye leswi swi nga tikomba loko ku kamberiwa dikixinari. Nabirye u ya emahlweni a ku dikixinari leyi nghenisaka hinkwaswo leswi yi ta amukeriwa.

(e) Mangheniselo ya tindlela ta Nabirye (2008) loko ku tsariwa dikixinari ya WSG

Nabirye u boxa leswaku tindlela ta ku tsala dikixinari ti aviwile ti va eka magoza manharhu ku nga: ndzulamiso, ku hlengeleta marito, ku tsala ni ku kambela. Nabirye u boxa leswaku xiyenge xo sungula i ku lulamisela ku tsala dikixinari, ku nga ku tirhisa ngopfu layiburari. Nabirye u ri tithiyori ni mavonelo yo hambana swi langutiwa eka xiyenge lexi.

Loko a khumba goza ra vumbirhi ra ku hlengeleta marito. Nabirye u vula leswaku eka tindzimi leti nga si tsariwaka ehansi marito ma nga hlengeletiwa hi ku tirhisa switekamarito, mimbulavulo, ni swin'wana leswi nga tirhisiwaka ku nyika marito. U ya emahlweni a vula leswaku eka ririmi leri nga tsariwa ehansi ku nga tirhisiwa tsalwa ra marito lama hlengeletiweke ku hlengeleta marito ni ku kuma tinhlamuselo ta wona. Nabirye u kombisa leswaku ku tsala dikixinari i gozara vunharhu naswona laha ku nghenisiwa swiphemu hinkwaswo leswi tirhisiwaka loko ku tsariwa dikixinari.

Nabirye u kombisa leswaku eka goza ro hetelela ku kamberiwa dikixinari. Ku cinca ka nhlamuselo ya ririmi ni ka mahlanganiselo ya dikixinari swi ta kamberiwa ku karhi ku langutiwa eka tithiyori leti nga tirhisiwa eka ndzulamiso na le ku tsaleni ku endlela ku humesa mbuyelo wa nkarhi na nkarhide Schyver (1999).

© University of Venda

Ndzavisiso wa Nabrye wu fana ni wa mina hi ku va Nabrye eka thiyori ya yena ya *modular theory* u hlamusela leswaku thiyori leyi yi languta swiyenge swa lingwisitiki. Swiyenge swa thiyori leyi swi katsa fonetiki, fonoloji, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Loko hi xiya hi kuma leswaku swiyenge leswi hi swona leswi langutiwaka hi ndzavisiso wa mina swi karhi swi kongomisiwa eka swihluvi swa mbulavulo. Milavisiso leyi yi hambanisiwa ntsena hi ku va Nabrye a languta swiyenge swa lingwisitiki a nga kongomisi eka swihluvi swa mbulavulo naswona u va a karhi a languta tindlela leti fanelaka ku endliwa loko munhu a lava ku tsala dikixinari eka ririmi leri nga si tshamaka ri tsariwa ehansi.

2.2.4.2 Swanepoel (1994)

Swanepoel eka ntirho wa ***Problems, Theories and Methodologies in Current Lexicographic Semantic Research,*** u languta tinhlamuselo ta marito hi ku humesa swiphiqo swo karhi eka tinhlamuselo na vutivi bya tinhlamuselo ta marito. Swanepoel u ri phepha leri ri kongomanile ni ku antswisa tinhlamuselo ta marito eka tidikixinari. Swanepoel u ya emahlweni a ku phepha leri ri tlhela ri kamba ni milawu leyi ya ha ku nghenaka ya tinhlamuselo ta marito. Swanepoel u vula leswaku, ku tumbuluka ka tikhomphyuta a ku cincangi maendlelo ya ku tsala tidikixinari, ku tlherile ku tisa matsalelo mantshwa ya tidikixinari, vutshila, ni maendlelo mantshwa ya matsalelo. U tlhela a ku hambileswi ku khumbiwaka timhaka to tala, vanhu lava nga ni ntokoto eka lekisikhogirafi, tithiyori ta dyondzo ya ririmi, dyondzo ya ririmi eka tikhomphyuta, lekisikhogirafi ya le ka tikhomphyuta, hinkwaswo leswi swi khoma swiphiqo swa tinhlamuselo ta ririmi.

Swanepoel u vula leswaku ku na ku tshemba ko karhi eka matsalelo ya tidikixinari. Swanepoel u boxa leswaku mhaka ya tithiyori hi yona leyi vulavuriwaka ngopfu hi yona, leswaku ku fanele ku landzeleriwa tithiyori to karhi loko ku tsariwa dikixinari. Swanepoel u tshaha Wierzbicka (1985) loyi a nga pfumelelaniki ni mhaka ya ku tirhisiwa ka tithiyori. Wiezbicka u vula leswaku hambi ko endla ku ri na vanhu lava kotaka ku tsala

© University of Venda

tidikixinari leti heleleke, a va koti ku vula leswaku va tirhisa ndlela yi hi ku tsala dikixinari nakambe hi mhaka ya yini va hlawurile ndlela yoleyo.

Swanepoel u tshaha Atkins (1992/1993) loyi na yena a seketela mhaka ya leswaku ku tsariwa ka dikixinari a ku lavi thiyori. U vula mhaka ya ku vatsari va tidikixinari a va tekeli enhlokweni mhaka ya tithiyori. Swanepoel u tlhela a ku leswi swi tlhela swi seketeriwa hi Briscoe (1994) loko a ku, ku tsariwa ka dikixinari a ku lavi na thiyori.

Mutsari u tlhela a tshaha Artkins (1991) loyi a seketela mhaka ya ku tidikixinari ti fanele ti tsariwa hi ku landzelela milawu yo karhi, hikuva hambi Johnson loyi a nga tsala dikixinari ya yena hi 1755 leyi a yi ri ya xiyimo xa le henhla, u landzelerile milawu yo karhi. Leswi u swi kombisile eka switsariwamahlweni swa dikixinari ya yena.

Swanepoel u tlhela a boxa leswaku, hambiswiritano *theoretical linguistics* na *theoretical semantics* ta amukeriwa namuntlha hikuva tinyika vatsari mavonelo yo hambanahambana eka ririmi ni tinhlamuselo ta marito. Swanepoel u vula leswaku eka tithiyori leti ku hava na yin'we leyi kotaka ku tirha yi ri yoxe yi nga tiseketelangi hi yin'wana. Ku tsariwa ka tidikixinari ku khumba swilo swo tala ngopfu.

Swanepoel u kombisa leswaku, vatsari lava tshembaka eka ntokoto va vula leswaku mhaka ya tithiyori a yi seketeriwi hi vatsari vo tala va swiyenge swo hambanahambana lava nga le ku tsaleni ka tidikixinari ta tinxaka to hambana. Swanepoel u leswaku leswi swi tiyisa leswaku vanhu va susumetiwa ngopfu hi ku tsakela leswi va tiendlelaka, hikokwalaho tithiyori a hi nchumu eka ku tsariwa ka dikixinari. Swanepoel u ya emahlweni a vula leswaku ntokoto wa vona eku tsaleni ka tidikixinari wu endla leswaku vanhu va kota ku antswisa tidikixinari, kambe leswi swi nga humelela ntsena loko va lava ku fambisana ni mhaka ya tithiyori eka hinkwaswo leswi khumbaka ku tsariwa ka dikixinari.

Mutsari u tshaha Zgusta (1992) loyi a boxaka leswaku valavisisi va kombisile leswaku ku laveka nkarhi wo leha, leswaku vanhu lava va nga ni ntokoto eka ku tsariwa ka tidikixinari va va na ntokoto eka ntirho lowu. Swanepoel u ya emahlweni a vula leswaku

© University of Venda

mhaka leyi yi endlile leswaku vanhu vo tala lava nga na ntokoto eka swin'wana swo hambana na lekisikogirafi va nghenela, ivi lava va nga na ntokoto wa tindzimi, vutsari bya tidikixinari na lava nga na ntokoto wa khomphyuta na vona va khomana. Swanepoel u vula leswaku valavisisi vo fana na va Atkins, Fillmore ni van'wana i van'wana va vona.

(a) Thiyori ya tinhlamuselo leti tivekaka ngopfu, swiphiqo swa tinhlamuselo ta marito

(i) Tithiyori

Swanepoel u vula leswaku, hambileswi dikixinari yi nga langutana na tithiyori ta dyondzo ya ririmi ku ni mhaka ya ku,

- ku hava thiyori ya tinhlamuselo ta marito leyi nga amukeriwa nakambe
- ku hava thiyori leyi kotaka ku nyika timhaka ta yona hi nongonoko lowu nga helela wa tinhlamuselo ta mitlawa hinkwayo ya marito (Pustejovsky 1991).

Swanepoel u ri hambiswiritano, ku na tithiyori tin'wana ta tinhlamuselo leti ka tona van'wana va langutaka tin'wana, kambe a hi hinkwato ti khumbaka ngopfu tinhlamuselo eka lekisikhogirafi.

Mutsari u tlhela a boxa leswaku, tin'wana ta tithiyori leti ti nghenisiwile kahle eka ndzavisiso wa marito man'wana, tinhlamuselo ta swiphemu swa marito, tinhlamuselo ta marito ya ririmi, kambe a ti ringanelangi eka mitlawa yin'wana ya marito ni le ka xivumbeko hinkwaxo xa tinhlamuselo. Swanepoel u tshaha Lehrer (1992) loyi a boxaka leswaku, vatsari va tirhisa tithiyori to tala eka tinhlamuselo ta marito. Swanepoel u ya emahlweni a vula leswaku vatsari va tirhisa milavisiso yo karhi, kambe a va ngheni ngopfu eka milawu ya tithiyori. Swanepoel u thlela a ku vatsari va tidikixinari, swidyondzeki swa ririmi ni lava va nga na ntokoto eka tikhomphyuta, va nga hluvukisa kumbe ku engetelela eka leswi nga tshama swi va kona.

© University of Venda

(ii) Swiphiqo swa tinhlamuselo ta marito

Swanepoel u vula leswaku loko ku nghenisiwa swinghenisiwa thiyori ya semantiki yi fanele yi pfuna mutsari eku hlawula swinghenisiwa leswi a nga ta swi nghenisa. Laha u kongomisa eka xinghenisiwa xa nhlamuselo yin'we, xa tinhlamuselo tinyingi kumbe xa marito mambirhi lama fanaka mapeletelo ni matwariselo, kambe ma nga fani tinhlamuselo (mapeletwakufana). Swanepoel u tlhela a ku thiyori ya semantiki yi na swo tala leswi yi nga pfunaka hi swona eka ku tsariwa ka dikixinari eka xiyenge xa ku nghenisa marito, ni le ka ku nyika tinhlamuselo laha yi nyikaka tinhlamuselo eka swivutiso swo tika.

Mutsari u tshaha (Atkins 1991 na Ostler na Atkins 1992) lava va nge ka ha ri na;

- ku nga twisiseki ka tinhlamuselo eka mavonelo ya marito lama kombaka swinene leswaku rito ri na tinhlamuselo to hambana xik: ku tirhisiwa ka maendli yo pfumala swiendliwa ni maendli ya swiendliwa kumbe
- ku nga twisiseki ka maendlelo yo karhi loko tipholisemi ti nghenisiwa ni tinhlamuselo ta tona eka tidikixinari.

Swanepoel u boxa leswaku Rozina u sungula ku languta eka swilo leswi a karhi a languta malongoloxelo ya ku endlela ku ya emahlweni ya ku yelana ka maendli eRussia. Swanepoel u tlhela a ku eka ndzavisiso wa yena wo sungula eka nhlokomhaka leyi, xikongomelo xa yena a ku ri ku kombisa tinhlamuselo ta marhavi ya maendli lama paluxaka pholisemi.

Mutsari u boxa leswaku Bouillon na Viegas va languta mhaka leyi eka tipholisemi ta xivumbeko xa maengeteri eka mavonelo ya Pustejovsky, *model of Generative Lexicon.* Swanepoel u ri eka xikombiso lexi xa mavonelo ya tipholisemi ta maengeteri yi kombisiwa ku fika eka maviti ya maengeteri ku endlela leswaku tinhlamuselo ta ku khomana ka riengeteri na riviti leswi seketelaka mavonelo ya xivumbeko xa riviti ma paluxeka.

© University of Venda

Swanepoel u tlhela a tshaha Evans (1988) loyi a vulaka leswaku loko munhu a ehleketa leswaku dikixinari leyi a lavaka ku yi tsala yi ta tirhisiwa eka yini, u fanele a hlawula marito yo nghenisa eka dikixinari. Swanepoel u ya emahlweni a vula leswaku vatsari va tidikixinari ta tikhomphyuta va nghenisile maendlelo yo teka mahungu ya tidikixinari ta xivumbeko ta tikhomphyuta. Swanepoel u vulaleswaku tirha ka tidikixinari ta le ka tikhomphyuta eka ku vumbiwa ka tidikixinari letikulu a swi khumbangi tindhawu timbirhi ku nga;

- ku nga twisiseki ka tinhlamuselo ku nga ku pfumaleka ka ntokoto eka swinghenisiwa ni tinhlamuselo ta swona,
- ku nga tshamesekangi ka tinhlamuselo ku nga ku pfumaleka ka ku nyikiwa leswi nga ringana ka swinghenisiwa.

Ndzavisiso lowu na wa mina ya fambelana hikuva Swanepoel na yena u langutile timhaka ta tithiyori. Eka tithiyori leti yin'wana ya kona I ya lingwisitiki, thiyori ya lingwisitiki yi langutana ngopfu na timhaka ta ririmi leti langutaka fonoloji, fonetiki, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Milavisiso leyi yi hambana ntsena hi ku va Swanepoel a lavisisa hi tithiyori leti nga langutiwaka loko ku tsariwa dikixinari, kasi wa mina ndzavisiso wu languta hi mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo.

2.3 Nkatsakanyo

Mitirho leyi kambisisiweke eka ndzima leyi yi langutana na swilaveko swo tsala dikixinari leyinene. Swiyenge leswi khumbiweke eka mitirho leyi hileswi landzelaka: mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari, mangheniselo ya swiaki swa marito ni mavitinkatsano eka dikixinari, ni tithiyori ta matsalelo ya dikixinari. De Schryver (2009) eka ntirho lowu a wu tsaleke a kongomisile eka mangheniselo ya maencisi eka dikixinari ya Xizulu. Mutsari u paluxa swiphiqo leswi kumekaka loko ku nghenisiwa maencisi eka dikixinari ya ririmi ra Xintima ni ririmi lero ka ri nga ri ra Xintima. Leswi swi va tano hikuva maencisi ma tirhisiwa ngopfu eka tindzimi ta Xintima. De Schyver u kombisa leswaku loko mutsari wa dikixinari a nyika nhlamuselo ya riencisi yi fanele ku va leyo

© University of Venda

koma naswona yi nga kongomi ngopfu. Maendlelo lama u ma vula leswaku ma karhata hikokwalaho ka ku va maencisi ma tirhisiwa ngopfu eka tindzimi ta Xintima.

De Schryver (2010) eka ndzavisiso wa yena lowu angutaka mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari ra Xizulu. kombisa ku karhata ka matsalelo ya dikixinari ya khale ya ku nghenisa marito hi timitsu eka dikixinari. De Schryver u boxa leswaku a swi olovi ku tirhisa dikixinari leyi maviti ya yona ma nghenisiweke hi timitsu ta maviti. De Schryver u boxa leswaku dikixinari leyi swinghenisiwa swa yona swi ngheniweke hi timitsu ya karhata ku yi tirhisa, naswona vana va ntangha ya le hansi ve nge yi koti ku yi tirhisa. Mutsari u boxa leswaku dikixinari ya muxaka lowu yi lava munhu loyi a nga muvulavuri wa ririmi rolero hikuva ku ta va ku karhi ku tirhisiwa swilo leswi a swi tivaka hi ku hetiseka. De Schryver u kombisa leswaku ku nghenisa maviti na swirhangi swa wona eka dikixinari hi yona ndlela leyi languteriwaka loko munhu a tsala dikixinari naswona ya olova ku yi tirhisa. De Schryver tlherile a kombisa ni mangheniselo ya swin'wana swihluvi swa mbulavulo swo fana na maendli, mahlawuri, maengeteri na swin'wana.

Prinsloo (2003) u paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka maengeteri eka dikixinari ya Northern Sotho. Prinsloo u kombisa leswaku loko munhu a nghenisa maengeteri eka dikixinari u fanele a sungula hi ku ma ava ma va eka tinxaka to karhi, xikombiso: ma va maengeteri ya nkarhi, ya mukhuva ni ya ndhawu. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku ku na maengeteri lama nkarhi wun'wana ma tirhaka tanihi maviti, hikokwalaho u ri mutsari wa dikixinari u fanele a tihlawulela leswaku u lava ku ma nghenisa a kombisa leswaku ri tirha tanihi riviti kumbe riengeteri. Prinsloo u boxaleswaku leswi swi ta ya hi ku mutsari u ta swi kombisa njhani eka switsariwamahlweni swa yena.

Mphahlele (2003) eka ndzavisiso wa yena lowu a xopaxopeke dikixinari ya Northen Sotho, u komba mangheniselo ya swiaki swa marito na swiphemu swin'wana leswi nga hundziki rito. Mphahlele u kombisa leswaku tidikixinari ta khale a ti nga languti swiaki swa marito ni mavitinkatsano. Mpahahlele u nyika ni tindlela leti kombisaka mangheniselo ya kahle ya swiaki swa marito ni mavitinkatsano. Mutsari u vula leswaku

© University of Venda

swirhangi na swilandzi i swiphemu leswi nga helela hikokwalaho swi fanele swi nghenisiwa tanihi swinghenisiwa eka dikixinari. Mutsari u boxa mhaka ya ku mutsari wa dikixinari leyi nghenisaka swiaki swa marito u fanele a tiva hi ku hetiseka swivumbeko swa swinembeletana ku endlela leswaku a ta kota ku swi nghenisa eka dikixinari.

Fortune (1979) u languta dikixinari ya Hannan ya Xixona, a kongomisile eka swilo swinharhu ku nga mpimo, mavonelo ni maandlalelo leswi vulaka leswaku u languta matsalelo ya dikixinari.Hi mpimo mutsari u kongomisa eka vukulu ni malongoloxelo ya ntirho wa mutsari. Hi mavonelo, u kongomisa eka swikongomelo swo karhi leswi munhu a vaka na swona loko a tsala dikixinari. Naswona maandlalelo wona ku kongomisa eka mikomiso yo karhi ni maandlalelo ya tinhlamuselo eka dikixinari. Eka ndzavisiso lowu mutsari u kombisile ni mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo eka Xixona.

Sanusi (1994) eka ndzavisiso wa yena lowu xopaxopaka madyondziselo ya Xinghezi tanihi ririmi ra vumbirhi, u paluxa leswaku vatirhisi va tidikixinari a va twisisi mahungu ya xilingwisitiki ni matsalelo ya dikixinari hikokwalaho dyondzo ya lekisikhogirafi yi va tikela ngopfu. Sanusi u tlhela a kombisa leswaku vadyondzi lava va nga twisisa ntsena loko va dyondzisiwa hi vatsari va tidikixinari kumbe vadyondzisi lava tivaka dyondzo ya ririmi hi ndlela leyi nga helela.

Mavhu (2003) u languta ku 'corpus' yi nga amukeriwi hi vatsari va tidikixinari eka ku nghenisa marito ni ku nyika tinhlamuselo. Mavhu u kombisa ku pfuna ka 'corpus' ni leswaku nkarhi wun'wana a yi pfuni,ngopfungopfu eka ku hlawuriwa ka swinghenisiwa. Mavhu a nga kuceteri 'corpus' loko ku hlawuriwa marito ya ku nghenisa eka dikixinari. Xivangelo i ku va marito man'wana ya ri ya le xitaratini, leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va ma tekiwile eka vanhu vo hambanahambana, (hi va vuntangha na hi swiyenge). Mutsari u boxa leswaku 'corpus' yi pfuna ntsena eka ku hlawuriwa ka tinhlamuselo hikuva munhu un'we a nga ta kota ku nyika tinhlamuselo ta swinghenisiwa swo tala a ri yexe.

© University of Venda

Hosana (2009) u xopaxopa dikixinari *Xitsonga/English Dikixinari/ Dictionary.* Hosana u kongomisile ndzavisiso wa yena eka malongoloxelo ya mahungu lama taka endzhaku ka ku va ku nghenisiwile rito eka dikixinari a karhi a languta nhlamuselo, ni mahungu lama landzelaka endzhaku ka nhlamuselo ya rito. Hosana u kombisa leswaku leswi fanele swi endliwa hi ku landzelelana laha ku sungulaka nhlamuselo ku landza mahungu man'wana lama ma fambelanaka na rito leri nga nghenisiwa. Hosana u boxa leswaku mahungu lama seketelaka nhlamuselo a ma fanelangi ku sungula ma nyikiwa ku nga si nyikiwa nhlamuselo hikuva swi nga kanganyisa vatirhisi va dikixinari va hetelela va ehleketa leswaku mahungu lama nga sungula ma nyikiwa hi yona nhlamuselo ya xingheniswa.

Nabirye (2009) u lavisisa hi matsalelo lama nga endliwaka eka dikixinari yo sungula naswona yi ri ya ririmi rin'we ra Lusoga. Mutsari u kombisa magoza lama fanelaka ku sungula ma tekiwa ku nga; ndzulamiso, nhlengeleto wa marito, na ku tsala ni ku kambela. Mutsari u tlhela a paluxa tithiyori leti fanelaka ku landzeleriwa loko ku tsariwa tidikixinari. Mutsari u kombisa leswaku ku na thiyori ya tinhlamuselo ni ya 'modular', hi ku landza tithiyori leti mutsari wa dikixinari u tikuma a humelela ku tsala dikixinari leyi amukelekaka.

Ndzavisiso wa Swanepoel (1994) wu langutile maendlelo na tithiyori. Mutsari u paluxa leswaku ku na tithiyori tinyingi, kambe leyi nga amukeriwa sweswi i thiyori ya lingwisitiki ni ya semantiki, ku tlhela ku va na tin'wana leti welaka eka tithiyori leti. Tithiyori leti loko munhu a tilandzelela a nga tsala dikixinari leyi nga helela.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3

MAHUNGU YA XILINGWISITIKI EKA MAVITI NI MASIVI

3.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki lama khumbaka maviti na masivi eka dikixinari ya Cuenod. Hikokwalaho, ndzima leyi yi ta aviwa hi swiyenge swimbirhi ku nga maviti na masivi. Mhaka leyikulu leyi nga ta langutiwa eka ndzima leyi ku ta va ku xopaxopa ndlela leyi mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiweke hakona ehansi ka swihluvi swa mbulavulo swa maviti na masivi. Eka maviti ku ta langutiwa hilaha mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiweke hakona eka tinxaka ta maiviti ta tsevu, leti landzelaka: mavitavito, mavitaswilo, mavitaswianakanyiwa, mavitantlawa, mavitinkatsano na mavitimpfelelo. Kasi eka xiyenge xa masivi, mahungu ya xilingwisitiki ma ta xiyiwa hilaha ma nghenisiweke hakona ehansi ka tinxaka ta masivi tinharhu, ku nga masivinene, masivikomba ni masivintalo.

3.2 Maviti

3.2.1 Nhlamuselo

Riviti i vito leri nyikiwaka nchumu wo karhi leswaku wu ta vitaniwa hi rona. Shabangu (1996:142) u hlamusela riviti hi ndlela leyi;

> ... i rito leri ntirho wa rona ku nga ku thya kumbe ku nyika swilo mavito leswaku swi ta kota ku hambaniseka hikuva swilo swi tele.

Nhlamuselo ya Shabangu yi seketela leyi nga nyikiwa ehenhla, hileswaku mavito ya swilo ma endla leswaku swi olova ku vitana nchumu kumbe ku wu tiva hikuva wu na vito ra wona ro hambana na swin'wana.

Eka ririmi maviti ma na swirhangi swa mitlawa na nsinya wa riviti. Hikokwalaho riviti loko ri nghenisiwa eka dikixinari hinkwaro ku nga xirhangi na nsinya wa rona, swi fanele swi nghenisiwa swi khomanile. Ku fanele ku tlhela ku kombisiwa leswaku riviti leri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ri wela eka ntlawa wihi hi ku tsala nomboro ya ntlawa wolowo. Eka xiyenge lexi ku ta langutiwa tinxaka ta maviti hinkwato na maviti lama nga lo pfelela ma huma eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo.

Maviti hinkwawo eka dikixinari ya **Tsonga-English Dictionary**, ma nghenisiwile ma helerile, hileswaku riviti ri nghenisiwile xirhangi na nsinya wa rona. Maviti ma tlherile ma kombisiwa na mitlawa ya wona hi ku tirhisa tinomboro.

3.2.2 Tinxaka ta maviti

3.2.2.1 Mavitaswilo

Mavitaswilo i mavito lama ma thyiwaka swilo hi ku angarhela leswi welaka eka rixaka ro karhi, ku nga ri vito ra nchumu wun'we. Marhanele (1981:28) u hlamusela mavitaswilo hi ndlela leyi;

> ... i riviti leri hi kombaka rixaka ra xanchumu xa kona wu va wu yimele michumu hinkwayo ya rixaka rero.

Nhlamuseloleyi yi komba leswaku i vito leri yimelaka man'wana mavito ya swilo swa muxaka wo karhi. Cuenod eka dikixiari ya yena u nghenisile mavitaswilo yo tala. Mavitaswilo lama nga ya rixaka ra vanhu u ma tsarile hi ku sungula hi maletere lamakulu kasi ya swilo swin'wana u ma sungurile hi maletere matsongo. Swikombiso;

1) (a) **mùlùngù 1,** person of European descent.
   (b) **síkú**,day. Hi masiku ni masiku, always, forever.

Maviti lama i mavitaswilo hikokwalaho ka ku va ma karhi ma yimela rixaka ro karhi. Eka vito **mulungu,** hi nga va na Mulungu wa *xisati*, *xinuna*, *nhanyana* kumbe *mufana*. **Siku** hi na masiku yo tala yo fana na *musumbhunuko, wawumbirhi, wawunharhu* ni man'wana, hikokwalaho mavito lamambirhi i mavitaswilo.

Cuenod eka dikixinari leyia nga nghenisanga mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo, u nghenisa man'wana a siya man'wana. Eka swikombiso leswi nyikiweke ehenhla rito

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mulungu, ri nghenisiwile kahle hi ku va ri funghiwile ku kombisa vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo. Xiphemu lexixi wela eka xiyenge xa fonetiki. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku twarisa kahle rito leri a karhi a humesa vuhenhla na vuhansi bya switwari leswi nga ka rito leri.

Mutsari u tlherile a kombisa leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo hi ku tsala nomboro leyi kombisaka ntlawa wa riviti laha ri welaka kona. Leswi humelerisa theme ra mofoloji. Leswi i swa nkoka ku va swi nghenisiwa eka dikixinari hikuva swikongomelo swa ku va vanhu va tirhisa dikixinari swi hambanile, un'wana a nga tirhisa dikixinari leswaku a vona leswaku rito **mulungu** ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo.

Endzhaku ka ku va mutsari a nga si kombisa xihluvi xa mbulavulo xa rito leria fanele a kombisile matwariselo ya rona lama kombisiwaka hi matsalelo ya xifonetiki. Matsalelo ya xifonetiki ya pfuna vatirhisi va dikixinari lava va nga riki vavulavuri va ririmi leswaku va kota ku twarisa marito lama. Leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va xifonetiki xi tirhisa swiyimelo swa marito lama twarisiwaka ku fana eka tindzimi hinkwato hambiloko ma tsariwile ku hambana. Matsalelo lama ma pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku hlaya ni ku twarisa swinghenisiwa leswi nghenisiweke hi ndlela leyi amukelekaka. Hikokwalaho, ku va Cuenod a nga tsalangi xinghenisiwa lexi hi matsalelo ya xifonetiki u endlile xihoxo, hikuva mapeletelelo ni matwariselo ya marito ya Xitsonga a ma fani ni ya tindzimi tin'wana. Hikwalaho matsalelo ya xifonetiki ma na nkoka loko ku tsariwa dikixinari.

I swa nkoka leswaku maviti lama ma fanelaka ku yisiwa eka vunyingi ma kombisiwa vunyingi bya wona eka dikixinari. Leswi swi humelerisa theme ra mofoloji leri na rona ri nga xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya lingwisitiki. Ku seketela mhaka leyi Hornby (1989:1553) u ri: *"plural forms of nouns, these are indicated wherever necessary ..."*

© University of Venda

Ntshaho lowu wu boxa leswaku vunyingi bya maviti byi fanele byi kombisiwa kun'wana na kun'wana laha ku nga fanela. Hikokwalaho ku va Cuenod a nga kombisangi vunyingi bya xinghenisiwa lexi swi kombisa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena.

Endzhaku ka ku nyika nhlamuselo ya yena Cuenod a nga nyikangi swikombiso swa swivulwa leswi kombisaka leswaku rito leri ri tirhisiwa njhani eka xivulwa. Maendlelo lama ma humelerisa vulongoloxamarito. Xiphemu lexi xi pfuna vatirhisi va dikixinari leswaku va tiva ndhawu ya xinghenisiwa lexi endzeni ka xivulwa. Leswi swi endla na leswaku mutirhisi wa dikixinari a kota ku vumba swivulwa swa yena a karhi a tirhisa rito leri nghenisiweke. Ku va xiphemu lexi xi nga nghenisiwangi swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari leyi. Leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mavitaswilo hikuva mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi hinkwawo.

Loko hi xiya xikombiso xa vumbirhi **siku,** mutsari a nga kombisangi leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, leswi swi kanganyisa vatirhisi va dikixinari leyi hikuva a va nga twisisi leswaku rito leri ri wela ka xihluvi xihi xa mbulavulo. Ku va mutsari a nga endlangi swilo swa yena hi ku landzelelana swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena leswaku yi vuriwa leyi amukelekaka. Nkoka wa ku kombisiwa ka swihluvi swa mbulavulo wu andlariwa hi Schryver (2010:170) loko a ku;

> *It is important that you know which word class a certain word belongs to … and you will need to know how to look up words in each type of word class.*

Ntshaho lowu wu seketela leswaku swinghenisiwa hinkwaswo swi fanele swi kombisiwa leswaku swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo hikuva i swa nkoka ku tiva leswaku rito ro karhi ri wela eka xuhluvi xihi xa mbulavulo.

Hi tlhela hi kuma leswaku eka xikombiso xa (b) mutsari u nyikile xikombiso xa xivulwa lexi xi kombaka matirhelo ya rito leri nghenisiweke. Maendlelo lama ma humelerisa vulongoloxamarito. Mhaka leyi ya ku va mutsari a nga tsalangi swilo swa yena hi ku landzelelana yi tlhela yi humelela na loko a nyikile xikombiso xa xivulwa eka eka rito **siku.** Xivulwa lexi xi kombisa leswaku rito leri nghenisiweke ri tirha njhani loko ri ri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

endzeni ka xivulwa. Hambileswi mutsari a ngheniseke xiphemu lexi eka xikombiso lexi, eka xikombiso **mulungu** mutsari nga nghenisangi xiphemu lexi, leswi swi paluxa ku nga landzelelani ka ntirho wa Cuenod. Hikokwalaho hi boxa leswaku dikixinari leyi yi na mahungu mo ka ma nga helelangi.

Matsalelo ya xifonetiki lama na wona ya nga ya nkoka loko ku tsariwa dikixinari a ma nghenisiwangi eka xikombiso lexi. Mutsari a fanele a tlherile a nyika vunyingi bya rito leswi humelerisaka xiyenge xa mofoloji. Ku kota leswi xinghenisiwa lexi xi nga riviti mutsari a fanele a kombisile leswaku loko ri yisiwa eka vunyingi ri teka xiyimo xihi. Leswi i swa nkoka hikuva munhu a nga pfula dikixinari a karhi a lava ku languta ntsena vunyingi bya rito ro karhi. Hikokwalaho ka ku va dikixinari yi ri na ntirho wa ku nyika mahungu ya nkoka mayelana na marito, vatirhisi va yona hinkwavo va fanele va kuma swikongomelo swa vona swa ku va va tikuma va ri ku yi tirhiseni.

Eka swikombiso leswi nyikiweke swa mavitaswilo hi kumile leswaku a hi swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki leswi nghenisiweke. Hi tlherile hi kuma leswaku xiphemu xin'wana xi nghenisiwile eka xinghenisiwa xin'wana, kambe eka xin'wana a xi nga nghenisiwangi. Leswi swi paluxa ku nga landzelelani ka ntirho wa Cuenod. Man'wana ya mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi eka swikombiso leswi yimelaka mavitaswilo hinkwawo. Ku va mutsari a nga nghenisangi mahungu man'wana lama ma nga ni nkoka eku tsariweni na le ku tirhisiweni ka dikixinari swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari leyi.

3.2.2.2 Mavitavito

Mavitavito i maviti lama ma thyiwaka swilo hi ku hambanahambana ku endlela leswaku swi ta koteka ku hambaniseka eka swin'wana leswi fanaka na swona. Ku seketela nhlamuselo leyi Shabangu (1996:143) u hlamusela mavitavito hi ndlela leyi;

> ... i riviti leri tirhaka ku thya nchumu wo karhi vito ro karhi leri kotaka ku hambanisa nchumu wa kona ni michumu leyin'wana leyi fanaka na wona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu boxa leswaku maviti lama ma thyiwa nchumu ku endlela ku wu hambanisa ni yin'wana leyi fanaka na wona. Laha ku wela mavito ya vanhu, tindhawu, swifuwo na swin'wana. Cuenod u nghenisile maviti lama eka dikixinari ya yena. Mavito lama nga tala hi lama thyiwaka vanhu, swiharhi na swin'wana, kambe ya tindhawu a ma kona. Xikombiso;

2) (a) **Húkúrí 9,** *November.*

(b) **màtèngú 1**,1 (pl. vama-) the bird drongo. 2(fig.)one who goes to work very early in the morning,ntima wo nge -, as black as the drongo.

(c) **nkálávúyó 1**, person with nowhere to go, without home or friends.

Xikombiso xo sungula **Hukuri,** i rivitavito hikuva i vito ra n'hweti leyi nga kona exikarhi ka lembe. Mutsari u funghile switwari swa xinghenisiwa lexi leswi humelerisaka theme ra fonoloji. Leswi swi endla leswaku mutirhisi wa dikixinari a tiva leswaku switwari leswi swi twarisiwa njhani. Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile rito leri a fanele a tlherile a tsala xinghenisiwa lexi hi matsalelo ya xifonetiki loko a nga se ri hlamusela. Leswi i swa nkoka hikuva swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari kota ku twarisa rito leri hambiloko va nga ri Vatsonga. Hikokwalaho ka ku va mutsari a nga nghenisangi xiphemu xa fonetiki lexi nga na nkoka eka dikixinari swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari leyi.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga nyikangi nhlamuselo ya rito leri xi nga xona xikongomelonkulu xa dikixinari xa ku nyika tinhlamuselo ta marito. Ematshan'weni yaku nyika nhlamuselo mutsari u nyika ntsena rito ra Xinghezi leri fanaka na rona. Mutsari a fanele a hlamuserile hi ndlela ya ku kombisa leswaku leri i vito ra n'hweti ya vungani eka lembe hikuva ku na tin'hweti ta khumembirhi eka lembe. Leswi swi nga paluxa nhlamuselo leyi nga helela ya rito leri ivi a ta tsala vito ra yona hi Xinghezi. Hi ndlela leyi theme ra semantiki a ri ta va ri humelerisiwile kahle.

Loko hi ya hi xopaxopa rito leri, mutsari a fanele a kombisile ndhawu ya rito leri endzeni ka xivulwa. Leswi paluxaka vulongoloxamarito lebyi na byona byi nga

© University of Venda

swin'wana swa swiphemu leswi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki, lama nga na nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Mutsari a fanele a nyikile xikombiso xa xivulwa lexi endzeni ka xona ku tirhisiweke rito leri. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a tiva matirhelo ya marito lama loko ma ri endzeni ka swivulwa. Hi ndlela yin'wana mutirhisi wa dikixinari wa kota ku twisisa nhlamuselo ya rito hikokwalaho ka swikombiso leswi nyikiweke. Ku va mutsari a nga nghenisangi xiphemu lexi swi paluxa leswaku mutsari a nga landzelelanga maendlelo lama languteriwaka loko munhu a ri eku tsaleni dikixinari.

Xikombiso xa vumbirhi **matengu,** mutsari u xi nghenisile kahle tanihi riviti, leswi kombisiwa hikokwalaho ka ku va a tsarile nomboro leyi kombisaka leswaku rito leri ri wela eka ntlawa wa 1. Maendlelo lama ma humelerisa xiyenge xa mofoloji lexi na xona xi nga xiphemu xa mahungu ya xilingwisitiki. A nga si kombisa leswaku rito leri ri wela ka maviti ya ntlawa wa 1, mutsari a fanele a tsarile rito leri hi matsalelo ya xifonetiki. Hi matsalelo lama ku kombisiwa matwariselo ya marito hi ku tirhisa swiyimelo swa marito leswi tirhisiwaka ku fana eka tindzimi hinkwato. Leswi swi pfuna vatirhisi va dikixinari hambi va ri lava va nga riki Vatsonga leswaku va kota ku twarisa marito lama hi ndlela yo amukeleka.

Mutsari u tlherile a kombisa vunyingi bya riviti leri leswi swi humelerisaka mofoloji. Leswi i swa nkoka hikuva swi nga endleka un'wana a nga tivi le swaku vunyingi bya rito leri byi na xiyimo xa njhani. Leswi swivangiwa hikokwalaho leswi va van'wana vatirhisi va dikixinari va nga riki Vatsonga. Nakambe ku na marito man'wana lama vanhu va nga tiviki leswaku ma va na xiyimo xihi loko ma yisiwa ka vunyingi. Hikokwalaho dikixinari hi yona nhlamulo ya swivutiso hinkwaswo mayelana na marito. Hi ndlela leyi, hi thumba leswaku ku va rito ri nyikiwa vunyingi bya rona eka dikixinari i swa nkoka swinene.

Ku va mutsari a nyikile nhlamuselo ya xinghenisiwa lexi swi paluxa leswaku mutsari u tekerile enhlokweni mhaka ya tinhlamuselo ta marito ku nga xona xikongomelo xa ku va ku tsariwa dikixinari. Hambiswiritano, nhlamuselo leyi yi nyikiweke a yi helelangi hikuva u lo vula ntsena leswaku i xinyanyana a nga hlamuselanga leswaku i xinyanyana muni.

© University of Venda

Ku kombisa leswaku i rivitavito mutsari a fanele a xi hlamuserile maendlelo ya xona kumbe namuhlovo wa xona leswaku swi ta twisiseka kahle, ku endlela kuri munhu loyi a nga xitiviki loko a xi vona u ta xi tiva. Mhaka ya tinhlamuselo hi yona yi nga na nkoka ngopfu eka tidikixinari hikuva hi xona xikongomelonkulu xa ku tsariwa ka tidikixinari.

Mutsari eka xikombiso xa (b) u tlherile a humelerisa malongolokelo ya marito exivulweni. Eka dikixinari xiphemu lexi xi humelerisiwa hi ku nyika swikombiso swa swivulwa leswi endzeni ka swona ku tirhisiweke rito leri nghenisiweke. Leswi swi na risima leswaku swi kombisiwa eka dikixinari hikuva swa pfuna leswaku mutirhisi wa dikixinari a twisisa nhlamuselo ya xinghenisiwa leyi yi nyikiweke hi mutsari. Swi tlhela swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku vumba swivulwa a karhi a tirhisa rito leri. Hikokwalaho Cuenod u tekerile enhlokweni mhaka ya ku nyikiwa ka swa swivulwa leswi eka swona ku tirhisiweke rito leri nghenisiweke.

Eka xikombiso xa (c) hi kuma leswaku mutsari u funghile switwari swa rito leri leswi paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya switwari leswi swi humelerisaka xiyenge xa fonoloji lexi xi nga xiphemu xa lingwisitiki. Mutsari u tlherile a nyika nhlamuselo ya rito **nkalavuyo** hi ndlela leyi faneleke. Nhlamuselo leyi ya twisiseka swinene hikuva mutsari a nga endlangi leswi a tshamaka a swi endla swo nyika rito rin'we ntsena, mutsari u hlamuserile rito leri hi vutalo.

Leswi hi swona ntsena leswi kombisiweke eka xikombiso xa (c). Hambiswiritano, mutsari u siyile swiphemu swinyingi leswi swi nga swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Loko hi pimanyisa xikombiso xa (c) ni xa (b) swi endla onge swi humile eka tidikixinari timbirhi to hambana leti tsariweke hi vanhu vo hambana. Eka xikombiso xa (b) ku humelerisiwile mfunghowa switwari,ntlawa wa riviti laha ku welaka xinghenisiwa lexi. Ku tlherileku paluxiwa vunyingi bya rito leri leswi humelerisaka xiyenge xa lingwisitiki ku nga mofoloji, ku nyikiwile na nhlamuselo ya rito leri nghenisiweke leswi welaka eka xiyenga xa semantiki, ku nyikiwile na swikombiso swa swivulwa leswi welaka eka xiyenge xa vulongoloxamarito. Kasi eka xikombiso xa (c) ku funghiwile switwari leswi humelerisaka xiphemu xa fonoloji, ku kombisa leswaku rito leri ri nghenisiweke ri wela

© University of Venda

eka ntlawa wihi wa maviti mutsari u tsarilenomboro leyi kombaka leswaku rito leri ri wela eka ntlawa wa 1. Mutsari u tlherile a nyikanhlamuselo ya rito. Loko hi xiya swikombiso leswi hi kuma leswaku xikombiso xa (b) xi humelerisile swiphemu swa ntlhanu kasi xikombiso xa (b) xi humelerisile swiphemu swinharhu ntsena.Leswi swi endla leswaku hi boxa mhaka ya ku Cuenod u lo tsala ntsena a nga tekeri enhlokweni timhaka ta nkoka leti a fanele a ti nghenisa.Leswi swivangeriwile hikokwalaho ka ku va ntirho wa Cuenod wu nga landzelelangandlela ya matsaleloya dikixinari. Mahungu lama nghenisiweke eka swikombiso leswi a ma nga faneri leswaku ma hambana hikuva swilo leswi fanelaka swi paluxiwa hi dikixinari swi fanele swi fana eka swinghenisiwa hinkwaswo.

Eka swikombiso leswi mutsari u swi kotile ku swi nghenisa tanihi maviti hikokwalaho ka ku va a kombisile leswaku ma wela eka mitlawa yihi ya maviti. Leswi mutsari u swi kombisile hi ku tsala tinomboro emahlweni ka maviti lama. Leswi i swa nkoka eka dikixinari hikuva vatirhisi va dikixinari a va ha lavi buku yin'wana ya ku va pfuna ku tiva leswaku rito leri ri wela eka ntlawa wihi. Muhlayi u kuma hinkwaswo leswi a swi lavaka mayelana na rito ro karhi eka dikixinari. Ku seketela mhaka leyi de Schryver (2010:170) loko a xopaxopa dikixinari ya Xizulu, u ri:

> *... you will also often see a number or even a pair of numbers following the word class in your dictionary. This is because nouns in Zulu are traditionally grouped in different pairs of noun classes which have unique pairs of nouns.*

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya ku maviti ya fanele ya kombisiwa leswaku ya wela eka ntlawa wihi wa maviti,leswi swi humelerisiwa eka tindzimi hinkwato ta Xintima ku nga ri Xizulu ntsena. Hikwalaho Cuenod u endlile kahle loko a kombisile leswaku maviti lama a ma nghenisekе ma wela ka mitlawayihi ya maviti.

Eka swikombiso leswi nyikiweke eka xiyenge xa mavitavito, hi kumile leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle hikokwalaho ka ku va eka xikombiso xin'wana mutsari a nghenisile swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki iviswiphemu swin'wana a nga swi nghenisi eka swikombiso swin'wana. Maendlelo lama ma komba ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nga landzelelani ka ntirho wa mutsari. Ku va mutsari a nghenisa timhaka tin'wana ta mahungu ya xilingwisitiki tin'wana a tisiya a nga ti nghenisi laha a tifanele ti nghenisiwa kona, swi paluxa leswaku a nga landzelelangi milawu ya matsalelo ya dikixinari. Leswi swi endla leswaku hi boxa hi nga kanakani leswaku dikixinari ya Cuenod a yi ringaneli ku va dikixinari leyi yimelaka ririmi ra Xitsonga.

3.2.2.3 Mavitaswianakanyiwa

Lama i mavito lama ma thyiwaka swilo leswi swingo anakanyiwa kunene emiehleketweni, kambe swi nga khomeki kumbe ku voneka hi matihlo ya nyama. Ku seketela nhlamuselo leyi Mayevu na Nkatini (1976:09) va hlamusela maviti lama hi ndlela leyi;

> ... i vito ra swilo leswi ehleketiwaka ntsena leswi nga kotekiki ku voniwa hi mahlo kumbe ku khomiwa hi tintiho.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku mavitaswianakanyiwa i mavito ya swilo leswi nga khomekiki, kambe leswi ngo anakanyiwa emiehleketweni. Ku na michumu yo tala leyi ngo ehleketiwa, kambe yi nga khomeki, hileswaku yi ehleketiwa kunene leswaku loko munhu a endla swo karhi u ta vaa ri na xo karhi.

Mavitaswianakanyiwa na wona ma fanele ma nghenisiwa tanihi maviti hikuva na wona i maviti. Ma fanele ma nghenisiwa na swirhangi swa wona swi nga susiwangi. Eka dikixinari ya **Tsonga-English Dictionary** mavitaswianakanyiwa manghenisiwile ma tele naswona manghenisiwile na swirhangi tanihi maviti. Xikombiso:

3) (a) **fùtà 5,**carelessness, negligence, disorderliness, slovenliness, disarray.
(b) **matìmbá 6**,strength, power.
(c) **vùkhétà 14**,carefulness is keeping things; thrift. Hi -, carefully.

Swikombiso leswi hi swin'wana swa mavitaswianakanyiwa lama nga nghenisiwa hi Cuenod eka dikixinari ya yena. Ku fana ni man'wana maviti, mutsari u nghenisile mavitaswianakanyiwa na swirhangi swa wona a tlhela a kombisa leswaku ma wela eka ntlawa wihi wa maviti.

© University of Venda

Lexixi solekaka i ku va a nga landzelelangi mhaka ya mahungu ya xilingwisitiki, hileswaku endzhaku ka ku va a nghenisile rito,a nga ha longoloxangi kahle timhaka ta yena. Mutsari a fanele a tiva leswaku loko a nghenisile rito ku fanele ku landzela yini naswona leswi a swi fanele swi endliwa eka marito hinkwawo lama nghenisiwaka loko swi fanela, ku nga ri ku nkarhi wun'wana a siya swin'wana a ta swi languta eka marito man'wana.Mhaka leyi yi paluxiwaswinene hi swikombiso leswi kombisiweke ehenhla. Eka rito ro sungula **futa**kunyikiwile marito lama yelanaka na rona swi vhela swi hela, ra vumbirhi **matimba**na rona ri lo nyikiwa rito leri fanaka na rona ri nga hlamuseriwi swi vhela swi va swi ringanile, rito ra vunharhu**vukheta**mutsari u ri nyikile nhlamuselo a tlhela a nyika na xikombiso. Leswi swi kombisa leswaku mutsari a nga longoloxangi timhaka ta yena a nga si sungula ku tsala, hileswaku a nga tivi leswaku ku fanele ku nghenisiwa yini na yini.

Mutsari a fanele asungurile a hlengeleta vutivi bya mahungu ya xilingwisitiki.Hileswaku a fanele a tiva vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo wa marito ni mapeletelo ya kahle ya rito lama tirhisiwaka ya xifumo leswi humelerisaka fonoloji.Matsalelo ya xifonetiki laha eka wona ku humelerisiwaka matwariselo ya mipfumawulo, ku nghenisiwa ka xihluvi xa mbulavulo xa rito loku paluxaka mofoloji.Vunyingi bya rito lebyi na byona byi humelerisaka mofoloji.Mavizweni wa rito leswi naswona swi welaka eka xiyenge xa mofoloji. Nhlamuselo ya rito leyi humelerisaka semantiki. Matirhiselo ya rito eka xivulwa leswi paluxaka vulongoloxamarito. Hinkwaswo leswi swi humelerisa mahungu ya xilingwisitiki.Ku va Cuenod a nga landzelangi maendlelo lama swi paluxa leswaku a nga na vutivi lebyiheleleke bya mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari.

3.2.2.4 Mavitantlawa

Mavitantlawa i mavito lama nyikiwaka eka mitlawayo karhi. Shabangu (1996:143) u seketela nhlamuselo leyi loko a vula leswaku;

> ... i riviti leri tirhaka ku nyika ntlawa kumbe nhlengelo wa swilo swo karhi vito.

© University of Venda

Ntshaho lowu wu seketelanhlamuselo ya ku i vito leri nyiwaka ntlawa wo karhi. Ku fana ni maviti man'wana, mavitantlawa na wona ma fanele ma nghenisiwa na swirhangi swa wona. Cuenod u nghenisile mavitantlawa yo tala swinene eka dikixinari ya yena. Man'wana ya mavitantlawa lama a ma ngheniseke hi lama ma landzelaka;

4) (a) **gàxà 5,**bundle as of sticks, reeds.
(b) **ntlhàmbí3**,flock, herd.
(c) **xìchòchò7**,ear of millet; male flower of maize; bunch of bananas.

Mavitantlawa lama ma nghenisiwile kahle hikuva ma nghenisiwile na swirhangi na misinya ya wona laha ku nga tlhela ku kombisiwa na mitlawa ya wona.

Eka swikombiso leswi nyikiweke mutsari u siyile xiphemu xa fonetiki lexi nga na nkoka eku tsariwena ka dikixinari na loko yi tirhisiwa. Endzhaku ka loko mutsari a nghenisile rito a fanele a tsarile rito leri hi matsalelo ya xifonetiki laha a kombisaka matwariselo ya mpfumawulo wa rito leri a ri ngheniseke. Matsalelo ya xifonetiki ma pfuna ngopfungopfu eka vatirhisi va dikixinari leyi lava va nga riki Vatsonga. Xikombiso loko hi languta rito **gaxa,**xitatisi **–x-** a xi twarisiwi ku fana eka tindzimi hinkwato hikokwalaho mutsari wa boheka ku tsala swinghenisiwa swa yena hi ndlela leyi kombisaka matwariselo ya rito rolero hi ku tirhisa swiyimelo swa switatisi leswi fanaka hi matwariselo eka tindzimi hinkwato. Leswi swi voniwile swi fanerile hi nhlangano wa I.P.A (International Phonetic Alfabet or Association) leswaku mpfumawulo wun'wana na wun'wana wa tindzimi hinkwato wu kumeka wu ri na xiyimelo lexi nga tawu yimela ku nga xiyimelo xa fonetiki.

Endzhaku ka matsalelo ya xifonetiki mutsari u fanele akombisa leswaku rito leri a ri ngheniseke ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Leswi Cuenod u swi kombisile hi ku va a tsarile nomboro leyi kombaka leswaku xinghenisiwa lexixi wela eka ntlawa wihi wa maviti. Loko a tsarile leswi mutsari u fanele ku komba vunyingi bya rito leri a ri ngheniseke. Xikombiso:

5) **gàxà**[ga:ʃa]**5,**(vun. ma-).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Loko rito leri a ri nghenisekeri ri na mavizweni, endzhaku ka ku va a endlile leswi mutsari u fanele ku nyika mavizweni ya rona ivi a ta nyika nhlamuselo ya rona. Eka swikombiso leswi nyikiweke laha henhla mutsari u lo kombisa ntsena mitlawa leyi maviti lama ma welaka eka yona ivi a nyika tinhlamuselo. Leswi swi paluxa ku nga helelangi ka ntirho wa Cuenod.

Endzhaku ka ku nyika nhlamuselo ya xinghenisiwa mutsari a fanele a nyikile xikombiso hi ku tirhisa rito leri exivulweni. Maendlelo lama ma humelerisa vulongoloxamarito lebyi na byona byi nga bya nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Maendlelolama ma pfuna na mutirhisi wa dikixinari leswaku a twisisa nhlamuselo ya rito leyi nyikiweke. Leswi a swi fanele swi endliwile eka marito lama hinkwawo hikuva hi swona leswi humelerisaka nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari. Ku va eka swikombiso leswi hinkwaswo ku pfumaleka na xin'we lexi nghenisiweke hi ku hetiseka swi paluxa ku nga tsariwangi kahle ka dikixinari leyi.

Ku va mutsari a siyile swiyenge hinkwaswo leswi eka swikombiso leswi nyikiweke swi paluxa leswaku Cuenod a nga tsalangi mahungu lama heleleke mayelana na marito hinkwawo lama a ma nghenisekeeka dikixinari leyi. Leswi swi endla leswaku hi boxa hi nga kanakani leswaku dikixinari ya Cuenod a yi helelanga hikokwalaho a yi faneli ku yimela ririmi ra Xitsonga, ku fanele ku va na tidikixinari leti nghenisaka mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo hikuva ma na nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

3.2.2.5 Mavitinkatsano

Mavitinkatsano i maviti lama eka wona ku hlanganisiweke marito mambirhikambe ri karhi ri vula nchumu wun'we. Shabangu (1996:144) u hlamusela maviti ya muxaka lowu hi ndlela leyi;

> ... i riviti leri ku hlanganisiweke marito mambirhi kumbe ku tlula ku nyika nchumu wo karhi evito.

Ntsaho lowu wu seketela nhlamuseloya ku i maviti lama eka wona ku hlanganisiweke marito mambirhi ku nyika nchumu wo karhi vito. Hambileswi maviti ya muxaka lowu ma

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nga hlanganisiwa, ma ala ma karhi ma wela eka maviti, hikokwalaho ma fanele ma tsariwa ma khomanile hikuva i vito rin'we leri ri nyikiweke nchumu wun'we.

Mavitinkatsano ma fanele ma tsariwa makhomanile, hileswaku a mafanelangi ku vekeriwa swiboho. Swiboho swi vekeriwa ntsena eka mavito lama nga na swivongo swimbirhi. Leswi swi kumeka ngopfu eka vanhu va xisati lava va tekiwaka ivi va vitaniwa hi swivongo swimbirhi ku nga xa yena ni xa munhu loyi a n'wi tekeke. Hikokwalaho ma fanele ma nghenisiwa tanihi maviti man'wana. Eka dikixinari leyi ya Cuenod, mutsari u nghenisile mavitinkatsano tanihi maviti man'wana. Cuenod u nghenisile mavitinkatsano yo tala ngopfu eka dikixinari ya yena.

Mavitinkatsano ya tele eka Xitsonga naswona ma hambanile hi swivumbeko swa wona. Maviti ya muxaka lowu ma na swivumbeko swa 8 nakambe ya vumbiwile hi swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana. Swivumbeko leswi ta boxiwa ni ku hlamuseriwa loko hi karhi hi ya emahlweni.

(a) Mavitinkatsano yo vumbiwa hi riviti na riviti

Maviti lama ma katsa riviti na riviti ivi ma vumba riviti rin'we. Swikombiso;

6) (a) **n'hwàríxígwàqá 9,** Harlequin quail.
(b) **nkwàhlémánángà 3, 1**, land iguana.

Maviti lama ma vumbiwile hi maviti mambirhimbirhi, hambiloko ma vumbiwile hi maviti mambirhi, ma tsariwile ma khomana ehandle ko vekeriwa swiboho. Riviti **n'hwarixigwaqa** ri vumbiwile hi riviti **n'hwari** na riviti **xigwaqa.** Maviti lama mbirhi i mavito ya swinyanyana lama nga hlanganisiwa ivi ma vumba rivitinkatsano. Mutsari u ma nghenisile kahle tanihi man'wana maviti, ntsena u lo ka a nga landzeleri milawu ya matsalelo ya dikixinari ya ku tirhisa mahungu ya xilingwisitiki.

Eka xikombiso lexi xavumbirhi **nkwahlemananga,** na rona i rivitinkatsano leri nga vumbiwa hi maviti mambirhi **nkwahle** na **mananga.** Loko hi xiya xikombiso lexi hi kuma tinomboro timbirhi leti kombisaka leswaku ri wela eka ntlawa wa **1** na **3.** Leswi

© University of Venda

swi vangiwa hikokwalaho ka xirhangi **n-** lexi nga tumbuluka loko ku n'oka ka **m-.** Swirhangi leswi swi nga wela eka ntlawa wa **1** na **3.** Loko swi yisiwa ka vunyingi swi nga cinca swi teka swirhangi swa ntlawa wa **2, va-** ni wa **4, mi-.** Leswi swi seketela leswi swi nga boxiwa eku sunguleni leswaku hi nga kuma eka riviti ku ri na tinomboro timbirhi leti yimelelaka mitlawa ya maviti. Hambiswiritano, mutsari a nga nghenisangi mavitinkatsano lama hi ku landzelela mahungu ya xilingwisitiki.

(b) Mavitinkatsano lama nga vumbiwa hi riendli na riviti

Cuenod u nghenisile mavitinkatsano lama ma nga vumbiwa hi riendli na riviti. Maviti lama na wona u ma nghenisile ku fana ni maviti man'wana. Swikombiso;

7) (a) **màrìndzàn'wáká 6,** part of crop slow to ripen; tree bearing fruit out of season; (fig) slow moving person; false pregnancy.

(b) **màtlúlándlélà 1**, sp. of rate.

Swikombiso leswiswi paluxa leswaku swi vumbiwile hi riendli na riviti. Xikombiso xo sungula **marindzan'waka,** xi vumbiwile hi riendli **–rindza** na riviti **n'waka.** Loko munhu a ri lava ka dikixinari u fanele a ri languta ehansi ka xirhangi **ma-**, a nga fanelangi ku ya ri lava ehansi ka nsinya wa riendli **–ri** kumbe ehansi ka riviti **n'waka** kumbe ku sungula hi ku ri tsematsema, munhu u fanele a ri lava tanihi matirhelo ya rona. Xikombiso xa vumbirhi na xona xi vumbiwile hi riendli **–tlula** na riviti **ndlela.** Ku fana ni le ka xikombiso xo sungula mutirhisi wa dikixinari u fanele a ya lava rito leri ehansi ka xirhangi xa riviti **ma-.**

Loko hi xiya tinhlamuselo ta **marindzan'waka** i tinyingi naswona ti vula swilo swo hambana kambe mutsari a nga kombisangi leswaku tinhlamuselo leti i ta rito rin'we hambileswi ti nga hambana. Mutsari a fanele eka nhlamuselo yo sungula a nyikile nomboro **1** ku kombisa leswaku kuna tinhlamuselo tin'wana ta rito leri ti nga hambana ni leyi yo sungula, nhlamuselo ya vumbirhi na yona a fanele a yi nyikile nomboro **2.** Leswi munhu a nga swi tiva ntsena loko a tiva nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari, hikuva eka semantiki swa boxiwa leswaku loko tinhlamuselo ti karhi ti hundza

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yin'we ti fanele ti nyikiwa tinomboro hi ku sungula hi leyi nga toloveleka. Leswi swi seketeriwa hi Costello (1990: x) loko a ku:

> *Most common meaning first, what it means in its various senses, with the most common meanings first.*

Ntshaho lowu wu boxa leswaku ku fanele ku sungula ku nyikiwa nhlamuselo leyi nga toloveleka kutani ku landzela letin'wana. Cuenod u swi kotile ku nghenisa mavitinkatsano lama, ntsena a nga nghenisangi man'wana ya mahungu ya xilingwisitiki lama nga na nkoka loko ku tsariwa dikixinari.

(c) Mavitinkatsano yo vumbiwa hi riendli na riendli

Rixaka leri ra mavitinkatsano ri vumbiwile hi riendli na riendli. Hambileswi marito lama nga vumbiwa hi maendli ma vuriwa maviti a ma vuriwi maendli. Naswona loko munhu a ma lava eka dikixinari u ta ma lava ehansi ka riviti ku nga ri ehansi ka nsinya wa riendli. Swikombiso;

8) (a) **màdyá-á-tshámílé** 1, lazy person.

(b) **mafámbàabòrílé** 3, (plu.vama-2) the tree "Raasblaar" (Combretum zeyheri Sond.) so called because useless for building, esp. if cut in summer, before May.

Swikombiso leswi hi leswi swi nga vumbiwa hi riendli na riendli. Eku sunguleni ehansi ka mavitinkatsano hi boxile leswaku maviti lama ma ta tsariwa ma khomanile hikuva i vito ra nchumu wun'we. Loko hi xiya swikombiso leswi swi hambanile ku sukela eka matsalelo ni hinkwaswo leswi nyikiweke endzhaku ka ku nghenisa rito. Xikombiso xa (a) xi tsariwile xi ri na swiboho kasi lexi xa (b) xi hava swiboho. Leswi swi kombisa leswaku Cuenod a nga longoloxangi timhaka ta yena, hileswaku a a nga tivi leswaku loko a nghenisa marito ya muxaka lowu u fanele a ma tsala hi ndlela yihi. Loko Cuenod a lavile ku tsala mavitinkatsano ya yena ma ri na swiboho a fanele a endlile sweswo ku sukela eku sunguleni ku fika emakumu a nga hlanganiseli matsalelo yo hambana eka dikixinari yin'we.

© University of Venda

Eka xikombiso xa (b) mutsari loko a nga si nyika nhlamuselo ya rito u tsarile vunyingi bya riviti leri, kambe eka xikombiso xa (a) u lo nyika nhlamuselo ntsena. Leswi a swi vuli leswaku riviti leri a ri yisiwi eka vunyingi, kambe Cuenod a nga sungulangi hi ku languta swilo leswi a fanelaka ku swi landzelela loko a tsala dikixinari ya yena ku nga mahungu ya xilingwisitiki lama nga ni nkoka loko ku tsariwa dikixinari.

(d) Mavitinkatsano lama nga vumbiwa hi riendli na rihlawuri

Ku fana na maviti man'wana, maviti lama nga vumbiwa hi riendli na rihlawuri ma nghenisiwile tanihi maviti eka dikixinari ya Cuenod. Maviti ya muxaka lowu a ma talangi eka Xitsonga, hikokwalaho a ma talangi ni le ka dikixinari leyi. Swikombiso:

9) **Màvúlànéné 1**, one who speaks the truth, sincere, honest in one's speech.

Rito leri ri nghenisiwile kahle tanihi riviti, leswi swi seketeriwa hi ku va mutsari a nyikile nomboro leyi kombisaka leswaku rito leri i riviti leri welaka eka ntlawa wa **1.** Hambiswiritano, mutsari a nga kombisanga leswaku ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, naswona a fanele a tsarile rito leri hi matsalelo ya xifonetiki. Endzhaku ka leswi hi kona laha a fanele a kombisa leswaku ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo.

Mutsari u tlhela a ya emahlweni a nyika nhlamuselo ya rito leri. Leswi a hi swona leswi languteriwaka eka dikixinari, hileswaku mutsari u siya swilo swin'wana leswi a fanela ku swi tsala a nga si nyika nhlamuselo. Loko rito leri ri karhi ri fanela ku yisiwa ka vunyingi, mutsari a fanele a kombisile vunyingi bya rito a nga si nyika nhlamuselo ya rona. Endzhaku ka leswi hi kona laha a ta fanela a nyika nhlamuselo ya rito leri. Leswi swi paluxa leswaku Cuenod a nga nghenisangi mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo loko a tsala dikixinari ya yena.

(e) Mavitinkatsano lama nga vumbiwa hi riendli na riengeteri

Hambileswi marito lama ma nga vumbiwa hi riendli na riengeteri, ma vuriwa maviti hikuva i mavito ya swilo swo karhi. Mavitinkatsano lama ma ta nghenisiwa eka dikixinari

© University of Venda

tanihi maviti man'wana. Cuenod u nghenisile maviti lama ma tele swinene. Ku ta nyikiwa swikombiso swa man'wana ya mavitinkatsano ya muxaka lowu.

10) (a) **mùnàkàn'wè3,** spring.
(b) **xìgìdàvùsíkú 7**, person who walks about bynight.
(c) **xèndlàhívómù 7**, green maize boiled on the cob and dried for use later.

Xikombiso xa rito **munakan'we,** a xi nyikiwangi nhlamuselo kasi xi lo nyikiwa rito leri ri yelanaka na rona ra Xinghezi kasi swikombiso leswin'wana swi nyikiwile tinhlamuselo ta swona to helela. Leswi swi boxa leswaku mutsari a nga swi tivangi leswaku mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo ma na nkoka loko ku tsariwa dikixinari hi yo mhaka nkarhi wun'wana a nyika tinhlamuselo nkarhi wun'wana a nga nyiki. Leswi swi endla leswaku dikixinari leyi yi nga vi na ntikelo hi tlhelo ra ririmi na ku va yi amukeleka tanihi dikixinari leyi nga yimela ririmi ra Xitsonga.

Mutsari eka swikombiso leswi u siyetile swilo swo tala ngopfu hikuva u lo kombisa vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo wa rito ku nga fonoloji, nomboro leyi kombisaka ntlawa wa maviti ku nga mofoloji na tinhlamuselo ntsena ku nga semantiki. Leswi paluxa leswaku mutsari u siyile swiyenge swin'wana leswi nga swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Eka swiyenge leswi a nga swi paluxa swi tlhela swi tikomba leswaku ku na swiphemu swin'wana leswi welaka eka swiyenge leswi nga ka swi nga nghenisiwi ku fana na; vunyingi, vamavizweni leswi welaka eka mofoloji. Leswi swi paluxa leswaku mutsari a nga nghenisangi mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo.

(f) Mavitinkatsano yo vumbiwa hi riendli na risivi

Leri hi rin'wana rixaka ra mavitinkatsano. Ku fana na maviti man'wana lama nganghenisiwa eka dikixinari na swirhangi swa wona naswona loko ma tsariwa a ma vekeriwi swiboho, ma tsariwa tanihi rito rin'we. Maviti lama a ma talangi eka Xitsonga, Cuenod na yena u ma nghenisile, xikombiso:

© University of Venda

11) **mafánàtó 1**, person who does not reveal a secret, who "dies with it."

Eka xikombiso lexi mutsari u funghile switwari hinkwaswo ku kombisa vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo wa rito leri. Hambiswiritano, hi tlhela hi kuma leswaku eka switwari leswi funghiweke xin'wana xa switwari a xi funghiwangi. Maendlelo lama a ma twisiseki leswaku Cuenod u swi endlile njhani hikuva leswi a hlawurile ku fungha switwari swa rito leri a fanele a funghile hinkwaswo ku nga ri ku fungha swin'wana a siya swin'wana. Leswi swi kombisa ku nga tshamisekangi ka ntirho wa mutsari.

Rito leri mutsari u ri nghenisile kahle tanihi riviti. Mutsari eka rito leri u endlile xihoxo lexi a nga xi endla eka marito mo tala. Hileswaku, endzhaku ka ku nghenisa rito a fanele a ri tsarile hi matsalelo ya xifonetiki ku kombisa matwariselo ya mipfumawulo ya rito leri nghenisiweke. Mutsari a fanele a nga siyangi xiphemu lexi hikuva dikixinari leyi yi tsariwile hi tindzimi timbirhi. Hikokwalaho matsalelo ya xifonetiki ma na risima ngopfu eka dikixinari leyi hikuva yi ta tirhisiwa hi vanhu va tindzimi to hambanahambana vo ka va nga ri Vatsonga. Theme leri ri na risima hikuva ri tirhisa swiyimelo swo karhi swa marito leswi pfunaka leswaku un'wana na un'wana loyi a nga ta tirhisa dikixinari leyi a kota ku twarisa marito lama nghenisiweke hinkwawo hi ndlela leyi amukelekaka. Leswi vangiwa hikokwalaho ka ku va swin'wana swa switatisi swa Xitsonga swi nga twarisiwi ku fana ni le ka tindzimi tin'wana.

Endzhaku ka leswi mutsari a ta kombisa leswaku xinghenisiwa lexi xi wela ka xihluvi xihi xa mbulavulo, leswi swi humelerisa mofoloji leri na rona ri nga xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki lama nga na nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Leswi swi pfuna leswaku mutirhisi wa dikixinari a kuma mahungu hinkwawo mayelana na xinghenisiwa lexi ku nga ri ku ya pfula buku yin'wana leswaku a ta kuma leswaku rito leri ri wela ka xihluvi xihi xa mbulavulo. Hikokwalaho mutsari u swi kotile hi ku humelerisa theme leri.

© University of Venda

Mutsari a fanele a kombisile vunyingi bya rito leri hikuva ri wela eka ntlawa wa 1. Hikokwalaho, mutsari a nga fanelanga ku siya xiphemu lexi xa ku komba vunyingi bya rito leri hambi swi ri erivaleni leswaku loko rito ri wela eka ntlawa wa 1 vunyingi bya rona byi le ka ntlawa wa 2. Leswi swa boha leswaku swi boxiwa eka dikixinari. Endzhaku ka ku nyika mahungu lama ya vunyingi bya xinghenisiwa mutsari u fanele a nyika mavizweni wa rito leri loko ri ri na mavizweni.

Endzhaku ka leswi hinkwaswo mutsari hi kona a ta nyika nhlamuselo ya rito leri. Mutsari u swi kotile ku nhlamuselo ya rito leri a ri nghenisekе hambileswi a nga landzelangiki nongonoko nyika lowu wu languteriwaka. Endzhaku ka ku hlamusela rito leri mutsari a fanele a nyikile swikombiso swa swivulwa a karhi a kombisa ndhawu ya xinghenisiwa lexi exivulweni. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku vumba swivulwa swin'wana leswi eka swona ku tirhisiweke xinghenisiwa lexi. Leswi a swi ta endla leswaku dikixinari ya yena yi va leyi nga helela nakambe leyi nga na ntikelo hi tlhelo ra ririmi hikuva dikixinari leyi yi kongomanile na ririmi.

3.2.2.6 Mavitimpfelelo

Eka Xitsonga maviti ma nga pfelela ma huma eka swihluvi swo hlaya swa mbulavulo swo fana na riendli, riviti, riencisi, rihlawuri ni swin'wana. Maviti lama na wona ma fanele ma nghenisiwa tanihi hi maviti man'wana, hileswaku ma fanele ma nghenisiwa na swirhangi swa wona. Cuenod u nghenisile maviti ya muxaka lowu eka dikixinari, hikokwalaho eka xiyenge lexi hi ta languta mavitimpfelelo lama humaka eka swihluvi leswi swa mbulavulo.

(a) Maviti lama pfelelaka eka misinya ya maendli

Eka maviti lama ku nga huma mavito ya vanhu leswi swi endliwa hiloko muendli wa swo karhi a ri na vuswikoti byo karhi lebyi nga kotiwiki hi van'wana. Maendli lama ma ta cinca xitwari xo hetelela **–a** xi va **–i,** xirhangi xa maviti lama ku vekeriwa lexi nga fanela. Swikombiso ku suka eka dikixinari leyi ya **Tsonga-English Dictionary;**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

12) (a) **mùdyí 1,** eater, as – *wa ndzhaka,* heir.

(b) **mùfémbí 1**, diviner who finds out a sickness by sniffing all over the patient.

(c) **xìdyí 7**, glutton.

(d) **xìvóní 7**, 1 one who sees very well, who sees what he was not expected to see, as when catching a thief red-hand-ed. 2 mirror.

Maviti lama ma nghenisiwile kahle tanihi maviti hikuva ma tlherile ma kombisiwa leswaku ma wela eka ntlawa wihi wa maviti. Eku sunguleni hi boxile leswaku eka maviti lama ma nga pfelela ma huma eka maendli, ma teka xirhangi lexi nga fanela. Eka xikombiso xo sungula ni xa vunharhu maviti lama ma vumbiwile hi riendli **–dya** ma vumba maviti **mudyi** na **xidyi.** Maviti lama ma hambana ntsena hi swirhangi ni tinhlamuselo, kambe wona ma huma eka riendli rin'we.

Loko hi xopaxopa swikombiso swa swinghenisiwa leswi hi kuma leswaku mutsari u funghile switwari swa swinghenisiwa leswi. Hi ndlela leyi mutsari u humelerisile xin'wana xa swiphemu lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Leswi swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va tiva leswaku xitwari lexi xi twariseriwa ehenhla kumbe ehansi.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku maviti lama ma wela eka mitlawa yihi ya maviti. Hi maendlelo lama, mutsari u nghenisile mahungu ya xilingwisitiki hikuva mitlawa ya maviti i xiphemu xa mofoloji leyi nga xiyenge xa mahungu ya xilingwisitiki. Hambiswiritano, mutsari a fanele a sungurile hi ku tsala swinghenisiwa leswi hi matsalelo ya xifonetiki lama pfunaka vatirhisi va dikixinari leswaku va kota ku twarisa swinghenisiwa, endzhaku ka swona a ta kombisa leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Maendlelo lama ya ku nghenisa swiphemu swin'wana a siya swin'wana ma endla leswaku dikixinari ya yena yi nga vi leyi nga na ntikelo hi tlhelo ra ririmi. Ku kota leswi dikixinari leyi nga ya ririmi a swi nga fanele leswaku ku kumeka swiphemu swin'wana swa ririmi swi nga nghenisiwangi.

© University of Venda

Endzhaku ka ku va mutsari a kombisile swihluvi swa mbulavulo swa swinghenisiwa leswi hi kuma leswaku u nyikile na tinhlamuselo ta swona. Hi ndlela leyi mutsari u nghenisile xiyenge xa semantiki lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki. Eku nyikeni ka tinhlamuselo hi kuma leswaku eka xikombiso xa (c) ku ni tinhlamuselo timbirhi leti kombisiweke ku hambana ka tona hi tinambara. Nhlamuselo yo sungula yi nyikiwile nomboro 1 ya vumbirhi yi tsariwile 2. Hi maendlelo lama mutsari u swi kotile hikuva swa boha leswaku loko xinghenisiwa xi ri na tinhlamuselo to tlula yin'we swikombisiwa eka dikixinari. Leswi i swa nkoka hikuva swi nga endleka un'wana a karhi a tiva nhlamuselo yin'wana kasi leyin'wana a nga yi tivi, hikokwalaho, ta fanela ku nghenisiwa hinkwato.

Loko hi xiya hi kuma leswaku swikombiso leswin'wana swi lo nyikiwa tinhlamusela swi helela kwalaho. Leswi a swi languteriwanga leswaku mutsari wa dikixinari a nyika ntsena nhlamuselo eka xinghenisiwa a yimela kwalaho. Leswi swi endliwa hikokwalaho ka ku va dikixinari yi nga nyiki nhlamuselo ya xinghenisiwa ntsena, kambe yi nyika mahungu yo tala mayelana na xinghenisiwa. Mutsari eka swinghenisiwa leswi a fanele a endlile leswi a nga swi endla eka xikombiso **mudyi** laha endzhaku ka ku nyika nhlamuselo a nga tlhela a humelerisa xiyenge xa vulongoloxamarito lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki. Leswi swi paluxiwa hikuva mutsari a nyikile xikombiso xa xivulwa lexi eka xona ku tirhisiweke xinghenisiwa lexi hi ndlela leyi: – *wa ndzhaka*. Maendlelo lama na wona ma pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku twisisa nhlamuselo ya xinghenisiwa leyi nyikiweke hi mutsari. Ku va mutsari a nga nghenisangi xiphemu lexi eka leswi nga laha henhla swi paluxa ku nga tshamisekangi ka ntirho wa yena. Leswi swi endla leswaku hi boxa hi nga kanakani leswaku dikixinari ya Cuenod a yi helelangi.

Ku nga nghenisiwangi ka swin'wana swa swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki leswi kombisaka matsalelo ya xifonetiki, vunyingi bya marito lama, vamavizweni ya swinghenisiwa leswi, na matirhelo ya rito exivulweni swi boxa ku nga ringanelanga ka dikixinari leyi ku va leyi yi yimelaka ririmi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku ya emahlweni ni ku kombisa maviti lama nga pfelela ma huma eka maendli, man'wana ma nga endliwa hi ku hundzuluxa xitwari xa le makumu **–a** xi va **–o.** Shabangu (1996:153) maviti lama u ma vula maviti ya ku komba ntirho. U tlhela a kombisa leswaku ku ni maviti lama kombaka ntirho, maviti lama ma nembeletiwa xirhangi **mu-,** ni xilandzi **–o,** kambe nkarhi wun'wana ku nembeletiwa xilandzi **–o** ntsena. Cuenodu nghenisile maviti yo tala swinene ya muxaka lowu. Swikombiso:

13) (a) **dyóndzó 9,** teaching, instruction; doctrine, dogma, lesson, education.
(b) **mpámbúlò 3**, tribute in kind to chief after harvest.
(c) **nhlákúlò 3**, weeds growing inland; act of weeding; season when this is done.

Riviti **dyondzo** ri pfelerile ri huma eka riendli **–dyondza,** leswi swi tlhela swi paluxiwa hileswi ri nga cinca xitwari xa le makumu **–a** xi va **–o.** Riviti **mpambulo** ri vumbiwile ri huma eka riendli **–pambula.** Ku seketela mhaka leyi nga boxiwa eku sunguleni ya ku maviti lama ma nga nembeletiwa xirhangi **mu-,** riviti leri na rona ri nembeletiwile xirhangi lexi. Leswi swi tlhela swi paluxiwa eka xikombiso lexi xa vunharhu **nhlakulo,** xirhangi **mu-** xi n'okile xi va **n-.**

Loko hi xopaxopa swinghenisiwa leswi hi karhi hi languta mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki hi kuma leswaku ku na swihoxo swo karhi. Cuenod u kotile ku fungha switwari swa marito lama kahle. Ku funghiwa ka switwari leswi ku komba vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya switwari leswi. Leswi swi pfuna ngopfu leswaku mutirhisi wa dikixinari a kota ku twarisa mipfumawulo leyi kahle hikuva nkarhi wun'wana swi nga endleka ku ri na marito man'wana lama tsariwaka ku fana, kambe ma hambana matwariselo ku nga vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo. Hikokwalaho i swa nkoka leswaku swinghenisiwa swi funghiwa switwari swa swona.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga tsalangi swinghenisiwa leswi hi matsalelo ya xifonetiki. Mutsari a fanele a tsarile hi matsalelo ya xifonetiki a nga si kombisa leswaku xinghenisiwa lexi xi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Matsalelo lama ma na nkoka eka

© University of Venda

dikixinari ngopfungopfu ka dikixinari ya tindzimi timbirhi hikuva yi ta tirhisiwa hi vanhu va tindzimi to hambana, leswi swi pfuna leswaku na lava vo ka va nga ri Vatsonga va kota ku hlaya na ku twarisa kahle swinghenisiwa leswi. Ku va mutsari a nga nghenisangi matsalelo ya xifonetiki eka dikixinari leyi ya tindzimi timbirhi u tsandzekile ngopfu hikuva dikixinari leyi a yi nge he pfuni ku fana na leswi a yi ta pfunisa xiswona loko a yi tsariwile hi matsalelo ya xifonetiki.

Mutsari eka swikombiso leswi u kombisile leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Mutsari u nyikile tinomboro leti kombisaka leswaku swinghenisiwa leswi i maviti lama welaka ka mitlawa yihi. Hi ndlela leyi mutsari u swi kotile ku nghenisa mahungu ya xilingwisitiki hikuva u nghenisile xiyenge xin'wana xa mofoloji leyi welaka eka lingwisitiki. Eka swikombiso leswi nyikiweke mutsari u swi nyikile tinhlamuselo ta swona kahle. Hi ndlela leyi mutsari u va a nghenisile xiyenga xa semantiki lexi xi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki lama nga na nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Loko hi ya emahlweni hi xiya xikombiso xa (c) **nhlakulo**, mutsari u nyikile tinhlamuselo leti hlamuselaka rito leri. Leswi swi komba leswaku rito leri ri na tinhlamuselo tinharhu, hi ndlela leyi mutsari u swi kotile hi ku va a nyikile tinhlamuselo hinkwato. Swi nga hi hlamarisi ku vona Cuenod a nga vekelangi tinomboro leti kombaka ku hambana ka tinhlamuselo, leswi vangiwile hikokwalaho ka ku va tinhlamuselo leti ti karhi ti suka eka mhaka yin'we ya byanyi lebyi milaka emasin'wini hi nkarhi wa nhlakulo.

Hambileswi mutsari a nga kota ku nyika tinhlamuselo ta swinghenisiwa leswi, u tsandzekile ku nyika swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku tirhisiweke swinghenisiwa leswi. Mutsari a fanele a nyikile swikombiso kumbe xikombiso xin'we xa xivulwa laha rito leri tirhisiweke kona. Hi ndlela leyi mutsari u va a karhi a kombisa ndhawu ya xinghenisiwa lexi exivulweni. Xiphemu lexi a xi fanelangi ku siyiwa loko ku tsariwa dikixinari hikuva xi na nkoka wa ku va xi pfuna mutirhisi wa dikixinari ku twisisa nhlamuselo ya rito na ku tiva matirhelo ya rona endzeni ka xivulwa. Hikokwalaho ku va mutsari a nga nghenisangi xiphemu lexi swi endla leswaku dikixinari ya yena yi nga vi na ntikelo hi tlhelo ra ririmi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(b) Maviti lama nga pfelela eka maencisi

Eka maviti hi nga tlhela hi va na maviti lama humaka eka maencisi. Shabangu (1996:155) u boxa leswaku kuna maviti lama encenyetaka mukhuva wa leswi endliwaka ni lama encenyetaka mpfumawulo. Eka dikixinari leyi xopaxopiwaka hi kuma leswaku mutsari u nghenisile man'wana ya maviti ya muxaka lowu. Swikombiso;

14) (a) **gúgúrhwànà5,** sp. of dove, turtle dove (Stigmatopelia senegalensis aequarialis).

(b) **rìhàtì 11**, lightining.

(c) **xìpèsúpèsú 7**, great activity as of crowd at feast or workers hoeing a land.

(d) **xithuthuthu 7**, motorcycle,scooter.

Eka swikombiso leswi, leswi encenyetaka mpfumawulo i swikombiso swa (a) na (d). Riviti**gugurhwana** ri pfelele ri huma ka riencisi **gugurhu-gugurhu,** lama i ma chayele ya xinyanyana xo karhi, lexi nga hetelela xi nyikiwile vito leri hikokwalaho ka machayelo ya xona. Riviti **xithuthuthu** na rona ri vile kona hikokwalaho ka mpfumawulo wa xona wa ku **thu-thu-thu-thu!** Swikombiso swa (b) na (c) swona swi vumbiwile swi huma eka maencisi lama encenyetaka mukhuva wa leswi endliwaka. Loko tilo ri hatima ri ri,**hati!** Hikokwalaho ri vuriwa **rihati.** Riviti **xipesupesu,** na rona ri paluxa mukhuva lowu vanhu va endlaka hi wona swilo, hi loko vanhu va tirha va karhi va jika hala ni hala, va ku **pesu-pesu.**

Loko hi xiya swikombiso leswi swa mune, eka swin'wana swa swona switwari swi funghiwile kambe switwari swa xikombiso **xithuthuthu**, a swi funghiwangi. Ku funghiwa ka switwari ku wela eka xiyenge xa fonoloji lexi paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo. Leswi swi endla leswaku mutirhisi wa dikixinari a tiva ku hambanyisa mpfumawulo wa switwari leswi. Hikokwalaho ku va mutsari a nga funghangi switwari swa swinghenisiwa swin'wana swi kombisa leswaku mhaka leyi a nga yi tekeri enhlokweni naswona a nga sungulangi a kuma vuxokoxoko bya leswaku hi swihi swilo

© University of Venda

leswi nga swa nkoka loko ku tsariwa dikixinari, ngopfungopfu ya tindzimi timbirhi. Leswi swi tlhela swi kombisiwa hi ku va nkarhi wun'wana a nghenisa swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki nkarhi wun'wana a nga swi nghenisi.

Loko hi ya mahlweni hi xopaxopa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki hi kuma leswaku mutsari a nga nghenisangi xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari xi nga nghenisiwangi. Xiyenge lexi i xa matsalelo ya xifonetiki. Xiyenge lexi xi pfuna mutirhisi wa dikixinari loyi wo ka a nga ri Mutsonga leswaku a kota ku twarisa marito man'wana. Leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va swin'wana swa switatisi swa Xitsonga swi nga faniki matwariselo ni swa tindzimi tin'wana. Hikwalaho ku va mutsari a nga nghenisangi xiphemu lexi welaka eka fonetiki u tsandzekile, dikixinari ya yena yi nge vi na ntikelo.

Endzhaku ka ku va a tsarile xinghenisiwa hi matsalelo ya xifonetiki hi kona laha a ta tlhela a kombisa swihluvi swa mbulavulo leswi swinghenisiwa leswi swi welaka eka swona. Hi ndlela leyi mutsari u va a karhi a humelerisa xiyenge lexi welaka eka mofoloji leyi nga xiyenge xa mahungu ya xilingwisitiki. Mutsari u swi kotile ku humelerisa theme leri hikokwalaho ka ku va a nyikile tinomboro leti ti kombaka leswaku swinghenisiwaleswi swi wela eka mitlawa yihi ya maviti. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u hlamuserile swinghenisiwa leswi. Mutsari u siyile xiphemu xin'wana xa ku tirhisiwa ka swinghenisiwa eka swivulwa tanihi swikombiso. Maendlelo lama i ya nkoka hikuva i xiphemu xa vulongoloxamarito lebyi nga xiyenge xa mahungu ya xilingwisitiki. Leswi a swi ta pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a tiva ndhawu ya swinghenisiwa leswi loko swi ri eswivulweni.

Ku va mutsari a siyile swiphemu swin'wana leswi na swona swi nga swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari, u endlile xihoxo lexikulu. Leswi swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va nga kumi swikongomelo swa vona swa ku va va tikuma va ri karhi va tirhisa dikixinari hikuva mahungu man'wana ma ta va ma nga kombisiwangi. Xivangelo hileswi mutsari a nga nghenisangiki swiphemu swin'wana swa mahungu ya xingwisitiki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(c) Maviti lama nga pfelela eka maviti

Lama i maviti lama nga pfelela ma huma eka maviti man'wana Shabangu (1996:155) u ma vula "maviti ma nga vumbiwa hi ku tirhisa mavitikulobye." U tlhela a boxa leswaku maviti ya kona ma vumbiwa hi ku rhangisa xirhangi **vu-,** kumbe **xi-,** eka nsinya wa riviti ra kona. Maviti ya muxaka lowu Cuenod u ma nghenisile eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

15) (a) **vùhósí 14,** (cf. *vukosi*) chieftainship, royalty, authority, power (political),– *bya nkava*, hereditary power.

(b) **vùjahà 14**, manhood c.23-35 years, see jaha.

(c) **xìnéri 7**, (cf. muneri) venercular with perculiarities of grammar and tone, as spoken by missioneries; their ways, manners.

(d) **xìsáti 7**, female nature; manner; what pertains to females.

Leswi hi swin'wana swa swikombiso swa maviti lama nga pfelela eka maviti man'wana. Mutsari u nghenisile maviti lama tanihi maviti man'wana, hileswaku a nga susangi swirhangi swa wona. Mutsari u funghile switwari swa swinghenisiwa leswi a swi ngheniseke tanihi hi maviti lama nga pfelela ma huma eka maviti man'wana. Eka maviti lama, mutsari u humelerisile theme ra fonoloji leri nga na risima eku tsariweni na le ku tirhisiweni ka dikixinari. Leswi swi endla leswaku mutirhisi wa dikixinari a kota ku hambanisa mipfumawulo ya switwari leswi. Hilero u ta tiva xitwari lexi fanelaka ku twariseriwa ehenhla na lexi fanelaka ku twariseriwa ehansi.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u nyikile tinomboro leti kombisaka leswaku maviti lama ma wela eka ntlawa wihi wa maviti. Loko mutsari a nga si nyika tinomboro leti a fanele a sungurile hi ku paluxa matwariselo ya mipfumawulo ya swinghenisiwa. Leswi swi pfuna vatirhisi va dikixinari lava nga riki Vatsonga leswaku va kota ku twarisa swinghenisiwa leswi ngopfungopfu ka mapeletwana lama ma nga twarisiwiki ku fana naleka tindzimi tin'wana. Hikokwalaho xiphemu lexi i xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari a swi nga faneli leswaku mutsari a tikuma a xi siyile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka swinghenisiwa leswi hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga nyikangi swikombiso swa swivulwa leswi kombisaka matirhelo ya rito leri nghenisiweke endzeni ka xivulwa. Maendlelo lama a ma kombisiwangi eka swikombiso hinkwaswo leswi nyikiweke ehenhla. Mutsari a fanele a nyikile swikombiso swa swivulwa leswi endzeni ka swona ku tirhisiweke swinghenisiwa leswi. Maendlelo lama a ma fanele ma endliwile eka swinghenisiwa hinkwaswo. Eka swikombiso leswi nyikiweke hi kuma leswaku xikombiso xa (a) ntsena hi xona lexi nyikiweke xikombiso xa xivulwa lexi kombisaka leswaku rito leri ri tirha njhani loko ri ri endzeni ka xivulwa kasi leswin'wana hinkwaswo a swi nyikiwangi. Maendlelo lama ma pfuna leswaku mutirhisi wa dikixinari a twisisa nhlamuselo ya xinghenisiwa leyi nyikiweke hikuva nkarhi wun'wana yi va yi nga twisiseki kahle ivi yi twisiseka loko xinghenisiwa xi tirhisiwile endzeni ka xivulwa.

Ku va mahungu ya xilingwisitiki lama ma nghenisiweke ma nga nghenisiwangi kahle na ku va swin'wana swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki swi nga nghenisiwangi hinkwaswo eka marito hinkwawo, swi endla leswaku hi boxa leswaku dikixinari leyi a yi helelangi, hileswaku a yi amukeleki tanihi dikixinari leyi yimelaka ririmi.

(d) Maviti lama nga pfelela eka mahlawuri

Lama i maviti lama nga vumbiwa ma karhi ma huma eka mahlawuri. Marhanele (1986:45) u ri, "maviti ya rixaka leri ya vumbiwa hi ku sungula hi xirhangi xa ntlawa lexi hlanganisiweke ni nsinya wa rihlawuri." Cuenod na yena u nghenisile maviti ya muxaka lowu eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

16) (a) **vùkúlú 14,** size, greatness, largeness.
(b) **vùnéné 14**, goodness, kindness, straightness, virtue.

Maviti lama ma nghenisiwile tanihi maviti man'wana eka dikixinari leyi. Loko mutsari a nghenisa swinghenisiwa leswi u funghile switwari swa swinghenisiwa leswi. Ku funghiwa switwari ku pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku hambanyisa marito lama fanaka hikokwalaho ka ku va switwari swi funghiwile. Hikokwalaho maendlelo lama ma

© University of Venda

na risima eku tsariweni ka dikixinari hikuva ma humelerisa mahungu ya xilingwisitiki lama ma nga na nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

Eka swikombiso leswi hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga nghenisangi matsalelo ya xifonetiki lama na wona ma nga ni nkoka swinene eku tirhisiweni ka dikixinari. Matsalelo lama ma pfuna vatirhisi va dikixinari lava nga riki Vatsonga leswaku va kota ku twarisa swinghenisiwa leswi hi ndlela leyi amukelekaka. Endzhaku ka ku va a tsarile xinghenisiwa hi matsalelo ya xifonetiki mutsari hi kona laha a ta kombisa leswaku swinghenisiwa leswi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Ku va mutsari a kombisile swihluvi swa mbulavulo swa swinghenisiwa leswi hinkwaswo swi komba leswaku mutsari a tiva nkoka wa swona eku tsariweni ka dikixinari.

Swikombiso leswi swi tlhela swi hi komba leswaku mutsari a nga nyikangi swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku tirhisiweke matirhelo ya rito leri nghenisiweke loko ri ri exivulweni. Leswi swi paluxa leswaku Cuenod u siyetile swiyenge swo tala swa mahungu ya xilingwisitiki hambiloko a nghenisile swiyenge swin'wana. Leswi swi vanga leswaku hi boxa leswaku dikixinari leyi a yi fikelelangi eka xiyimo xa ku va yi vuriwa dikixinari leyi yimelaka ririmi ra Xitsonga. Hikokwalaho ku laveka dikixinari leyi nga ta va yi nghenisile mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo.

(e) Maviti lama nga pfelela eka maengeteri

Maviti ma nga tlhela ma pfelela ma huma eka maengeteri. Maviti ya rixaka leri ma nghenisiwile eka dikixinari ya Cuenod. Maviti lama ma nghenisiwile tanihi maviti man'wana hikokwalaho loko ma laviwa eka dikixinari ma ta langutiwa ehansi ka maviti ku nga ri ehansi ka maengeteri. Swikombiso:

17) (a) **vùndzènì 14,** interior,capacity, -hava -, be empty. *Yini -,* there is a void inside it. *U tiva – byamina,* he knows my way of thinking.

(b) **xìkhàlè 7**, (cf. khale) that of yore,ways and customs of olden times.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swikombiso leswi hi swin'wana swa maviti lama ma nga pfelela eka maengeteri lama nghenisiweke hi Cuenod. Xihoxo lexi paluxiwaka hi swikombiso leswi tsavuriweke ku sukela emasungulweni ya ndzavisiso xa ha ri xona lexi humelelaka ni le ka swikombiso leswi. Mutsari a nga landzelerisangi swilo swa yena hi ndlela yo landzelelana, hileswaku mahungu ya xilingwisitiki lama a ma nghenisaka eka man'wana a nga ha ma nghenisi ekaman'wana.

Swikombiso leswi swi nghenisiwile ku fana na loko hi xiya hi tlhelo ra mahungu ya xilingwisitiki, xikombiso xa (a) xi nyikiwile na swikombiso swa matirhelo ya rito leri eka swivulwa swo hambanahambana kasi lexi xa (b) xilo nyikiwa nhlamuselo ntsena xi nga kombisiwi leswaku xi tirha njhani eka xivulwa leswi swi nga xiphemu xa vulongoloxamarito. Mhaka ya nkoka wa swikombiso eka dikixinari yi tlhela yi kombisiwa hi Jackson (1985:58) loko a ku:

> *It is the illustrative examples also that the convergence between grammar, meaning and usage takes places: carefully chosen examples can illustrate what is typical of the lexical and grammatical usage of a lexical item.*

Hi ntshaho lowu swi va erivaleni leswaku swikombiso swa matirhiselo ya rito exivulweni swi na nkoka eka dikixinari hikuva eka swikombiso muhlayi a nga tlhela a twisisa nhlamuselo ya rito ni leswaku ri tirhisiwa njhani endzeni ka xivulwa.

Ku va mahungu lama Cuenod a ma nghenisekeka a nga ma nghenisi mikarhi hinkwayo swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena. Hi nga boxa leswaku dikixinari leyi a yi amukeleki tanihi hi dikixinari leyi yimelaka ririmi ra Xitsonga.

Hi ku katsakanya, ku va Cuenod eka dikixinari ya yena a nga nghenisangi swiyenge hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki, na ku va a nghenisa swin'wana swa swiyenge eka marito man'wana kasi eka man'wana a nga swi nghenisi swi paluxa ku nga ringanelangi ka dikixinari ya yena ku va leyi amukelekaka yi ri dikixinari ya ririmi. Leswi swi paluxiwile hi swikombiso swa maviti leswi nyikiweke ehenhla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.3 Masivi

3.3.1 Nhlamuselo

Masivi i marito lama ma kotaka ku tirha ematshan'wini ya maviti. Ku seketela nhlamuseloleyi Mayevu na Nkatini (1976) loko va hlamusela riviti hi ndlela;

> ...i marito lama tirhisiwaka endhawini ya maviti kumbe ma tirhaka ni maviti.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku masivi i marito lama tirhaka endhawini ya maviti. Masivi ma avanyisiwile ma va ka tinxaka tinharhu ku nga masivinene, masivikomba ni masivintalo. Tinxaka leti ti avanyisiwile hi ku ya hi matirhelo ya tona eka swivulwa, masivi lama ma ta hlamuseriwa ni ku nyika swikombiso leswi nga ka dikixinari ya Cuenod loko a ma nghenisile.

3.3.2 Tinxaka ta Masivi

3.3.2.1 Masivinene

Masivinene ma hlamuseriwa hi Hlungwani na Mahumane (2005:33) loko va ku, "... i vito leri tirhisiwaka ku siva vito ra xanchumu. Risivi ra muxaka lowu ri ni nsinya wa **–na.**" Masivi lama ma nghenisiwa eka dikixinari tanihi matirhelo lama ya endlaka loko ku vulavuriwa. Masivi ya muxaka lowu ma nghenisiwile eka dikixinari ya Cuenod ntsena u lo ka a nga nghenisi hinkwawo, kambe yo tala ma nghenisiwile. Swikombiso:

18) (a) **kòná,** absol. pron. cl. 15, infinitive and 17 locat. meaning "there." *Va kona*, they are there; *ha* - so, for that reason; *na*- and also, moreover.
(b) **mìná**, I, me.
(c) **vònà**, (absol. pron. cl. 2) they.
(d) **yènà**, he, she.

Swikombiso leswi swa masivinene lamanga nghenisiwa eka dikixinari ya Cuenod. Loko hi xopaxopa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swikombiso leswi hi kuma

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku ku na ku hambana ko karhi mayelana na swiphemu swa mahungu ya hi matsalelo ya xifonetiki. Hikwalaho mutsari u siyile xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi nga ni nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

Swikombiso swa (a) na (c) swi kombisiwile leswaku i masivinene lama kumekaka eka mitlawa yihi. Maendlelo lama hi wona lama languteriwaka eka dikixinari xilingwisitiki lama nghenisiweke eka swona. Mutsari eka swikombiso leswi hinkwaswo u funghile switwari swa swinghenisiwa leswi. Endzhaku ka leswi mutsari a fanele a tsarile swinghenisiwa leswi hikuva mutirhisi wa dikixinari a nga ha lavi buku yin'wana leyi nga n'wi letelaka leswaku marito lama ma wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Eka swikombiso swa (b) na (d) swinghenisiwa a swi paluxiwangi leswaku i masivinene. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a nghenisa xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki nkarhi wun'wana a nga xi nghenisi swi paluxa ku nga tshamisekangi ka ntirho wa mutsari. Mutsari a fanele a nghenile swilo swo fana eka swinghenisiwa hinkwaswo loko ku ri ku u ehleketile ku ka a nga swi nghenisi a fanele a nga swi nghenisangi, ku endlela leswaku ku nga kumeki mitirho yo hambana eka dikixinari yin'we.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u hlamuserile swinghenisiwa hinkwaswo leswi, maendlelo lama ma humelerisa theme ra semantiki. Mutsari u swi kotile ku humelerisa theme leri hikuva nhlamuselo ya marito hi xona xikongomelonkulu xa ku tsariwa ka tidikixinari.

Loko hi languta xikombiso xa (a) hi kuma leswaku mutsari u nyikile swikombiso swa swivulwa leswi endzeni ka swona ku tirhisiweke xinghenisiwa lexi. Hi ndlela leyi mutsari u ringetile ku nghenisa mahungu ya xilingwisitiki eka xikombiso lexi. Hambiswiritano, ku va mutsari a nghenisile xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki eka swinghenisiwa swin'wana kasi a nga xi nghenisi eka swin'wana swi paluxa ku nga helelanga ka dikixinari ya yena.

Eka swikombiso leswi hi kumile leswaku mutsari nkarhi wun'wana u nghenisile swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki eka swinghenisiwa swin'wana kasi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka swin'wana a nga swi nghenisanga. Leswi swi paluxiwa hi loko mutsari a nga kombisi swinghenisiwa swin'wana leswakuswi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo kasi eka swinghenisiwa swin'wana a kombisa. Hi marito man'wana, ku va mutsari a nghenisa mahungu ya xilingwisitiki eka swinghenisiwa swin'wana eka swin'wana a nga nghenisi swi endla leswaku hi boxa leswaku dikixinari ya yena a yi amukeleki tanihi hi dikixinari leyi nga yimela ririmi ra Xitsonga. Hi nga tlhela hi vula leswaku ku laveka dikixinari leyi nga ta sula swihoxo leswi, leyi nga ta amukeleka.

3.3.2.2 Masivikomba

Leri hi rin'wana rixaka ra masivi. Hlungwani na Mahumane (2005:87) va hlamusela rixaka leri hi ndlela leyi, "... ri siva vito ra nchumu lowu kombiwaka." Ku ni masivikomba ya tindhawu ta mune. Eka ndhawu yo sungula xivulavuri xi va xi karhi xi komba nchumu lowu nga kusuhi swinene na xona. Xikombiso: **lexi.** Ndhawu ya vumbirhi nchumu lowu ku vulavuriwaka hi wona wu va wu ri kulenyana ni xivulavuri, kambe wu ri kusuhi ni muyingiseri. Xikombiso: **lexo**. Risivikomba ra ndhawu ya vunharhu yi komba ndhawu leyi nga kule swinene na muvulavuri. Xikombiso: **lexiya.** Eka ndhawu ya vumune ku kombisiwa nchumu lowu nga humelela ka nkarhi lowu nga hundza, munhu a nga ka a nga xi voni hi mahlo. Xikombiso: **lexiyani.**

Dikixinari ya Cuenod a yi nghenisangi masivikomba. Leswi swi kombisa leswaku mutsari a nga nghenisangi swihluvi swa mbulavulo hinkwaswo eka dikixinari ya yena. Loko dikixinari yi nga nghenisi swihluvi swa mbulavulo leswi nga swona leswi paluxaka ku fuwa ka ririmiswi kombisa leswaku a yi helelangi hi tlhelo ra ririmi hikokwalaho a yi ringanelangi ku yimela ririmi ra Xitsonga. Leswi swi hi susumeta leswaku hi boxa leswaku ku fanele ku va na dikixinari leyi nga ta papalata swihoxo leswi hinkwaswo yi va leyi nga ringanela ku yimela Xitsonga.

3.3.2.3 Masivintalo

Lama i masivi lama ma sivaka riviti hi ku kombisa ntalo wa swilo. Ku ni tinxaka tinharhu ta masivintalo ku nga ya nsinya wa "hinkwa-", "xe" ni ya nsinya "swa-".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(a) Risivintalo ra "hinkwa-"

Shabangu (1996:327) u hlamusela rixaka leri ra masivi hi ndlela leyi, "Hinkwa-" i nsinya wa risivintalo leri yimelaka ntalo wa swilo leswi welaka eka ntlawa wo karhi." Ntshaho lowu wu kombisa leswaku eka masivi lama ku va ku karhi ku katsiwa swilo swo tala. Cuenod eka dikixinari ya yena u nghenisile man'wana ya masivintalo lama. Xikombiso:

19) **hínkwá-, hínkwé-,** all, whole: *hinkwerhu*, we all, *hinkwenu,* you all; in 3rd person, *hinkwa-,* followed by the possessive concord in o instead of a, as *vanhu hinkwavo*, all the people, *masiku hinkwawo,* always.

Xikombiso lexi mutsari u xi nghenisile kahle tanihi risivintalo hikuva a nga ri tsalangi ri helela ku kombisa leswaku ri katsa swilo swo tala. Mutsari a nga tsalangi hi matsalelo ya xifonetiki lama humelerisaka theme ra fonetiki leri nga ra nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga nghenisangi xiphemu xa mofoloji lexi paluxiwaka hi ku va mutsari a boxa leswaku xinghenisiwa xa yena xi wela ka xihluvi xihi xa mbulavulo. Leswi i swa risima leswaku swi va swi kombisiwa loko ku tsariwa dikixinari hikuva vatirhisi va dikixinari va nga yi tirhisa ntsena hi ku lava ku tiva leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Hikokwalaho ku va xiphemu lexi nga nghenisiwangi swi ta vangela leswaku mutirhisi wa dikixinari a nga fikeleri xikongomelo xa yena xa ku va a tirhisa dikixinari leyi. Leswi swi paluxa leswaku Cuenod a nga nghenisangi mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo eka dikixinari ya yena. Leswi swi tlhela swi kombisa leswaku dikixinari leyi a yi ringanelangi ku va yi yimela ririmi hikuva yi siya swilo swin'wana leswi nga swa nkoka eka ririmi.

Mutsari u nyikile swikombiso ku ya hi mahlamuselelo lama a endleke xinghenisiwa lexi. Hi maendlelo lama mutirhisi wa dikixinari u tikuma a twisisa nhlamuselo ya xinghenisiwa leyi nyikiweke hi mutsari hambiloko ku ri ku a nga yi twisisangi eku sunguleni loko ri hlamuseriwa. Loko Cuenod a nyikile swikombiso swa swivulwa hi mukhuva lowu eka swinghenisiwa hinkwaswo mutsari a ta va a kotile ku humelerisa theme leri eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

dikixinari ya yena. Hikokwalaho ku va mutsari nkarhi wun'wana a nghenisa xiphemu lexi xa mahungu ya xilingwisitiki nkarhi wun'wana a nga xi nghenisi swi kombisa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena.

(b) Risivintalo ra "-xe"

Leri hi rin'wana ra rixaka ra masivintalo leri ri vumbiwaka hi nsinya **"-xe".** Marhanele (1981:61) u vula leswaku "masivintalo lama na wona ma na swiaki swo twananisa leswi hi swi kumaka eka masivinene, kambe munhu wo sungula ni wa vumbirhi swiaki leswi a swi fani." Leswi swi komba leswaku swiaki leswi nga ta hlanganisiwa na **–xe** swi vumba risivintalo hi leswi sukaka eka masivinene hambileswi swi hambanaka eka munhu wo sungula ni wa vumbirhi.

Cuenod u nghenisile masivi ya muxaka lowu eka dikixinari ya yena. Cuenod u nghenisile kahle risivintalo leri hi ku va a ri nghenisile tanihi nsinya lowu nga ta nembeletiwa swirhangi swo hambanahambana. Leswi swi kombisa leswaku loko masivintalo ya muxaka lowu ma langutiwa eka dikixinari a ma nga ta langutiwa ma helerile kasi ku ta langutiwa nsinya wa wona ku nga **"–xe".** Leswi swi endla leswaku dikixinari yi nga tali hi swilo leswi vulaka nchumu wun'we. Xikombiso:

20) **–xé,** suffix meaning "alone, only" in *ndzexe,* I alone, by myself; *wexe,* you alone, by yourself; *yexe, hexe, n'wexe, voxe.*

Mutsari eka xikombiso lexi u funghile xitwari xa nsinya lowu a wu nghenisekeke. U tlherile a nghenisa na semantiki, hi ku va a nyikile nhlamuselo ya rito leri. Mutsari u tlherile a nghenisa xiyenge xa vulongoloxamarito hi laha a nyikeke swikombiso swinyingi hi ku va a nembeleta swirhangi swo hambanahambana eka nsinya lowu.

Cuenod a nga tsalangi rito leri hi matsalelo ya xifonetiki,ku endlela leswaku vatirhisi va dikixinari leyi lava nga riki Vatsonga va ta kota ku twarisa rito leri. Loko mutsari a tsarile hi matsalelo lama a swi ta olovela vatirhisi hinkwavo hikuva eka tindzimi tin'wana letere **'x'** a ri twarisiwi ku fana ni le ka Xitsonga, hikokwalaho xiyenge xa fonetiki a xi ta pfuna

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka mhaka leyi. Naswona tindzimi tin'wana letere leri a ri tirhisiwi. Leswi swi paluxa leswaku Cuenod a nga nghenisangi xiyenge xin'wana xa lingwisitiki lexi nga ni nkoka eka dikixinari.

Xikombiso lexi xi tlhela xi komba leswaku mutsari a nga nghenisangi xiyenge lexi welaka ka mofoloji, lexi kombisaka leswaku rito leri a nga ri nghenisa ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Mutsari a nga boxangi leswaku xinghenisiwa lexi i risivi leri ri hlawulaka nchumu wo karhi eka yin'wana. Leswi paluxa leswaku dikixinari ya yena a yi helelangi hikuva mutirhisi wa yona u fanele a tiva leswaku rito leri ri nga nghenisiwa i xihluvi xihi xa mbulavulo. Ku va ku nghenisiwa xiyenge xa mofoloji swi tlhela swi kombisa leswaku dikixinari leyi i ya ririmi.

Ku va mutsari a nga nghenisangi swiphemu swin'wana leswi a swi nghenisa eka swikombiso swin'wana swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena. Hikokwalaho ku laveka tidikixinari leti nga ta papalata swihoxo hinkwaswo leswi hikuva ti nghenisa swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki.

(c) Risivintalo ya "swa-"

Leri i rixaka ra vunharhu ra masivintalo leri nga ni nsinya wa **swa-**. Mayevu na Nkatini (1976:21) va hlamusela rixaka leri hi ndlela leyi, "... ri lunghela xilandzi lexi fanaka ni peletwana ro sungula ra risivinene ..."Leswi swi komba leswaku a swi fani ni le ka munhu wo sungula, wa vumbirhi ni le ka ntlawa wa 1, swilandzi swa kona a swi fani ni swa masivinene. Cuenod u nghenisile nsinya lowu wa risivintalo eka dikixinari ya yena. Cuenod u nghenisile nsinya lowu a tlhela a nga kombisi leswaku ku fanele ku nembeletiwa xilandzi ku kombisa leswaku eka nsinya lowu ku nga nembeletiwa swilandzi swo hambanahambana. Xikombixo:

21) **swá,** 1 vb. perf., cl.8. 2 poss., cl.8. With prons. "self, alone, " e.g. *swanga,* I myself, I alone; *swaku,* 2nd pers. sing.;*swakwe,* cl.1, 3rd pers. sing., *swavo,* cl. 1, 3rd pers. pl.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka xikombiso lexi mutsari u ringetile ku nghenisa swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki, kambe u lo ka a nga nghenisi xiyenge xa matsalelo ya xifonetiki ntsena. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u funghile xitwari xa xinghenisiwa lexi. Mutsari u tlherile a kombisa leswaku xinghenisiwa lexi wela eka xihluvi xa mbulavulo xa risivi. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku xinghenisiwa lexi i risivi leri welaka eka mitlawa yihi ya maviti. Leswi hi swi vona hi ku va mutsari a nyika tinomboro leti kombaka mitlawa ya maviti naswona u nyikile na nkomiso lowu vulaka leswaku ntlawa wo karhi. Hi ndlela leyi mutsari u swi kotile ku nghenisa xiyenge xin'wana lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki ehansi ka mofoloji.

Xiphemu xa semantiki na xona tanihi xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki xi paluxiwile hikuva mutsari u hlamuserile leswi vuriwaka xinghenisiwa lexi nghenisiweke. Mutsari u tlherile a nyika swikombiso swa matirhelo ya risivintalo leri. Hambiswiritano, ku va mutsari a siyile swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swi endla leswaku hi boxa leswaku dikixinari leyi a yi helelangi ku va yi ringanela ku va dikixinari leyi yimelaka ririmi.

Hi ku katsakanya xiyenge lexi xa masivi, swikombiso leswi nyikiweke swa masivi swi paluxile leswaku mutsari a nga nghenisangi mahungu hinkwawo ya xilingwisitiki. Ku tlhela ku paluxiwa leswaku swiyenge leswi swi nghenisiwaka eka man'wana marito a swi nghenisiwi mikarhi hinkwayo. Leswi swi endla leswaku hi vula leswaku dikixinari leyi a yi ringanelangi ku va dikixinari leyi nga yimelaka ririmi ra Xitsonga.

3.4 Nkatsakanyo

Eka ndzima leyi hi langutile tinxaka timbirhi ta swihluvi swa mbulavulo ku nga maviti na masivi na tinxaka ta wona. Eka ndzima leyi hi kumile leswaku mutsari u humelerisile mahungu ya xilingwisitiki eka swiphemu swin'wana kasi eka swin'wana a ma humelerisiwangi. Ku funghiwa ka switwari loku paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo mutsari u swi kombisile, mutsari u lo endla xihoxo xa ku ka a nga funghi switwari hinkwaswo. Hikokwalaho ku va Cuenod a fungha switwari swin'wana, swin'wana a nga funghi swi paluxa ku nga tshamisekangi ka ntirho wa yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka swikombiso leswi hi tlherile hi kuma leswaku mutsari a nga nghenisangi xiyenge xa fonetiki lexi nga xin'wana xa swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki naswona i xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Xiyenge lexi xi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku twarisa mipfumawulo hinkwayo ya marito, hilero hambiloko a nga ri Mutsonga u ta twarisa swinghenisiwa hinkwaswo hi ndlela leyi amukelekaka. Ku va mutsari a nga nghenisangi xiyenge xa fonetiki ku ri ku dikixinari ya yena i ya tindzimi timbirhi, ku nga Xitsonga na Xinghezi. Ku va dikixinari leyi yi katsa na Xinghezi swi paluxa leswaku yi ta tirhisiwa hi vanhu vo tala lava nga riki Vatsonga ntsena. Ku va xiyenge lexi xi nga nghenisiwangi swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari leyi ya tindzimi timbirhi.

Hi tlherile hi kuma leswaku eka xiyenge xa maviti mutsari u ringetile ku kombisa leswaku swinghenisiwa leswi a swi ngheniseke swi wela eka swihluvi swihi. Leswi swikombisiwile hikuva mutsari a tsala tinomboro leti kombisaka leswaku xinghenisiwa lexi wela eka ntlawa wihi wa maviti. Eka maviti lama hi ma tsavuleke hi lo kuma riviti rin'we ntsena leri a ri nga kombisiwangi leswaku ri wela eka ntlawa wihi wa maviti. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a nga kombisi leswaku xinghenisiwa lexi a xi ngheniseke xi wela eka ntlawa wihi wa maviti swi paluxa ku nga landzelelani ka ntirho wa yena, hikokwaho dikixinari leyi a yi ringaneli ku va dikixinari leyi yimelaka ririmi hikuva yi na swihoxo swo karhi leswi nga languteriwangiki eka dikixinari ya ririmi.

Hi tlherile hi kuma leswaku eka xiyenge lexi mutsari u nyikile tinhlamuselo ta swinghenisiwa, hambileswi kun'wana a nyikeke muhundzuluxo wa marito lama. Hi ndlela leyi mutsari u swi kotile ku nghenisa xiphemu lexi welaka eka semantiki leyi yi nga xiyenge xa mahungu ya xilingwisitiki lama ma nga na nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Mutsari u kombisile na leswaku swinghenisiwa leswi a swi ngheniseke swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Eka swikombiso leswi tsavuriweke eka maviti ni masivi mutsari a nga kombisangi kahle swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku kombisiweke matirhelo ya swinghenisiwa leswi loko swi ri endzeni ka swivulwa hikuva nkarhi wun'wana mutsari wa nyika swikombiso swa swivulwa nkarhi wun'wana a nga nyiki. Maendlelo lama ma paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 4

MAHUNGU YA XILINGWISITIKI EKA MAENDLI

4.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa ndlela leyi mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiweke hayona eka dikixinari ya Cuenod ehansi ka maendli, laha ku nga ta langutiwa marhavi ya maendli yo ringana nhungu. Marhavi lama ma katsa, ntsongahato, xidzimelo, xiendleko, xihlamulano, xikongomelo, xitlhandlulo, xitlhelelo, na xitwisiwa. Xikongomelonkulu i ku xiya loko mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiwile hi ndlela yo amukeleka eka rin'wana ni rin'wana ra marhavi ya maendli lama longoloxiweke laha henhla. Loko mulavisisi a kuma leswaku ku na kun'wana laha ku nga nghenisiwangiki mahungu ya xilingwisitiki ehansi ka swihluvi swin'wana swa leswi longoloxiweke; mutsari u ta kombisa leswi mahungu ya kona a ma fanele ku nghenisisiwa xiswona ehansi ka swihluvi swa kona.

4.2 Maendli

4.2.1 Nhlamuselo

Maendli i marito lama ma kombisaka xiendleko xo karhi. Mayevu na Nkatini (1976:27) va hlamusela riendli hi ndlela leyi;

> ... i rito leri vulaka leswi endliwaka hi mutirhi wa xivulwa, hambi ri ri riviti kumbe risivi.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku maendli ma kombisa xiendleko lexi nga endliwa hi nchumu, ri nga va riviti kumbe risivi. Maendli ma ni marhavi ya khume. Marhavi lama ma ta langutiwa eka ndzavisiso lowu ku karhi ku xopaxopiwa dikixinari ya Cuenod. Eka marhavi lama ku ta va ku karhi ku langutiwa loko ma nghenisiwile eka dikixinari na loko ma nghenisiwile kahle. Ku ta tlhela ku langutiwa leswaku mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiwile hi ndlela ya kahle eka marhavi lama xana?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.2 Marhavi ya maendli/maendlipfelelo

Eka dikixinari ku tlhela ku kombisiwa marhavi ya maendli kumbe maendlimpfelelo laha ku kumekaka swinembeletani ku nga swirhangi ni swilandzi. Hinkwaswo leswi swi wela eka mofoloji, hikokwalaho swi paluxa nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari. Swikombiso;

22) (a) **ràhá**

(b) **ràh-étél-à**

Rito **rahetela** ri lo pfelela ri huma eka rito **raha.** Eka rito leri ku na nsinya wa riendli **rah-,** xilandzi **–etel-,** ni xilandzi xo hetelela **–a.** Hikokwalaho mutsari u fanele a kombisa marito lama nga pfelela ma huma eka marito man'wana.

4.2.2.1 Ntsongahato

Rhavi leri ra maendli ri kombisa leswaku swilo leswi endliwaka a swi endliwi ngopfu kumbe hi vutalo. Marhanele (1981:73) u hlamusela rhavi leri hi ndlela leyi;

> Rhavi leri ri komba leswaku leswi endliwaka swi endliwa hi vutsongo.

Leswi swi seketela mhaka ya ku leswi endliwaka a swi endliwi ngopfu. Rhavi leri ri vumbiwile hi ku nembeleta xilandzi **-nyana.** Cuenod a nga nghenisangi maendli lama welaka eka rhavi leri. Loko Cuenod a vonile leswaku loko a tsaletela maendli hinkwawo a ma vekile eka ntsongahato swi ta endla leswaku dikixinari ya yena yi tala hi swilo swin'we a fanele a nghenisile xilandzi lexi **–nyana**, ntsena ivi a xi hlamusela leswaku lexi i xilandzi lexi kombaka ntsongahato wa maendli a tlhela a nyika swikombiso swa marito lama nembeletiweke xilandzi lexi. Leswi a swi ta antswa ka ku va a nga nghenisangi na rito na rin'we leri welaka eka rhavi leri. Leswi swi endla leswaku dikixinari leyi yi nga vi na ntikelo wa ririmi hikuva swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo a swi nghenisiwangi ni mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.2.2 Xidzimelo

Rhavi ra xidzimelo ri paluxa leswaku mhaka leyi yi endliwaka yi endliwa hi ku hetiseka. Shabangu (1996:253) u boxa leswi landzelaka mayelana na rhavi leri;

> Loko xilandzi lexi tirhisiwile, nhlamuselo ya leswaku mhaka leyi yi endliwaka yi endliwa hi ntikiso lowu hetisekeke yi humela erivaleni.

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya ku rhavi leri ri paluxa leswaku mhaka leyi endliwaka yi endliwa hi ku hetiseka. Rhavi ra xidzimelo ri tikomba hi ku nembeletiwa ka xilandzi **–isisa.** Ku fana ni rhavi ra ntsongahato Cuenoda nga nghenisangi marito lama welaka eka rhavi ra xidzimelo. Ku fana ni leswi nga boxiwa eka rhavi ra ntsongahato, mutsari a fanele a nghenisile xilandzi lexixi karhi xi yimela rhavi leri, a tlhela a nyika na swikombiso swa maendli lama nembeletiweke xilandzi lexi.

Leswi swi endla leswaku dikixinari yi nga tali hi maendli ntsena. Ku va mutsari a nga nghenisangi man'wana ya marhavi ya maendli swi kombisa ku va dikixinari ya yena yi nga koti ku pfuna vatirhisi va yona hinkwavo, hikuva vanhu va tirhisa dikixinari va karhi va lava swilo swo hambanahambana ku nga ri tinhlamuselo ta marito ntsena.

4.2.2.3 Xiendleko

Maendli ya muxaka lowu ma kombisa leswaku mhaka leyi endliwaka a yi karhati kambe ya koteka. Leswi swi seketeriwa hi Marhanele (1976:75) loko a ku;

> Rhavi leri ri komba leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku rhavi leri ri paluxa ku koteka ka mhaka yo karhi. Rhavi lerinkarhi wun'wana ri tikomba hi xilandzi xa **–eka** nkarhi wun'wana hi xilandzi xa **–ala.** Cuenod u nghenisile man'wana ya maendli lama welaka eka rhavi leri ra xiendleko. Swikombiso:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

23) (a) **-pfáluleká,** permit of being opened again, open, (intr.) of own accord, as door with bad lock.

(b) **–tshòtshèkà**, drop,as grain from ear when shaken.

(c) **–sìhàlàlà**, -sìhàlàtèkà, betough, resistant, hard, as branch which bends but does not break, or refuses to bend; do something with great effort; (fig.) be firm in one's statement, in one's opinion; be stubborn.

(d) **–twákala**, be edible, perceptible; be heard of, be the subject of report; have a reputation (good or bad), be in the news.

Swikombiso leswi swi paluxa leswaku mutsari u nghenisile marito yo tala lama welaka eka rhavi leri. Leswi swi tlhela swi tikomba hi loko marito lama nga nembeletiwa swilandzi leswi swa **–eka** na **–ala**, ma nghenisiwile eka dikixinari leyi. Mutsari u nghenisile kahle marito lama hikokwalaho ka ku va a ma nghenisile tanihi maendli, hileswaku swirhangi a nga swi nghenisangi u lo nghenisa nsinya na xilandzi.

Eka swikombiso leswi swi tikomba mutsari a nghenisile man'wana ya mahungu ya xilingwisitiki a siya man'wana, naswona lama a ma ngheniseke a nga ma nghenisangi hi mfanelo hikuva nkarhi wun'wana a nga ma nghenisi hi ndlela leyi ma nghenisiweke ha yona eka swinghenisiwa swin'wana.

Ku va mutsari a funghile switwari swa wona swa swinghenisiwa u nghenisile xin'wana xa swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki, kambe leswi a swi endliwangi eka marito lama hinkwawo. Leswi swi paluxeka eka swikombiso (a) **pfaluleka** ni xa (d) **twakala**. Eka swikombiso leswi a ku funghiwangi switwari swa swona hinkwaswo kasi leswin'wana swi funghiwile hinkwaswo. Leswi a swi twisiseki leswaku hikokwalaho ka yini a nga funghangi switwari hinkwaswo, hileswaku swi kanganyisa vadyondzi ku twisisa mhaka ya ku funghiwa ka switwari hikuva swin'wana swi va swi nga funghiwangi. Leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Swikombiso leswi swi tlhela swi boxa mhaka ya ku mutsari a nga nghenisangi xiyenge lexi paluxaka matwariselo ya mipfumawulo lexi nga xin'wana xa swiphemu swa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mahungu ya xilingwisitiki. Ku humelerisa xiyenge lexi mutsari a fanele a tsarile hi matsalelo ya xifonetiki lama ma pfunaka munhu un'wana na un'wana ku kota ku twarisa mipfumawulo ya marito. Hi marito man'wana, mutirhisi wa dikixinari u fanele a kota ku twarisa mipfumawulo leyi hambi a nga ri Mutsonga. Leswi swi nga kotiwa ntsena loko ku tsariwile hi matsalelo ya xifonetiki.

Eka swikombiso leswi swi tlhela swi va erivaleni leswaku mutsari a nga nghenisangi na swirhangi swa marito lama leswi seketelaka leswaku marito lama i maendli hikuva maendli a ma khomanangi na swirhangi swa wona. Mutsari u lo ka a nga kombisi leswaku marito lama ma wela eka rhavi rihi ra maendli. Leswi swi kombisa ku kayivela ka dikixinari leyi, hikokwalaho ka ku va yi nga helelangi hi tlhelo ra ririmi hikuva a hi swiyenge hinkwaswo swa ririmi leswi kombisiweke eka dikixinari leyi.

Mutsari u nyikile tinhlamuselo ta marito lama, hi maendlelo lama mutsari u nghenisile xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki. Xihoxo lexi nga endliwa eka swikombiso leswi i ku va mutsari a nyikile tinhlamuselo to tlula yin'we kambe a nga ti nyiki tinomboro ku kombisa leswaku i tinhlamuselo ta rito rin'we leti nga hambana. Leswi swi vangela leswaku hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka dikixinari ya Cuenod.

Ku yisa emahlweni ni ku xopaxopa mahungu ya xilingwisitki eka swikombiso leswi, ku tlhela ku paluxiwa mhaka ya leswaku mutsari a nga nyikangi swikombiso swa swivulwa leswi kombisaka matirhelo ya rona endzeni ka xivulwa. Leswi swi siya vatirhisi van'wana va dikixinari va nga twisisangi hikuva nkarhi wun'wana muhlayi a nga tsandzeka ku twisisa nhlamuselo leyi nga nyikiwa, kambe a yi twisisa loko a ya kuma xikombiso xa xivulwa. Ku tshikelela nkoka lowu wo nghenisiwa ka swikombiso swa swivulwa eka dikixinari, Cowie (1978:129) u vula leswaku;

> *The illustrative examples have three functions: "indicate the syntactic distribution of words in their various senses", "throw light on the meaning of words" and "encourage the learner to compose sentences which are lexically, as well as syntactically, new."*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu andlala nkoka wa ku nghenisiwa ka swikombiso swa swivulwa eka dikixinari. Leswi swi tlhela swi boxa leswaku swikombiso leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari ku twisisa nhlamuselo ya rito. Leswi swi paluxa nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eku tsariweni ka dikixinari. Ku va xiphemu lexi nga nghenisiwangi swi kombisa leswaku a yi ringanelangi ku va dikixinari ya ririmi.

Eka xiphemu lexi xa rhavi ra xiendleko ku paluxiwile leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi hinkwawo nakambe lama nga nghenisiwa a ma nghenisiwangi kahle. Hileswaku swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki leswi swi nga nghenisiwa eka swihluvi swa mbulavulo nkarhi wun'wana swi va swi nga nghenisiwangi. Xikombiso, nkarhi wun'wana switwari swin'wana swa swinghenisiwa a swi funghiwi, nkarhi wun'wana tinhlamuselo ta rito rin'we a ti nyikiwangi tinomboro ku kombisa ku hambana ka tona. Leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari ya Cuenod.

4.2.2.4 Xihlamulano

Rhavi leri ri boxa leswaku swilo swimbirhi swi endlelana swo karhi hi nkarhi wun'we. Shabangu (1996:244) u boxa nhlamuselo ya rhavi leri hi ndlela leyi;

> ... ku humelela nhlamuselo ya leswaku mhaka leyi endliwaka yi humelela eka swilo kumbe michumu hi ku ringana hi nkarhi wun'we.

Nhlamuselo leyi paluxa leswaku michumu leyi yi endla swilo hi ku tlheriselana. Rhavi leri ri tikomba hi ku nembeletiwa ka xilandzi xa **–ana.** Cuenod u nghenisile man'wana ya marito lama welaka eka rhavi leri eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

24) (a) **–álana,** refuse one another, e.g. break off marriage engagement.
(b) **–dyélana**, eat at one another's home, i. E. be on good terms.
(c) **–twánáná**, be on good terms; have an understanding; make an agreement; arrangement; come to terms.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swikombiso leswi swiboxa leswaku michumu yimbirhi yi endlelana swo karhi, leswi swi tlhela swi andlariwa hi tinhlamuselo leti nga nyikiwa hi mutsari. Hi ndlela leyi hi nga boxa leswaku Cuenod u swi kotile ku nghenisa marito lama welaka eka rhavi leri ra xihlamulano hikokwalaho ka ku va tinhlamuselo ta wona ti karhi ti tlhela ti paluxa rhavi leri. Hi ndlela leyi xiyenge xa mahungu ya xilingwisitiki xa ku hlamuseriwa ka swinghenisiwa eka swikombiso leswi xi nghenisiwile kahle. Xihoxo xi le ka xikombiso xa (c) laha mutsari a nga nyika tinhlamuselo to tala ta rito kambe a nganyiki tinomboro ku kombisa ku hambana ka tona.

Eka swikombiso leswi xiyenge xa mahungu ya xilingwisitiki xa ku funghiwa ka switwari leswi swi kombisaka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo a xi nghenisiwangi kahle. Mifungho leyi yi kombisiwile eka xikombiso xa (c) ntsena, kambe eka switwari leswin'wana a swi funghiwangi hinkwaswo. Leswi swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va hetelela va nga twisisi leswaku marito hinkwawo ma fanele ku funghiwa kumbe ku na man'wana lama nga fanelangiki. Mutsari a fanele a funghile switwari hinkwaswo swa marito lama. Ku va mutsari a fungha switwari swin'wana a siya swin'wana swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari leyi.

Ku tlhela ku paluxiwa ku va xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki xi nga nghenisiwangi hikokwalaho ka ku va mutsari a nga tsalangi hi matsalelo ya xifonetiki lama kombisaka matwariselo ya mipfumawulo eka rhavi leri ra xihlamulano. Mutsari a fanele a tlherile a tsala hi matsalelo ya xifonetiki ku pfuna vatirhisi va dikixinari leswaku va kota ku twarisa swinghenisiwa leswi. Ku yisa emahlweni mutsari a nga humelerisangi xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki, lexi i xiyenge lexi nyikaka swikombiso swa swivulwa swi karhi swi kombisa matirhelo ya rona exivulweni. Xiyenge lexi endla leswaku loko muhlayi a nga twisisangi nhlamuselo ya rito a twisisa hikokwalaho ka matirhelo lama xinghenisiwa xi endleke eka xivulwa. Ku nga nghenisiwangi ka swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki eka rhavi leri ra riendli ku paluxa ku nga helelangi ka dikixinari leyi ku va yi vuriwa leyi amukelekaka yi va dikixinari leyi nga yimela ririmi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.2.5 Xikongomelo

Eka rhavi leri ra maendli ku humelerisiwa xikongomelo xo karhi, hileswaku nchumu lowu endliwaka wu endliwa hi xikongomelo xo karhi. Leswi swi seketeriwahi Shabangu (1996:239) loko a hlamusela rhavi leri hi ndlela leyi;

> ... ntirho lowu endliwaka wu endliwa hi xikongomelo xa leswaku muendli wa wona u ta vuyeriwa loko ntirho wa kona wu herile.

Ntshaho lowu wu tshikilela mhaka ya leswaku ntirho lowu endliwaka wu endliwa hi xikongomelo xo karhi. Rhavi leri ri tikomba hi ku nembeletiwa ka xirhangi **–ela.** Cuenod u nghenisile marito lama welaka eka rhavi leri ra xikongomelo. Ku ta nyikiwa swikombiso swa marito man'wana lama ku suka eka dikixinari leyi.

25) (a) **–biyelela,** protect by putting a fence around, as a garden or village; protect by placing obstacles between the danger and the object, shield.

(b) **–ómélá**, (applic.) dry up for; pass. –omelwa, -omeriwa, lose all, have nothing left, as one's snuff.

(c) **–tùmbèlèlà**, hide oneself for, i. E. to detriment of, as to catch.

Swikombiso leswi swi tikomba swi nghenisiwile kahle hikokwalaho ka ku va swi nga nghenisiwangi na swirhangi swa swona hikuva maendli loko ma nghenisiwa eka dikixinari ma sungula hi ku susiwa swirhangi ku endlela leswaku swi ta olovela vahlayi loko va ma lava eka dikixinari. Maendli lama ma tikomba leswaku ma wela eka rhavi ra xikongomelo hikokwalaho ka ku va ma nembeletiwile xirhangi xa **–ela.**

Xiyenge xa ku funghiwa ka switwari a xi nghenisiwangi kahle hikokwalaho ka ku va xi nga nghenisiwangi eka marito man'wana. Eka xikombiso xa (a) switwari hinkwaswo a swi funghiwangi kasi eka leswin'wana swi funghiwile hinkwaswo. Tanihi dikixinari ya ririmi dikixinari leyi yi lahla vadyondzi hikuva va ta ehleketa leswaku ku na marito man'wana lama nga faneliki ku funghiwa. Hikokwalaho mutsari a fanele a funghile switwari swa marito lama hinkwawo. Leswi swi paluxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki lama ma nga nghenisiwa eka dikixinari leyi a ma nghenisiwangi kahle.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.2.5 Xikongomelo

Eka rhavi leri ra maendli ku humelerisiwa xikongomelo xo karhi, hileswaku nchumu lowu endliwaka wu endliwa hi xikongomelo xo karhi. Leswi swi seketeriwahi Shabangu (1996:239) loko a hlamusela rhavi leri hi ndlela leyi;

> ... ntirho lowu endliwaka wu endliwa hi xikongomelo xa leswaku muendli wa wona u ta vuyeriwa loko ntirho wa kona wu herile.

Ntshaho lowu wu tshikilela mhaka ya leswaku ntirho lowu endliwaka wu endliwa hi xikongomelo xo karhi. Rhavi leri ri tikomba hi ku nembeletiwa ka xirhangi **–ela.** Cuenod u nghenisile marito lama welaka eka rhavi leri ra xikongomelo. Ku ta nyikiwa swikombiso swa marito man'wana lama ku suka eka dikixinari leyi.

25) (a) **–biyelela,** protect by putting a fence around, as a garden or village; protect by placing obstacles between the danger and the object, shield.

(b) **–ómélá**, (applic.) dry up for; pass. –omelwa, -omeriwa, lose all, have nothing left, as one's snuff.

(c) **–tùmbèlèlà**, hide oneself for, i. E. to detriment of, as to catch.

Swikombiso leswi swi tikomba swi nghenisiwile kahle hikokwalaho ka ku va swi nga nghenisiwangi na swirhangi swa swona hikuva maendli loko ma nghenisiwa eka dikixinari ma sungula hi ku susiwa swirhangi ku endlela leswaku swi ta olovela vahlayi loko va ma lava eka dikixinari. Maendli lama ma tikomba leswaku ma wela eka rhavi ra xikongomelo hikokwalaho ka ku va ma nembeletiwile xirhangi xa **–ela.**

Xiyenge xa ku funghiwa ka switwari a xi nghenisiwangi kahle hikokwalaho ka ku va xi nga nghenisiwangi eka marito man'wana. Eka xikombiso xa (a) switwari hinkwaswo a swi funghiwangi kasi eka leswin'wana swi funghiwile hinkwaswo. Tanihi dikixinari ya ririmi dikixinari leyi yi lahla vadyondzi hikuva va ta ehleketa leswaku ku na marito man'wana lama nga faneliki ku funghiwa. Hikokwalaho mutsari a fanele a funghile switwari swa marito lama hinkwawo. Leswi swi paluxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki lama ma nga nghenisiwa eka dikixinari leyi a ma nghenisiwangi kahle.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xiyenge xa matwariselo ya mipfumawulo lexi nga xa nkoka loko ku tsariwa dikixinari a xi nghenisiwangi eka swikombiso leswi, hikokwalaho swi boxa leswaku ku ni swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki leswi nghenisiwangiki eka dikixinari leyi eka swihluvi hinkwaswo swa mbulavulo. Leswi swi paluxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka dikixinari ya Cuenod.

Ku kombisiwa ka swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari i xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwikisitiki lexi eka swikombiso leswi xi nga humelerisiwa. Xikombiso: eka xikombiso xa (b) ka xinghenisiwa -**omela** ku tlherile ku kombisiwa leswaku leri i rhavi ra xikongomelo. Mutsari u kombisile leswi hi ku tlhela a komisa rito ra Xinghezi (*applic.)* leswi swi vulaka rhavi ra xikongomelo. Hi ndlela leyi mutsari u swi kotile ku humelerisa xiyenge lexi xa mahungu ya xilingwisitiki. Hambiswiritano, ku va mutsari a nga humelerisangi xiyenge lexi xa ku kombisa leswaku xinghenisiwa lexi xi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo eka swikombiso leswin'wana swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Tinhlamuselo ta swikombiso leswi ti nyikiwile kahle hikokwalaho ka ku va ti paluxa leswaku leswi swi endliwaka swi endliwa swi ri na xikongomelo. Ku nghenisiwa ka matirhelo ya rito loko ri ri endzeni ka xivulwa a ku kombisiwangi eka swikombiso leswi. Ku va swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swi nga nghenisiwangi eka dikixinari leyi, swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari ni ku ka yi nga fikeleri eka xiyenge lexi nga na tidikixinari ta tindzimi tin'wana. Hikokwalaho mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka dikixinari ya Cuenod.

4.2.2.6 Xitlhandlulo

Rhavi leri ra xitlhandlulo ri kombisa ku hundzuka ka xiyimo xo karhi xi tlhelela eka xiyimo xo sungula, hi ndlela yin'wana hi nga vula leswaku xiyimo xo sungula ni lexi landzelaka swa fularhelana. Marhanele (1981:74) u hlamusela rhavi leri hi ndlela leyi;

> Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi tlheriseriwa lomu a yi ri kona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku xiyimo xi tlhelela laha a xi ri kona eku sunguleni. Maendli ya muxaka lowu ma tikomba hi ku va ma nembeletiwile xilandzi **–ula** na **-ulula.** Maendli lama ma welaka eka rhavi ra xitlhandlulo na wona ma nghenisiwile eka dikixinari ya Cuenod. Swikombiso:

26) (a) **–pfàlùlà,** open again soothing closed.

(b) **–símula**, uproot, in order to transplant elsewhere.

Swikombiso leswi swi nghenisiwile tanihi maendli man'wana hikokwalaho ka ku va ma susiwile swirhangi swa wona ivi ku nghenisiwa nsinya na xilandzi. Ku funghiwa ka switwari eka swinghenisiwa leswi a ku paluxiwangi hi ku hetiseka hikokwalaho ka ku va eka xikombiso xa (a) switwari swi funghiwile hinkwaswo kasi eka xikombiso xa (c) ku lo funghiwa xitwari xin'we leswin'wana swi nga funghiwi. Mutsari a fanele a funghile switwari hinkwaswo leswi swi nga eka swikombiso leswi. Leswi swi paluxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki lama nga nghenisiwa a ma nghenisiwangi hi ndlela yo hetiseka.

Matwariselo ya mipfumawulo lama nghenisiwaka eka dikixinari tanihi xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki a ma humelerisiwangi eka swikombiso leswi. Ku nga kombisiwangi ka xiyenge lexi ku ri ku i xa nkoka eku tsariweni na le ku tirhisiweni ka dikixinari swi paluxa ku nga nghenisiwangi ka mahungu ya xilingwisitiki.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga kombisangi leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka rhavi rihi ra maendli. Hambiloko ku ri ku marito lama ma na vamavizweni leswi humelerisaka mofoloji a swi kombisiwangi. Tinhlamuselo ta swinghenisiwa ti nyikiwile kahle hikokwalaho ka ku va ti karhi ti kombisa ku tlheriseriwa ka xiyimo lexi nga ri kona eku sunguleni.

Ku nyikiwa ka swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku tirhisiweke swinghenisiwa leswi, a ku kombisiwangi. Leswi swi kombisa leswaku a hi hinkwawo mahungu ya xilingwisitiki lama nghenisiweke eka swihluvi swa mbulavulo leswi swi nga nghenisiwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka dikixinari leyi ya Cuenod. Ku va mutsari a nga nghenisangi swihluvi swin'wana swa mbulavulo swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

4.2.2.7 Xitlhelelo

Eka rhavi leri ku humelerisiwa leswaku mhaka leyi yi nga endliwa yi tlhelela eka n'winyi kumbe muendli wa yona. Shabangu (1996:245) u boxa nhlamuselo ya rhavi leri hi ndlela leyi;

> Loko xirhangi lexi tirhisiwile, nhlamuselo ya leswaku mhaka leyi endliwaka yi tlhelela eka muendli wa yona yi humela erivaleni.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku mhaka leyi endliwaka yi tlhelela eka muendli wa yona leswi humelela ntsena loko ku nembeletiwa xirhangi **ti-.** Cuenod u nghenisile marito lama welaka eka rhavi leri ra maendli. Swikombiso:

27) (a) **tí-,** refl. vb. prefix.
(b) **–tìsúngá**, (refl. only) commit sucide by hanging oneself.
(c) **–tíxanyula**, uncover one's self indecently.

Swikombiso leswi swi humelerisa rhavi ra xitlhelelo hi ku va swi kombisa ku tlhela ka mhaka yi ya eka muendli wa yona. Ku va Cuenod a nghenisile xirhangi **ti-,** a tlhela a kombisa leswaku i xirhangi xa xitlhelelo u swi kotile ku nghenisa rhavi ra xitlhelelo eka dikixinari ya yena. Leswi swi humelerisa mahungu ya xilingwisitiki lama nga ni nkoka loko ku tsariwa ni loko ku tirhisiwa dikixinari. Xiyenge lexi xi tlhela xi humelerisiwa eka xikombiso xa (b) loko mutsari a boxile leswaku riendli leri ri wela eka rhavi ra xitlhelelo. Ku va mutsari a nga kombisangi leswaku riendli **–tixanyula,** ri wela eka rhavi ra xitlhelelo swi kombisa leswaku mahungu ya xilingwisitiki lama nghenisiweke a ma nghenisiwangi kahle hikokwalaho ka ku va nkarhi wun'wana ma nghenisiwa nkarhi wun'wana ma nga nghenisiwi.

Ku funghiwa ka switwari a ku humelerisiwangi kahle eka swikombiso leswi hikuva eka swikombiso swa (a) na (b) switwari hinkwaswo swi funghiwile kasi eka xikombiso xa (c) ku funghiwile xitwari xin'we ntsena. Leswi swi paluxa ku nga hetisekangi ka dikixinari

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leyi. Tinhlamuselo ta swinghenisiwa ti humelerisiwile hikokwalaho ka ku va swikombiso leswi swi nyikiwile tinhlamuselo leti paluxaka rhavi ra xitlhelelo.

Eka swikombiso leswi hinkwaswo leswi a ku nyikiwangi swikombiso swa swivulwa leswi boxaka matirhiselo ya marito lama loko ma ri endzeni ka swivulwa. Leswi swi paluxa leswaku a hi hinkwaswo swiyenge swa mahugu ya xilingwisitiki leswi swi nga nghenisiwa eka swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari ya Cuenod.

Xiphemu lexi xa rhavi ra xitlhelelo xi andlarile leswaku mahungu ya xilingwisitiki lama nghenisiweke hi mutsari a ma nghenisiwangi ma helela hikuva nkarhi wun'wana ma nghenisiwa nkarhi wun'wana ma nga nghenisiwi. Leswi swi vanga leswaku hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle.

4.2.2.8 Xitwisiwo

Rhavi ra xitwisisiwo ri paluxa leswaku ku na mhaka yo karhi leyi humelelaka nchumu wo karhi hikokwalaho ka ku va wu vangiwa hi nchumu wun'wana. Ku seketela mhaka leyi Marhanele (1981:71) u ri:

> Rhavi leri ri komba leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

Hi ntshaho lowu mutsari u boxa mhaka ya ku va nchumu wo karhi wu vangiwa swo karhi hi nchumu wun'wana. Rhavi leri ri vumbiwa hi ku nembeleta xilandzi **–iwa** eka rimitsu ra riendli. Endzhaku ka ku va xilandzi lexi xi nembeletiwile riendli, riendli rolero ri cinca nhamuselo ya rona yo sungula ivi ri komba leswaku nchumu wo karhi wu vangiwa swilo swin'wana. Xikombiso: **luma** loko riendli leri ri nembeletiwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwo. Riendli leri ri cinca nhlamuselo ya rona ri va **lumiwa.** Nkarhi wun'wana maendli lama nga ndzin'wihatiwa ivi xilandzi lexi xa **–iwa** xi nga ha vonaki. Xikombiso, lumiwa yi va **lun'wa.**

Mutsari a nga nghenisangi rhavi leri ra riendli eka dikixinari ya yena. Mutsari a fanele a nghenisile xilandzi lexi xa rhavi ra xitwisiwo, ivi a ri hlamusela a tlhela a nyika na swikombiso. Ku va mutsari a nghenisile marhavi man'wana a siya man'wana swi komba

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku nga landzelelani kahle ka ntirho wa yena. Leswi nga tlhela swi boxa leswaku mutsari loko a hetile ku nghenisa swinghenisiwa swa dikixinari ya yena a nga tlhelanga a kambisisa ntirho wa yena ku vona loko ku ri hava swin'wana swa nkoka leswi a fanele a swi nghenisile kambe a swi siya hikokwalaho ka ku tala ka ntirho. Ku nga nghenisiwi ka rhavi ra xitwisiwo na kona ku endla leswaku hi boxa leswaku dikixinari leyi a yi helelangi.

4.3 Nkatsakanyo

Eka ndzima leyi hi xopaxopile mahungu ya xilingwisitiki eka maendli ni marhavi ya wona ya nhungu. Ku fana ni le ka tindzima tin'wana eka ndzima leyi hi tsavurile man'wana ya maendli hi maxopaxopa hi karhi hi languta leswaku swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki leswi katsaka fonoloji, fonetiki, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito swi nghenisiwile kahle xana. Eka swikombiso swa swinghenisiwa swa maendli hi kumile leswaku swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swo fana na matwariselo ya mipfumawulo a swi nghenisiwangi. Ku va swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swi nghenisiwa swin'wana swi nga nghenisiwi swi paluxa ku nga tshamisekangi ka ntirho wa Cuenod.

Swikombiso swa swinghenisiwa leswi tsavuriweke ka dikixinari leyi swi paluxile leswaku Cuenod u humelerisile mfungho wa switwari hikokwalaho ka ku va a funghile switwari swa swinghenisiwa. Hambiswiritano, mutsari a nga funghangi switwari hinkwaswo swa swinghenisiwa, switwari swin'wana a siya a nga funghangi. Xikombiso, eka rhavi ra xiendleko, xikombiso xa (c) a xi funghiwanga swin'wana swa switwari. Maendlelo lama ma siya vatirhisi va dikixinari va nga ri na ku twisisa hikuva va ta va va nga tivi leswaku xitwari lexi nga funghiwangiki a xi funghiwi kumbe mutsari u lo rivala. Leswi swi endla leswaku hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma humelerisiwangi kahle eka dikixinari ya Cuenod.

Loko hi ya emahlweni na ku xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki eka maendli ni marhavi ya wona hi tlherile hi kuma leswaku mutsari u hlamuserile swinghenisiwa swa maendli leswi. Hi tlherile hi kuma leswaku mutsari a nga humelerisangi kahle ku nghenisiwa ka

© University of Venda

swikombiso, hikokwalaho ka ku va nkarhi wun'wana mutsari a nyika swikombiso swa swivulwa nkarhi wun'wana a nga swi kombisi. Maendlelo lama ma endla leswaku hi vula leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka dikixinari leyi.

Hi tlherile hi kuma leswaku mutsari a nga nghenisangi marhavi man'wana ya maendli yo fana ni rhavi ra ntsongahato ni ra xitwisiwo. Leswi mutsari a lavile ku nghenisa marhavi ya maendli a fanele a nghenisile hinkwawo. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a nghenisa swilo swin'wana swa nkoka nkarhi wun'wana a nga swi nghenisi swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena. Hikokwalaho ndzima leyi yi kombisile leswaku Cuenod a nga nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki hikokwalaho dikixinari ya yena a yi amukeleki ku va dikixinari leyi yimelaka ririmi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 5

MAHUNGU YA XILINGWISITIKI EKA SWIHLUVI SWIN'WANA SWA MBULAVULO

5.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta kaneriwa hi mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo leswi katsaka maengeteri, maencisi, mahlamari, riyimelariendli, vundhawu, mabumabumeri, vamavizweni, maritofularha na vusasekisi. Mahungu ya xilingwisitiki lama ma ta langutiwa eka tinxaka ta swihluvi swa mbulavulo to fana ni maengeteri, laha ehansi ka wona ku nga ta langutiwa maengeteri ya ndhawu, ya mukhuva ni ya nkarhi. Eka maencisi na kona swikombiso swi ta tsavuriwa swi suka eka maencisi ya muhlovo, ya risema, ya mukhuva ni ya mpfumawulo ivi ku kaneriwa hi mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka tinxaka leti. Ku ta tlhela ku langutiwa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka tinxaka ta mahlamari ku nga; mahlamari yo komba ku hlamala, yo komba ku chava, yo komba ntsako, yo komba ku hlundzuka ni yo komba ku kaneta. Riyimelariendli na rona ri na tinxaka leti nga ta langutiwa eka ndzima leyi, eka tinxaka leti ku ta tsavuriwa swikombiso leswi eka swona ku nga ta xopaxopiwa mahungu ya xilingwisitiki loko ma nghenisiwile kahle ni loko ma nga ngheniswangi kahle. Mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitki ma ta xopaxopiwa eka swihluvi hinkwaswo leswi welaka eka ndzima leyi, loko ma kumeka ma nga nghenisiwangi kahle ndzavisiso lowu ta kombisa leswaku a ma fanele ma nghenisiwile njhani.Nxopaxopo wa mahungu ya xilingwisitiki eka swin'wana swa swihluvi swa mbulavulo

5.2.1 Maengeteri

5.2.1.1 Nhlamuselo

Maengeteri i marito lama tirhaka ku engetela leswi endliwaka hi riendli hi ndlela yo hlamusela. Nhlamuselo ya riengeteri yi tlhela yi nyikiwa hi Marhanele (1981:56) hi ndlela leyi;

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> ... i rito leri bumabumelaka kumbe ku engetela nhlamuselo ya leswi riendli ri swi endlaka.

Ntshaho lowu wu seketela nhlamuselo ya ku maengeteri ma tirha ku engetela leswi swi endliwaka hi riendli. Ku na tinxaka tinharhu ta maengeteri ku nga; ya nkarhi, ndhawu na mukhuva. Cuenod u nghenisile man'wana ya maengeteri tanihi swinghenisiwa. Eka maengeteri lama ku ta langutiwa loko a ma nghenisile kahle na loko a nghenisile mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo. Maengeteri ma ta xopaxopa hi karhi hi languta tinxaka ta wona.

5.2.1.2 Tinxaka ta Maengeteri

(a) Maengeteri ya ndhawu

Maengeteri ya muxaka lowu ya tirha ku komba ndhawu leyi swilo swo karhi swi humelelaka eka yona. Marhanele (1981:56) u hlamusela rixaka leri hi ndlela leyi;

> Maengeteri lama ma tirhisiwa ni maviti ku engetela xanchumu eka maviti...

Marhanele u tlhela a kombisa leswaku ntlawa wa 16 wu nga komba maengeteri ya ndhawu, ntlawa wa 17 na wona wu nga tirhisiwa ku vumba maengeteri ya ndhawu. Cuenod u nghenisile maengeteri lama eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

28) (a) **hánsí,** (adv.) below, lower down, under, down. – *ka* underneath. – *kukula* – sweep the floor.

(b) **kùlè**, (adv.) far. – ni or na, far from.

Eka xikombiso xa (a) mutsari u funghile switwari swa rito leri nga nghenisiwa swi funghiwile ku kombisa vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya switwari leswi. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga tsalangi rito leri hi matsalelo ya xifonetiki leswi swi pfunaka leswaku un'wana na un'wana loyi a nga ta tirhisa dikixinari leyi a kota ku twarisa rito leri kahle hambiloko a nga ri Mutsonga. Leswi swi paluxa leswaku mutsari a nga nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari ya yena.

© University of Venda

Xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi humelerisiweke eka xinghenisiwa lexi i ku kombisa leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo ku nga riengeteri. Leswi swi endla leswaku muhlayi un'wana na un'wana a tiva leswi heleleke mayelana na rito rolero naswona u ta kota ku ri tirhisa a karhi a tiva leswaku ri wela eka ntlawa wihi wa maviti. Nhamuselo ya marito hi xona xikongomelonkulu xa dikixinari hikokwalaho swa boha leswaku swinghenisiwa hinkwaswo swi hlamuseriwa hi ndlela leyi heleleke. Eka xikombiso lexi hi kumile leswaku u nyikile muhundzuluxo wa rito leri nghenisiweke. Hambiswiritano, mutsari u swi kotile ku nghenisa xiyenge lexi xa nhlamuselo ya marito.

Xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi na xona xi nga xa nkoka eka dikixinari i ku kombisa matirhelo ya xinghenisiwa loko xi ri endzeni ka xivulwa. Hi maendlelo lama mutirhisi wa dikixinari a nga hetelela a karhi a twisisa nhlamuselo ya rito ro karhi hambiloko ku ri ku a nga twisisangi eka nhlamuselo ya rito. Leswi swi nga pfuna mutirhisi wa dikixinari hi ku vona matirhelo ya rito rero eka xivulwa. Eka xikombiso xa (a) mutsari u nyikile na swikombiso swa swivulwa leswi humelerisaka matirhelo ya rito leri eka xivulwa. Hi ndlela leyi hi nga boxa leswaku mutsari u swi kotile ku nghenisa swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki.

Loko hi xiyaxiya xikombiso xa (b) xi nghenisiwile ku fana ni xa (a), mutsari u funghile switwari swa xinghenisiwa lexi, a tlhela a nyika rito rin'wana ra Xinghezi leri fanaka na rona leswi paluxaka nhlamuselo ya rito, u tlherile a nyika ni matirhiselo ya rito leri eka xivulwa. Ku va xiphemu lexi paluxaka matwariselo ya rito ma nga humelerisiwangi eka swikombiso leswi swi paluxa ku va mahungu ya xilingwisitiki ma nga andlariwangi swi nga helela.

(b) Maengeteri ya mukhuva

Maengeteri ya mukhuva i marito lama tirhaka ku komba maendlelo kumbe mukhuva lowumhaka yo karhi yi humelelaka hawona. Marhanele (1981:57) u hlamusela rixaka leri ra maengeteri hi ndlela leyi;

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Riengeteri leri ri komba mukhuva kumbe maendlelo lama riendli ri tirhaka ha wona.

Ntshaho lowu wu seketela nhlamuselo ya ku maengeteri ya muxaka lowu ya komba maendlelo kumbe mukhuva lowu mhaka yo karhi yi humelelaka hawona. Cuenod u nghenisile man'wana ya maengeteri ya muxaka lowu. Swikombiso:

29) (a) **khwátsí,** (adv.) gently, softly, quietly, slowly.
(b) **swìnéné**, (adv.) well, nicely, truly.

Swikombiso leswi swi hlamusela maendlelo yo karhi ya maendli. Cuenod u nghenisile kahle marito lamambirhi hikokwalaho ka ku va a funghile switwari swa swinghenisiwa leswi ku paluxa vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari kumbe mudyondzi wa ririmi leswaku a tiva leswaku xitwari lexi xi twariseriwa ehenhla kumbe ehansi.

Mutsari u siyile xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi a nga fanele a xi kombisile a nga si kombisa leswaku rito leri i xihluvi xihi xa mbulavulo. Cuenod a fanele a tsarile rito leri hi matsalelo ya xifonetiki lama ma kombisaka matwariselo ya mipfumawulo lama ma pfunaka vatirhisi va dikixinari hinkwavo va Vatsonga ni lava va nga riki Vatsonga. Leswi swi endliwa hikokwalaho ka ku va matwariselo ni matirhiselo ya mipfumawulo ma hambana hi ku ya hi tindzimi. Hikokwalaho swi faneleke ku va ku ri na xiyimelo xo karhi lexi hlanganisaka tindzimi hinkwato. Cuenod u endlile xihoxo loko a nga nghenisangi matsalelo ya xifonetiki, leswi paluxaka ku nga nghenisiwangi ka swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki.

Ku va mutsari a kombisile leswaku rito leri a nga ri nghenisa i riengeteri, swi kombisa ku tekeriwa enhlokweni ka mahungu ya xilingwisitiki. Leswi i swa nkoka eka dikixinari hikuva vatirhisi va kota ku tiva leswaku marito lama ma wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo.

Cuenod u nyikile muhundzuluxo wa swinghenisiwa leswi maendlelo lama ma kahle, kambe a ma hlamuseri swi nga helela hikuva vatirhisi va dikixinari va lava nhlamuselo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leyi nga helela hikuva swi nga endleka un'wana a nga tivi rito leri nyikiweke tanihi hi nhlamuselo. Leswi swi hi susumeta leswaku hi boxa leswaku mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo leswi a ma nghenisiwangi leswi nga helela. Ku seketela mhaka leyi Zgusta (1971:294) u yi boxa hi ndlela leyi:

> *The listing of translation equivalents does not assist the target user in his or her choice of the equivalents because coordination of the lemma and translation equivalents can not always convey necessary semantic pragmatic and communicative values.*

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku nyika marito lama fanaka na leri ri nga nghenisiwa a swi vuli nchumu hikuva nhlamuselo na matirhiselo swi ta va swi nga nghenisiwangi. Hikokwalaho i swa nkoka leswaku mutsari a hlamusela rito ehandle ka ku nyika marito lama yelanaka ni leri ri nga nghenisiwa kumbe muhundzuluxo.

Xiyenge xin'wana lexi paluxaka mahungu ya xilingwisitiki i xa vulongoloxamarito xiyenge lexi xi fanele xi humelerisiwa eka tidikixinari hinkwato. Xiyenge lexi xi paluxiwa hi ndlela yo nyika swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku tirhisiweke rito leri ri nga nghenisiwa eka dikixinari, leswi swi kombisa hilaha rito leri ri tirhaka hakona exivulweni. Loko hi xiyaxiya eka swikombiso leswimbirhi swi nga nyikiwa a swi kombisangi matirhelo ya marito lama eka swivulwa. Leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki hikuva mahungu man'wana a ma nghenisiwangi, man'wana loko ma nghenisiwa eka swinghenisiwa swin'wana, nkarhi wun'wana a ma nghenisiwi. Leswi swi kombisa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

(c) Maengeteri ya nkarhi

Maengeteri lama ma komba nkarhi lowu swilo swi humeleleke hawona. Cuenod u nghenisile man'wana ya maengeteri lama eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

30) (a) **swéswì,** (adv.) now.

(b) **tòlò**, (adv.) yesterday. Tolo a nga ha vuyi, yesterday does not come back. Xa -, former, preceding.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swikombiso leswimbirhi hi swin'wana swa maengeteri ya nkarhi. Xikombiso xa (a) xi funghiwile switwari ku endlela leswaku vahlayi va ta kota ku tiva loko xitwari xolexo xi twariseriwa ehenhla kumbe ehansi. Endzhaku ka ku kombisa leswi mutsari a fanele a kombisile matwariselo ya mipfumawulo ya xinghenisiwa hi ku tlhela a ri tsala hi matsalelo ya xifonetiki lama nga ni swiyimelo leswi fanaka eka tindzimi hinkwato. Leswi swi na nkoka eka un'wana na un'wana loyi a nga ta tirhisa dikixinari leyi hikuva u ta kota ku twarisa marito hinkwawo lama nghenisiweke eka dikixinari. Cuenod a nga nghenisangi xiyenge lexi eka dikixinari ya yena. Leswi swi paluxa ku nga tekeriwangi enhlokweni ka swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki.

Swiyenge swin'wana swa mofoloji i swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari naswona swi humelerisa mahungu ya xilingwisitiki, eka swikombiso leswi hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku marito lama i maengeteri. Mutsari u tlherile a nyika marito lama fanaka ni leri ri lavaka ku hlamuseriwa leswi paluxaka mhaka ya ku hlamuseriwa ka marito. Hi maendlelo lama hi nga boxa leswaku mutsari u nghenisile mahungu ya xilingwisitiki hambileswi a nga lo nyika muhundzuluxo wa swinghenisiwa.

Eka swikombiso leswimbirhi, eka xikombiso xa (b) mutsari u tlherile a nyika swivulwa leswi nga swikombiso swa matirhelo ya marito lama eka swivulwa kasi eka xikombiso xa (a) mutsari a nga nyikangi swikombiso leswi paluxaka xiyenge xa vulongoloxamarito. Ku va mutsari a nghenisile xiyenge lexi eka rito rin'wana kasi eka rin'wana a nga nghenisi swi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle hikuva nkarhi wun'wana swiphemu swin'wana swa nghenisiwa nkarhi wun'wana swi nga nghenisiwi.

Eka xiyenge lexi xa maengeteri swi vile erivaleni leswaku swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swo fana na xifonetiki a xi nghenisiwangi eka dikixinari leyi, kasi swin'wana swiyenge nkarhi wun'wana a swi nghenisiwa nkarhi wun'wana swi nga nghenisiwi. Xikombiso, xiyenge xa ku nyikiwa ka swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku tirhisiweke swinghenisiwa a xi nghenisiwangi eka xikombiso xa (a) eka maengeteri ya nkarhi.Leswi swiendla leswaku hi boxahi nga kanakani leswaku Cuenod a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yi amukeleki tanihi dikixinari yi nga helela leyi yi nga yimela Xitsonga. Loko swi endla Cuenod a fanele a lulamisa swihoxo leswi hinkwaswo leswaku dikixinari ya yena yi ta amukeleka ku kota tidikixinari ta tindzimi tin'wana.

5.2.2 Maencisi

5.2.2.1 Nhlamuselo

Maencisi i marito lama tirhaka ku kombisa leswi endliwaka hi riendli hi ndlela yo tsakisa, naswona ri tlhela ri humelerisa leswi paluxiwaka hi riendli. Shabangu (1996:401) u hlamusela maencisi hi ndlela leyi;

> ...i marito lama nga kotiki ku tlhanthliwa ya huma swiphemuphemu kumbe timofimi, kumbe swiaki swa marito.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku maencisi ma hava swirhangi, timitsu, misinya ni swilandzi. Maencisi loko ma tsariwa ma ri exikarhi ka xivulwa ma funghiwa hi hefemulo kasi loko ya ri emakumu ya xivulwa ku vekeriwa xihlamalo. Leswi riencisi ri nga tlhanthliwiki, loko ri nghenisiwa eka dikixinari ri ta nghenisiwa hinkwaro ri nga tsematsemiwangi. Leswi swi seketeriwa hi de Schryver (2009:40) loko a ku:

> *... the golden rule for emerges for dictionaries makers is that meanings assigned to ideophones should not be too broad neither too specific. The art is to establish the right level of generalization as far as the semantic import is concerned, with examples functioning as possible sentences only.*

Ntshaho lowu wu boxa leswaku tinhlamuselo ta maencisi a ti fanelangi ku leha ngopfu kumbe leyo kongoma. Cuenod u nghenisile maencisi yo tala swinene eka dikixinari ya yena. Eka maencisi lama ku ta xopaxopiwa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki loko ma nghenisiwile kahle eka dikixinari na loko ma nghenisiwile hinkwawo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5.2.2.2 Tinxaka ta Maencisi

(a) Maencisi ya mukhuva

Rixaka leri ra maencisi ri kombisa maendlelo ya nchumu wo karhi hi nhlokomhaka kumbe xiendliwa. Maencisi ya muxaka lowu ma kona eka dikixinari ya **Tsonga-English Dictionary** ya 1967. Swikombiso:

31) (a) **gáá,** (id.) lie on one's back, fall backwards, on one's back; rest quietly, free from care.

(b) **bàmfé**, (id.) scatter suddenly, as in fright.

Swikombiso leswi swi nghenisiwile kahle eka dikixinari leyi hikokwalaho ka kuva mutsari a nghenisile riencisi hinkwaro ri nga aviwangi hikuva maencisi a ma tlhanthliwi ku kota leswi swi boxiweke eku sunguleni loko ku nyikiwa nhlamuselo ya maencisi. Mutsari u funghile switwari swa swinghenisiwa leswi. Maendlelo lama ma pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota tiva matwariselo ya switwari leswi.

Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile rito u fanele a tlhela a ri tsala hi matsalelo ya xifonetiki. Eka swikombiso leswi hi kuma leswaku mutsari a nga tsalangi hi matsalelo ya xifonetiki. Leswi swi kombisa leswaku Cuenod u siyile swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki leswi mutsari a nga fanele a swi nghenisile eka dikixinari ya yena. Mutsari u kombisile leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka maencisi. Leswi swi komba leswaku xiyenge lexi xa mahungu ya xilingwisitiki mutsari u xi tekerile enhlokweni.

Xiyenge lexi langutanaka na ku hlamuseriwa ka marito xi tekeriwile enhlokweni eka swikombiso leswi hikuva tinhlamuselo ta wona a ti lehangi ngopfu swi nga swona leswi swi languteriwaka eka maencisi. Mutsari u siyile xiyenge xin'wana lexi nga xa nkoka swinene eka dikixinari. Xiyenge lexi xi paluxa matirhelo ya rito endzeni ka xivulwa. Ku paluxa nkoka wa xiphemu lexi Mphahlele (2001) u tshaha Gouws (1992) loyi a nge;

© University of Venda

> *One of the major functions of these examples is to contextualize the lemma. When a lemma is recontextualised there is no doubt that user should achieve semantic and communicative success. Lexicographers should bear in mind that lack of contextual guidance confirms the decontextualisation of the translation equivalents.*

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku nyika swikombiso swa matirhiselo ya rito eka xivulwa leswi ku nga xiphemu xa vulongoloxamarito, i ka nkoka eka dikixinari. Mutirhisi wa dikixinari u ta tiva nhlamuselo ya rito hi ku hetiseka ni ku kota ku ri tirhisa eka muvulavulo hikuva ri ta va ri kombisiwile eka swikombiso matirhelo ya rona eka swivulwa. Loko swikombiso swi ri kona muhlayi a nga lahlekeriwi hi nhlamuselo ya rito. Ku va Cuenod a nga nghenisangi xiyenge lexi u siyile xiphemu xin'wana lexi xi nga xa nkoka eka dikixinari. Leswi swi paluxa leswaku Cuenod u nghenisile swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki a siya swin'wana.

(b) Maencisi ya mpfumawulo

Rixaka leri ra maencisi ri kombisa mpfumawulo wa maendlekelo ya mhaka leyi humelelaka. Mpfumawulo wun'wana na wun'wana wu nga ecenyetiwa hi ndlela leyi kokaka rinoko, leswi swi tlhela swi tsakisa xivulavuri ni muyingiseri. Cuenod u nghenisile maencisi lama ma paluxaka mpfumawulo wo karhi lowu humelerisiwaka hi maendlekelo ya nchumu wo karhi. Swikombiso:

32) (a) **dlòmú,** (id.) = *-dlomuta*.
(b) **khìyáá**, (id.) laugh boisterously (women).
(c) **ngwénjélé**, (id.) 1 clatter, jingle, as bits of metal falling to ground. 2 perish.

Xikombiso xa (a) xi nghenisiwile kahle hikokwalaho ka ku va switwari swi funghiwile hinkwaswo ku endlela leswaku muhlayi a tiva vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo wa switwari. Leswi swi humelerisa theme ra fonoloji lexi nga xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki naswona xi ri na nkoka eka dikixinari. Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile rito leri a fanele a tlherile a tsala hi matsalelo ya xifonetiki, lexi nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki. Xiphemu lexi xi pfuna vatirhisi va dikixinari leswaku va kota ku twarisa marito ya Xitsonga hambiloko va nga ri Vatsonga hikuva swiyimelo swa switatisi swo hambana hi ku ya hi tindzimi swa fana. Hikokwalaho munhu un'wana na un'wana wo ka a nga ri Mutsonga a nga tikuma a karhi a tirhisa dikixinari ya Xitsonga. Ku va mutsari a nga nghenisangi matsalelo lama u endlile xihoxo lexikulu hikuva u siyile xiphemu xin'wana xa nkoka. Leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki hikuva swiyenge swin'wana a swi tekeriwangi enhlokweni.

Mutsari u kombisile leswaku rito leri ri nga nghenisiwa i xihluvi muni xa mbulavulo. Mutsari u kombisile leswaku rito leri i riencisi. Xiphemu lexi xi langutana na tinhlamuselo ta marito na xona xi paluxiwile hi ndlela yo hlamusela riencisi ku nga nhlamuselo yo koma swinene leyi yi hatlaka ku twisiseka ngopfungopfu eka maencisi. Mutsari u endlile leswi hi ndlela ya ku nyika riendli leri humelerisaka mpfumawulo lowu wu paluxiweke hi riencisi leri. Leswi swi tlhela swi boxa erivaleni leswaku leri i riencisi ra mpfumawulo.

Eka xikombiso lexi xa (a) mutsari a nga nyikangi xikombiso xa swivulwa laha ku kombisiwaka matirhelo ya riencisi leri eka xivulwa. Leswi swi boxa leswaku Cuenod a nga nghenisi swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki nkarhi wun'wana wa nghenisa nkarhi wun'wana a tshika. Leswi swi hi susumeta leswaku hi boxa mhaka ya ku dikixinari ya Cuenod a yi amukeleki tanihi dikixinari yi hetisekeke.

Xikombiso xa (c) xi nghenisiwile kahle eka dikixinari hikokwalaho ka ku va ri nga aviwangi hikuva ri hava swiaki leswi katsaka swirhangi, nsinya na swilandzi. Riencisi leri ri tlherile ri funghiwa switwari hinkwaswo leswi swi paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya switwari. Mutsari endzhaku ka ku va a nghenisile rito leri u kombisile leswaku ri wela eka maencisi, leswi swi paluxaka xihluvi xa mbulavulo xa xinghenisiwa lexi. Cuenod a fanele a sungurile hi ku tsala rito leri hi matsalelo ya xifonetiki ku endlela leswaku un'wana na un'wana a ta kota ku ri twarisa. Maendlelo lama ma komba leswaku Cuenod a nga tekelangi enhlokweni mahungu ya xilingwisitiki man'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mutsari u nyikile nhlamuselo leyi twisisekaka hikuva yi tlherile yi paluxa leswaku i riencisi ra mpfumawulo. Leswi swi humelerisiwile loko mutsari u tlherile a ku; *"as bits of metals falling to the ground".* Eka xikombiso lexi mutsari a nga nyikangi xikombiso xa swivulwa leswi kombisaka matirhelo ya xinghenisiwa lexi loko xi ri endzeni ka xivulwa. Mendlelo lama ma paluxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle hikuva swiphemu swin'wana a swi nghenisiwangi.

(c) Maencisi ya muhlovo

Maencisi ya muxaka lowu ya kombisa muhlovo wa nhlokomhaka yo karhi leyi endlaka timhaka. Maencisi ya muxaka lowu na wona ma nghenisiwile eka dikixinari ya Cuenod. Xikombiso:

33) (a) **júú,** (id.) be red, as a cloth, a tree full of red flowers, a red ripe fruit.
(b) **páá**, (id.) shine brightly (moon).

Maencisi lama ma nghenisiwile kahle hikokwalaho ka ku va ma funghiwile switwari swa wona ku endlela leswaku muhlayi a ta kota ku twarisa switwari leswi kasi swi ta fambelana na leswi swi vuriwaka hi maencisi. Eka xikombiso xa (a) mutsari u swi kotile ku nghenisa riencisi hikuva a funghile switwari swa xinghenisiwa lexi. Endzhaku ka ku va a nghenisile rito leri mutsari a fanele a tsarile hi matsalelo ya xifonetiki ku endlela leswaku mutirhisi un'wana na un'wana wa dikixinari a ta kota ku yi tirhisa kahle a karhi a kota ni ku twarisa rito leri hi matwariselo yo amukeleka.

Mutsari u swi kotile hi ku tlhela a boxa leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo loko a kombisile leswaku i riencisi. Leswi swi humelerisa theme ra mofoloji lexi nga xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki. Xiyenge xa ku hlamuseriwa ka swinghenisiwa na xona xi nghenisiwile eka xinghenisiwa lexi, leswi swi kombisiwa hikokwalaho ka ku va mutsari a hlamuserile leswaku rito leri ri vula ku tshwuka. Mutsari u kotile ku tlhela a nyika na swikombiso ku endlela leswaku hambiloko muhlayi a nga twisisangi nhlamuselo ya rito wa kota ku yi twisisa hi swikombiso. Leswi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swi paluxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki man'wana ma tekeriwile enhlokweni kasi man'wana a ma tekeriwangi enhlokweni.

Eka maencisi lama tsavuriweke ma nghenisiwile kahle naswona switwari swa wona swi funghiwile hinkwaswo. Eka swikombiso leswi mutsari a nga humelerisangi matwariselo ya mipfumawulo ya wona. Hi tlherile hi kuma leswaku matirhelo ya marito lama eka swivulwa a ma humelerisiwangi eka swikombiso leswi. Leswi swi hi paluxela leswaku Cuenod a nga landzelelanga swilo hinkwaswo leswi languteriwaka loko munhu a tsala dikixinari. Leswi swi paluxiwa hikuva a hi mikarhi hinkwayo leyi a nghenisaka swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki nkarhi wun'wana wa ma nghenisa nkarhi wun'wana wa ma siya.

(d) Maencisi ya risema

Rixaka leri ra maencisi ri kombisa manuhwelo ya nchumu wo karhi lowu vulavuriwaka ha wona kumbe risema ro karhi wu nga va wo nuhela kumbe wo nuha. Maencisi ya muxaka lowu na wona Cuenod u ma nghenisile eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

34) (a) **mbvèè,** (id.) stink as carrion.
(b) **nkhúléè**, (id.) smell (good or bad but gen. pleasant).

Maencisi lama ma nghenisiwile hi ndlela leyi amukelekaka ya ku va ma dzwihatisiwile, naswona switwari swa marito lama swi funghiwile leswi swi endlaka leswaku ku hambanisiwa mpfumawulo wa le henhla ni wa le hansi. Mutsari eka maencisi lama a fanele a nga sungulanga hi ku kombisa leswaku swi nghenisiwaleswi swi wela eka xihluvi xa mbulavulo xihi. Ndlela ya kahle ya matsalelo ya dikixinari i ku sungula hi ku tsala rito leri nghenisiweke hi matsalelo ya xifonetiki. Matsalelo lama ma na nkoka loko ku tsariwa dikixinari hikuva ma pfuna munhu wa ririmi rihi na rihi leswaku a kota ku hlaya na ku twarisa swi nghenisiwa leswi. Hi ndlela leyi Cuenod a nga nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki.

© University of Venda

Ku va mutsari a kombisile leswaku marito lama ma wela eka maencisi leswi i swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari hikuva swi endla leswaku munhu a tiva leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, hi ku tiva xihluvi xa mbulavulo xa xinghenisiwa lexi mutirhisi wa dikixinari u ta tiva na leswaku rito leri ri fanele ri tirha njhani endzeni ka xivulwa. Maendlelo lama ma endla na leswaku mutirhisi wa dikixinari a twisisa na nhlamuselo ya rito.

Endzhaku ka ku va mutsari a boxile leswaku marito lama ma wela eka maencisi, mutsari u nyikile muhundzuluxo wa marito lama a nga nyikangi nhlamuselo leyi hetisekeke. Mutsari a fanele a hlamuserile hi marito lama hundzaka rin'we ku nga ri ku nyika rito rin'wana leri fanaka na rona. Hi ndlela leyi Cuenod a nga humelerisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki.

Xiyenge xin'wana lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari hi laha mutsari a nyikaka swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku kombisiweke matirhelo ya xinghenisiwa loko xi ri exivulweni. Xiyenge lexi a xi nghenisiwangi eka maencisi lama tsavuriweke eka dikixinari leyi. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a nga tivi ntsena nhlamuselo ya rito kasi a tiva na matirhelo ya rito rolero loko ri ri exivulweni. Hi ndlela leyi dikixinari yi ta va yi pfunile mutirhisi wa yona hi ndlela leyi hetisekeke.

Eka xiyenge xa maencisi swi le rivaleni leswaku Cuenod a nga nghenisangi swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki, leswi swi tikomba hi ku va a nghenisile swiphemu swin'wana a siya swin'wana. Xikombiso, xiphemu lexi kombisaka matirhelo ya rito endzeni ka xivulwa eka maencisi ya mukhuva a xi nghenisiwangi naswona xiphemu lexi paluxaka matwariselo ya mipfumawulo ya swinghenisiwa a xi nghenisiwangi eka swikombiso hinkwaswo leswi tsavuriweke. Ku va mutsari a siyile timhaka leti hinkwato ta nkoka swi kombisa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena naswona a yi ringaneli ku va yi tirhisiwa yi ri dikixinari leyi nga yimela ririmi ra Xitsonga. Leswi swi tlhela swi paluxa ku nga nghenisiwa kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5.2.3 Mahlamari

5.2.3.1 Nhlamuselo

Rihlamari i rito leri kombisaka matitwelo ya munhu hikokwalaho ka mhaka yo karhi yi nga va yi karhi yi n'wi tsakisa, khunguvanyisaka na swin'wana, muvulavuri a nga kombisa ku titwa ka yena hi ku tirhisa rihlamari ro karhi. Mhaka leyi seketeriwa hi Shabangu (1996:412) loko a hlamusela rihlamari hi ndlela leyi:

> ... i rito leri tirhaka ku humelerisa ku titwa ka munhu hi mhaka yo karhi. Hi ku va munhu a tirhisa rito ra kona ntsena a nga vulavulangi swin'wana ...

Hi nhlamuselo leyi Shabangu u ri rihlamari ri kombisa matitwelo ya munhu mayelana na mhaka yo karhi na swona vayingiseri va vhela va tiva leswaku munhu loyi u tsakile, u chavile, u hlundzukile na swin'wana. Eka xiyenge lexi mahlamari ma ta hlamuseriwa hi ku ya hi matirhelo ya wona.

5.2.3.2 Tinxaka ta Mahlamari

(a) Mahlamari yo komba ku hlamala

Eka mahlamari ya muxaka lowu loko munhu a vula rito ro karhi a karhi a kombisa ku hlamala swi va erivaleni eka un'wana na un'wana leswaku munhu loyi u hlamala mhaka leyi vulavuriwaka kumbe leyi humelelaka. Cuenod eka dikixinari ya yena u ma nghenisile mahlamari ya muxaka lowu. Swikombiso:

35) (a) **é!,** interj. of surprise.
(b) **éè**, (interj.)oh! here it is again!

Cuenod u swi kotile ku nghenisa marito lama tanihi mahlamari hikuva ma nghenisiwile ma yimile ma ri woxe tanihi matirhelo ya wona loko ku vulavuriwa. Mutsari u funghile switwari swa swinghenisiwa swa yena,leswi i swa nkoka eka mahungu ya xilingwisitiki hikokwalaho ka ku va yi ri dyondzo ya mipfumawalo ya ririmi. Leswi swi endla leswaku mutirhisi wa dikixinari a kota ku twarisa marito lama ni ku ma hambanisa ni man'wana

© University of Venda

hambiloko ma tsariwile ku fana. Ku fana ni mahlamari lama landzelaka, **èè!** na **éè!** marito lama i mahlamari hinkwawo, kambe ma hambanisiwa ntsena hileswi ma funghiweke. Lero sungula ri twarisiwa mpfumawulo wu ri ehansi, kambe leri ra vumbirhi loko ra ha sungula mpfumawulo wu va wu ri ehenhla wu ta va ehansi eku heteleleni. Hi ndlela leyi hi nga boxa leswaku ku funghiwa ka switwari swa swinghenisiwa i ka risima eku tsariweni na le ku tirhisiweni ka dikixinari.

Loko hi xiyaxiya swikombiso leswi, xikombiso xa (a) xi na xihlamalo emakumu kasi lexi xa (b) a xi na xona. Hi ntumbuluko mahlamari ma fanele ma va na xihlamalo lexi kombisaka leswaku i rihlamari. Ku va mutsari a nga vekangi xihlamalo eka xikombiso xa (b) swi kombisa leswaku Cuenod a tsala ntsena a nga tekeri enhlokweni swin'wana swa swilo leswi nga swa nkoka eka ririmi. Hi ndlela yin'wana Cuenod a nga landzelelangi matsalelo lama amukelekaka eka dikixinari hikuva xiphemu xin'wana lexi nga xa nkoka a nga xi nghenisa nkarhi wun'wana a nga xi nghenisi. Cuenod a fanele a nghenisa swiphemu hinkwaswo leswi nga swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari naswona a swi longoloxa hi ndlela leyi amukelekaka. Maendlelo lama ma paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki hikuva swiphemu swin'wana swa ririmi leswi swi nga swa nkoka eku tsariweni na le ku tirhisiweni ka dikixinari a swi nghenisiwi.

Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile mahlamari lama a fanele a tlherile a ma tsala hi matsalelo ya xifonetiki. Hi ndlela leyi Cuenod u siyile xiphemu xin'wana lexi nga xa nkoka ngopfu eka mahungu ya xilingwisitiki hikuva swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku twarisa marito lama a ma lavaka eka dikixinari. Leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va vatirhisi va tidikixinari va karhi va lava swilo swo hambanahambana eka dikixinari, swi nga endleka un'wana a karhi a lava ku tiva ntsena leswaku rito leri ri twarisiwa njhani. Ku va mutsari a siyile swiphemu swa nkoka eka dikixinari swi vangela leswaku vatirhisi va dikixinari leyi va nga fikeleli swikongomelo swa vona.

Ku kota leswi swinghenisiwa leswi swi nga mahlamari lama ma kombisaka ku hlamala mutsari a fanele a boxile mhaka leyi hikuva mahlamari ma na tinxaka to

© University of Venda

hambanahambana. Loko hi xiya swikombiso swa (a) na (b) hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku **é!** i rihlamari ro hlamala, kasi **éè** a nga ri kombisangi u lo boxa ntsena leswaku i rihlamari. Leswi swi paluxa ku nga tshamisekangi ka ntirho wa Cuenod. Leswi swi vanga leswaku hi boxa leswaku dikixinari leyi a yi ringanelangi ku va ya ririmi hikuva a yi nghenisangi kahle timhaka ta mahungu ya xilingwisitiki leti nga ta nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

Eka swikombiso leswi hi tlhela hi kuma ku hambana exikarhi ka swona laha a swi nga faneli ku hambana. Xikombiso xa (b) xi nyikiwile nhlamuselo leyi twalaka lero loko munhu a yi hlaya wa twisisa leswaku hakunene rito leri i rihlamari leri kombaka ku hlamala. Hambiloko mutsari a nga kombisangi leswaku rito leri ri kombisa ku hlamala mutirhisi wa dikixinari u hatla a swi twisisa hikokwalaho ka nhlamuselo leyi nyikiweke. Cuenod a nga nyikangi nhlamuselo ya xikombiso xa (a). Eka xikombiso lexi mutsari u lo boxa ntsena leswaku rito leri i rihlamari ro komba ku hlamala. Leswi a swi languteriwinga leswaku mutsari wa dikixinari a tsala hi ndlela leyi hikuva dikixinari i tsalwa leri vulavulaka hi marito leswi katsaka matimu ya rito, matwariselo ya rito, nhlamuselo ya rona, matirhelo ya rona exivulweni na swin'wana.

Mutsari eka xikombiso xa (a) u lo kombisa leswaku rito leri i rihlamari ra ku komba ku hlamala a nga yangi emahlweni a nyika swin'wana mayelana na rito leri. Switano ni le ka xikombiso xa (b) mutsari u lo helela ka ku nyika nhlamuselo ntsena. Leswi a swi fanelangi swi va hi mukhuva lowu hikuva ka ha sele swiyenge swin'wana swa nkoka leswi fanelaka ku kombisiwa loko munhu a karhi a tsala dikixinari. Mutsari u siyile xiphemu xin'wana xa swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki lexi kombisaka leswaku mahlamari lama ma tirha njhani eka swivulwa. Cuenod a fanele a kombisile hi ku tirhisa mahlamari lama endzeni ka swivulwa. Hi maendlelo lama mutirhisi wa dikixinari u kota ku tiva ndlela leyi mahlamari lama tirhisiwaka hayona endzeni ka xivulwa.

Ku va mutsari a nga kotangi ku nghenisa swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki leswi nga ni nkoka eku tsariweni ka dikixinari, dikixinari ya yena a yi ringaneli ku tirhisiwa yi karhi yi yimela ririmi ra Xitsonga hikuva yi siyile swilo swo tala

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswi nga swa risima eka dikixinari. Hi maendlelo lama vatirhisi va dikixinari ve nge fikeleri swikongomelo swa vona leswi a va lava swona.

(b) Mahlamari yo komba ku chava

Mahlamari lama ma paluxa leswaku muvulavuri wa chava. Shabangu (1996:413) u hlamusela mahlamari yo komba ku chava hi ndlela leyi:

> Mahlamari lawa ya komba ku chava, kambe mikarhi yin'wana ya komba ku twa ku vava kumbe ku twela vusiwana.

Leswi swi komba leswaku mahlamari ya muxaka lowu hi nga kota ku ma hlamusela ntsena loko ma tirhisiwile eka xivulwa ivi hi tiva leswaku muvulavuri wa chava, u twa ku vava kumbe u twela vusiwana. Cuenod u nghenisile man'wana ya mahlamari ya muxaka lowu. Swikombiso:

36) (a) **mánánó, mánáwéé,** mother! Interj. of surprise, fear, dismay.
(b) **mhání**, (interj.) mother!

Eka swikombiso leswi mutsari u swi kotile ku nghenisa mahlamari lama hikuva u funghile switwari hinkwaswo leswi paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo wa switwari leswi welaka eka xiphemu xa fonoloji. Hi ndlela leyi hi nga boxa leswaku mutsari u nghenisile xin'wana xa swiphemu xa mahungu ya xilingwisitiki, naswona xi nghenisiwile endhawini ya xona.

Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile marito lama a nga ma tsalangi hi matsalelo ya xifonetiki ku nga xin'wana xa swiphemu lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari hikuva xi paluxa matwariselo ya mipfumawulo ya xinghenisiwa. Xiphemu lexi i xa nkoka hikokwalaho ka ku va xi pfuna lava vo ka va nga ri va ririmi leri swinghenisiwa swi nghenisiweke ha rona va kota ku twarisa kahle marito lama nghenisiweke. Ku va mutsari a nga tsalangi marito lama hi xifonetiki, swi boxa leswaku vatirhisi va dikixinari lava vo ka va nga ri Vatsonga ve nge koti ku tirhisa dikixinari hikokwalaho ka ku va va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tsandzeka ku twarisa man'wana ya marito. Leswi swi tlhela swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari leyi.

Eka xikombiso xa (a) mutsari a nga sungulangi hi ku kombisa leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Mutsari u nyikile rito rin'wana leri vulaka swo fana na leri nghenisiweke ivi a ta boxa leswaku ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Mutsari a nga fanelanga a swi endlile hi mukhuva lowu. Cuenod a fanele a sungurile hi ku kombisa leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Leswi swi endliwa hikokwalaho ka ku va matsalelo ya dikixinari ma ri na ndlela yo karhi leyi fanelaka ku landzeleriwa. Ku komba leswaku Cuenod a nga landzelelangi matsalelo lama languteriwaka loko ku tsariwa dikixinari, eka xikombiso xa (b) u sungurile hi ku boxa leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo kasi eka xikombiso xa (a) u sungurile hi ku nyika muhundzuluxo wa rito leri ni leri nghenisiweke. Leswi swi paluxa leswaku Cuenod a nga tekelanga enhlokweni timhaka ta nkoka eka matsalelo ya dikixinari, leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va nkarhi wun'wana a swi longoloxa kahle kasi nkarhi wun'wana a nga swi longoloxi kahle.

Hi tlhela hi kuma leswaku Cuenod a nga nyikangi tinhlamuselo ta mahlamari lama, u lo nyika ntsena muhundzuluxo wa rito leri nghenisiweke, mutsari a fanele a nyikile nhlamuselo leyi kombaka leswaku marito lama ma vula yini loko ma tsariwile hi ndlela leyi. Leswi swi endla leswaku mutirhisi wa dikixinari a twisisa leswi rito leri nghenisiweke ri vulaka swona. Mutsari a nga nghenisangi xiphemu xin'wana lexi na xona xi nga xa nkoka loko ku tsariwa dikixinari lexi welaka eka vulongoloxamarito. Xiphemu lexi humelerisiwa hikokwalaho ka ku va mutsari a nyika swikombiso swa swivulwa laha rito leri nghenisiweke ka dikixinari. Xikombiso: Ndzi ta ponela kwihi *manano!* Hi ndlela leyi mutirhisi wa dikixinari u ta tiva ni matirhelo ya rito leri endzeni ka xivulwa. Loko ku ri ku a nga twisisangi nhlamuselo leyi nyikiweke hi mutsari eku sunguleni u ta pfuniwa hi xikombiso kumbe swikombiso leswi nga ta va swi ri kona hikuva swa tikomba leswaku muvulavuri wa chava naswona a nga tivi leswaku u ta pona njhani.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku va mutsari nkarhi wun'wana a tsala swilo swo ka swi nga helelangi hikokwalaho ka ku va a nghenisa swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki nkarhi wun'wana a nga swi nghenisi, swi endla leswaku hi boxa leswaku dikixinari ya Cuenod a yi ringaneli ku va dikixinari leyi nga yimelaka ririmi ra Xitsonga.

(c) Mahlamari yo komba ntsako

Leri I rixaka rin'wana ra mahlamari. Mahlamari ya muxaka lowu ya kombisa ku tsaka ka muvulavuri, ku tsaka loku ku nga va ku vangiwa hikokwalaho ka ku va ku ri na mhaka leyi nga le ku humeleleni. Cuenod u nghenisile man'wana ya mahlamari lama kombisaka ntsako. Swikombiso:

37) (a) **àhéé,** interj. of thanks, approval, assent

(b) **nhòmbóó!**, (interj.) what luck!

Marito lama i man'wana ya mahlamari lama nghenisiweke eka dikixinari ya Cuenod. Mahlamari lama hi lama ma kombaka ntsako. Mutsari u swi kotile ku nghenisa mahlamari lama hikokwalaho ka ku va a kotile ku fungha switwari leswi paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo wa switwari leswi. Maendlelo lama ma pfuna vatirhisi va dikixinari leyi lava va nga riki Vatsonga leswaku va kota ku tiva leswaku mpfumawulo lowu wu twariseriwa ehenhla kumbe ehansi.

Loko hi xiya hi kuma leswaku eka xikombiso xa (b) mutsari u vekile xihlamalo emakumu ka rihlamari leri leswi kombisaka leswaku rito leri i rihlamari. Hi ntumbuluko mahlamari hinkwawo ma fanele ma vekiwa swihlamalo emakumu. Hi ndlela leyi hi nga boxa leswaku Cuenod u swi kotile ku nghenisa rito leri tanihi rihlamari. Hambiswiritano, Cuenod eka xikombiso xa (a) a nga vekelangi xihlamalo leswi paluxaka leswaku Cuenod a nga landzeleri ndlela leyi fanelaka ku landzeleriwa loko ku tsariwa dikixinari. Hi boxa mhaka leyi hikokwalaho ka ku va Cuenod nkarhi wun'wana a nghenisa swiphemu swin'wana swa nkoka nkarhi wun'wana a swi siya. A swi nga faneli leswaku Cuenod a tsala hi mukhuva lowu a fanele a nga cincacinci, loko a nghenisa nchumu lowu nga wa nkoka eku sunguleni a wu nghenisa ku kala a heta ku tsala dikixinari ya yena.

© University of Venda

Hi swikombiso leswimbirhi hi vona leswaku ntirho wa Cuenod a wu landzelelanangi. Eka xikombiso xa (b) loko mutsari a kombisa leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, u swi veka eka swiangi kasi eka xikombiso xa (a) a nga vekangi rito leriya eka swiangi. Leswi a swi nga faneli ku va swi hambanile hikuva dikixinari i yin'we na mutsari i un'we. A swi ta amukeleka loko vatsari va hambanile na tidikixinari ti hambanile.

Endzhaku ka ku va a nghenisile mahlamari lama mutsari a fanele a tlherile a ma tsala hi matsalelo ya xifonetiki, lexi xi nga xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki. Matsalelo lama ma pfuna lava va nga ta tirhisa dikixinari leyi va nga ri Vatsonga. Leswi swi endleriwa leswaku va ta kota ku hlaya marito lama hikuva matsalelo lama ma tirhisa swiyimelo leswi tirhaka eka tindzimi hinkwato. Xivangelo hileswi mipfumawulo yin'wana leyi yi tirhisiwaka eka ririmi rin'wana yi nga twarisiwi ku fana na le ka tindzimi tin'wana. Hi ndlela leyi xiphemu lexi xa matsalelo ya xifonetiki i xa nkoka swinene eku tirhiseni ka dikixinari hikokwalaho a xi fanelangi ku pfumaleka kumbe ku sala loko ku tsariwa dikixinari.

Ku va mutsari a kombisile leswaku marito lamambirhi a ma ngheniseke i mahlamari u nghenisile xiphemu xa mofoloji lexi nga xin'wana xa swiyenge swa mahungu ya xilingwisitiki. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku tiva leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, hi ndlela leyi u ta kota na ku tirhisa marito lama ku nga va eku vulavuleni kumbe eku tsaleni. Hikokwalaho mutsari u swi kotile ku va a kombisile leswaku marito lama wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo.

Eka matsalelo ya dikixinari nkarhi wun'wana na wun'wana loko mutsari a boxile leswaku rito leri ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, lexi landzelaka i ku nyika nhlamuselo ya rito leri nghenisiweke. Eka swikombiso leswi nyikiweke ehenhla mutsari u lo nyika nhlamuselo eka xikombiso xa (b) ntsena kasi xikombiso xa (a) u lo kombisa leswaku rito leri ri wela eka mahlamari. Mutsari a fanele a hlamuserile ku fana ni leswi a endleke eka xikombiso xa (b) eka swinghenisiwa swa yena hinkwaswo. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a nghenisa swiyenge swin'wana nkarhi wun'wana a swi siya swi komba ku

© University of Venda

nga helelangi ka dikixinari ya yena leswaku yi tirhisiwa tanihi dikixinari leyi yimelaka ririmi ra Xitsonga.

Cuenod eka swikombiso leswi nga ehenhla a nga nghenisangi xiphemu lexi kombisaka matirhelo ya rito endzeni ka xivulwa. Mutsari a fanele a nghenisile xiphemu lexi hi ku va a nyika swikombiso swa swivulwa laha marito lama ma tirhisiweke kona. Leswi swi pfuna mutirhisi leswaku na yena a ta kota ku tirhisa marito lama eswivulweni. Leswi swi tlhela swi basisa nhlamuselo ya rito leri nyikiweke hi mutsari. Hi ndlela leyi mutirhisi wa dikixinari wa hatla ku twisisa nhlamuselo ya rito.

Ku va mutsari a nga nghenisangi swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki leswi swi nga swa risima eku tsariweni ka dikixinari swi endla leswaku vatirhisi va yona va nga fikeleri swikongomelo swa vona swa ku va va tirhisa dikixinari leyi. Hi ndlela leyi dikixinari leyi ta vonaka yi nga ri ya nkoka eka ririmi.

(d) Mahlamari yo komba ku hlundzuka

Rixaka leri ra mahlamari ri kombisa hlundzuko tanihi leswi swi boxiweke laha henhla. Cuenod u nghenisile man'wana ya mahlamari ya muxaka lowu. Swikombiso:

38) (a) **ásè,** (interj., of women only) **1** (to a child) stop it! (to another woman) to expr. disgust. **2** at weddings, by old women who dance around the couple, when they turn to run back towards the procession.

(b) **hòkòsàà!** (interj.used in anger to one wished dead) go to hell!

Lama i man'wana ya mahlamari yo komba ku hlundzuka lama nghenisiweke hi Cuenod. Mutsari u funghile switwari hinkwaswo ku kombisa vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya switwari leswi. Leswi swi pfuna vatirhisi va dikixinari leyi leswaku va tiva leswaku switwari leswi swi twariseriwa ehenhla kumbe ehansi.

Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile marito lama a fanela ku tlhela a ma tsala hi matsalelo ya xifonetiki laha ku tirhisiwaka swiyimelo swa switatisi leswi fanaka eka tindzimi hinkwato. Leswi swi endla leswaku munhu un'wana na un'wana a nga va a ri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wa ririmi rihi loko a tirhisa dikixinari ya Xitsonga a kota ku hlaya ni ku twarisa marito lama ma nga endzeni ka dikixinari leyi hi ndlela yo olova. Ku va Cuenod a siyile xiphemu lexi swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va nga fikeleri swin'wana swa swikongomelo swa vona.

Loko hi ya emahlweni hi xiya marito lama hi kuma leswaku loko mutsari a heta ku nghenisa rito **ase**, mutsari u vekile hefemulo kasi eka xikombiso xa (b) mutsari u vekile xihlamalo. Ku va mutsari a nga tsalangi ntirho wa yena hi ndlela leyi fanaka swi paluxa leswaku ntirho wa yena a nga wu tekeri enhlokweni. Leswi swi endla leswaku hi boxa mhaka ya ku dikixinari ya Cuenod a yi ringaneli ku va yi tirhisiwa tanihi dikixinari leyi yimelaka Xitsonga. Mutsari u swi kotile ku humelerisa xin'wana xa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki hikokwalaho ka ku va a kombisile leswaku swinghenisiwa leswi i mahlamari.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u swi kotile ku hlamusela swinghenisiwa leswi. Leswi swi twisiseka kahle eka xikombiso xa (a) laha mutsari a nyikaka tinhlamuselo timbirhi eka rito rin'we. Leswi swi boxa leswaku rito leri ri na tinhlamuselo timbirhi leti vulaka swo hambana. Eka nhlamuselo yo sungula mutsari u kombisile leswaku ritoleri ri nga tirhisiwa hi vavasati loko va lerisa n'wana leswaku a tshika leswi a swi endlaka. Nhlamuselo ya vumbirhi yi kombisa leswaku rito leri ri tirhisiwa hi vavasati loko va cina loko ku karhi ku tlangeriwa vatekani. Mutsari u hambanisile tinhlamuselo ta yena hi ku ti nyika tinomboro, leyo sungula u yi nyikile 1 kasi leyi ya vumbirhi u yi nyikile 2. Cuenod u swi kotile ku humelerisa xiyenge lexi hikuva hi xona xikongomelonkulu xa tidikixinari. Ku seketela mhaka leyi Chabata (2009:3) u tshaha Bejoint (2000) loyi a nge; *"the main objective of dictionaries is to define words and terms."*

Hi ndlela leyi swi komba leswaku Cuenod u swi kotile ku nghenisa xiyenge lexi paluxaka ku hlamuseriwa ka swinghenisiwa leswi welaka eka semantiki. Mutsari u swi kotile ku hlamusela swinghenisiwa leswi hambi ku ri ka xikombiso xa (b), nhlamuselo ya mutsari yi helerile naswona ya twisiseka.

© University of Venda

Eka swikombiso leswimbirhi mutsari a nga tirhisangi swinghenisiwa leswi swi ri endzeni ka swivulwa. Maendlelo lama ma humelerisa xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Mutsari loko a nghenisile xiphemu lexi ntirho wa yena a wu ta va wu ri lowo antswa eka swikombiso leswi hikuva a swi kotile ku nghenisa theme ra semantiki.

Ku va ntirho wa mutsari wu nga nghenisangi swiphemu swin'wana leswi nga swa nkoka eku tsariweni na le ku tirhisiweni ka dikixinari swi endla leswaku hi boxa leswaku ntirho wa Cuenod a wu helelangi. Leswi swi tlhela swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

(e) Mahlamari yo komba ku kaneta

Mahlamari lama ma tirhisiwa ku kaneta swilo swo karhi loko munhu a nga swi lavi. Cuenod u nghenisile man'wana ya mahlamari lama kombaka ku kaneta eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

39) (a) **èbò, ébó**,interj. of emphatic also impudent or insolent, refusal (females and small children only).

(b) **é-è**, (interj. ; closed e), no!

Mutsari u swi kotile ku nghenisa mahlamari lama hikokwalaho ka ku va a funghile switwari swa swinghenisiwa leswi. Leswi swi hi pfuna leswaku hi kota ku twarisa mipfumawulo ya switwari leswi, wu nga va mpfumawulo wa le henhla kumbe wa le hansi. Leswi swi endla na leswaku hi kota ku hambanisa mahlamari lama ni mahlamari man'wana Xikombiso: Rihlamari **èè!** ra ku pfumela na **é-è!,** ro kaneta ma hambanisiwa hi mipfumawulo ya wona hikokwalaho ka mifungho hambileswi ku nga tlhela ku vana xiboho eka leri ro kaneta.

Mutsari u siyile xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi nga xa nkoka loko ku tsariwa dikixinari. Lexi i xiphemu lexi paluxaka matwariselo ya mipfumawulo. Eka xiphemu lexi hi kona laha mutsari a fanele a tsarile marito lama a ma ngheniseke hi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

matsalelo ya xifonetiki laha ku tirhisiwaka swiyimelo swa mipfumawulo leswi swi yimelaka tindzimi hinkwato. Matsalelo ya muxaka lowu ma pfuna mutirhisi wa dikixinari ngopfungopfu loyi a nga riki wa ririmi leri tirhisiweke ku tsala dikixinari leswaku a kota ku twarisa marito lama hi ndlela leyi amukelekaka.

Mutsari u kombisile leswaku xinghenisiwa lexi xi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Xiphemu lexi a xi fanelanga ku va xi nga nghenisiwi eka dikixinari. Mutsari u swi kotile ku nghenisa xiphemu lexi hi ku va u boxile leswaku marito lama i mahlamari.

Cuenod u tlherile a hlamusela mahlamari lama ma nghenisiweke. Ku hlamuseriwa ka swinghenisiwa i swa nkoka eka dikixinari. Xiyenge lexi xi humelerisiwile kahle eka xikombiso xa (a) laha mutsari a boxeke na leswaku i rihlamari leri kombisaka ku ala na leswaku ri tirhisiwa ngopfu hi vamanana ni vana lavantsongo. Kasi eka xikombiso xa (b) xiyenge xa nhlamuselo ya marito a xi paluxiwanga leswi nga helela hikuva mutsari u lo nyika ntsena rito leri fanaka na leri ro sungula. Leswi swi siya nhlamuselo ya rito leri nyikiweke yi ri erivaleni.

Mutsari u lo nyika tinhlamuselo ta mahlamari lama ntsena, a nga hundzelanga emahlweni a nyika swikombiso swa swivulwa leswi eka swona ku tirhisiweke rito leri nghenisiweke. Xiyenge lexi xa mahungu ya xilingwisitiki xi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a ta kota ku tivumbela swivulwa swa yena a karhi a tirhisa marito lama nghenisiweke. Naswona swi pfuna mutirhisi wa dikixinari ku va a twisisa ngopfu nhlamuselo leyi nyikiweke hi mutsari. Leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va mutsari a nyikile swikombiso swa swivulwa laha marito lama nghenisiweke ma tirhisiweke eswivulweni leswi. Hi tlherile hi kuma leswaku mutsari a nga vekangi swihlamalo, leswi paluxaka leswaku swinghenisiwa leswi nghenisiweke i mahlamari. Ku va mutsari a nga nghenisangi xiyenge lexi swi paluxa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena.

Cuenod u swi kotile ku nghenisa xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo ku nga rihlamari na tinxaka ta rona hinkwato. Cuenod u lo tsandzeka ntsena hi ku va a siya swiyenge swin'wana leswi nga swa risima eku tsariweni ka dikixinari leswi swi endlaka leswaku

© University of Venda

dikixinari ya yena yi nga fikeleli swilaveko hinkwaswo swa vatirhisi va yona. Ku va nkarhi wun'wana Cuenod a nghenisa xiphemu xin'wana nkarhi wun'wana a nga xi nghenisi swi endla leswaku hi boxa leswaku dikixinari ya yena a yi helelangi naswona a yi amukeleki ku va yi yimela ririmi ra Xitsonga. Leswi swi tlhela swi hi komba leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka dikixinari ya Cuenod.

5.2.4 Riyimelariendli

5.2.4.1 Nhlamuselo

Leri i rito leri tirhaka ntirho wa riendlinkulu. Marhanele (1981:117) u hlamusela riyimelariendli hi ndlela leyi:

> Lexi i xihluvi xin'wana xa mbulavulo kumbe rito leri tirhaka ntirho wa riendli-nkulu (predicate) kambe rona a hi riendli ro va rito leri humaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo.

Nhlamuselo leyi ya ha vula leswi boxiweke swa leswaku riyimelariendli i rito leri tirhaka ntirho wa riendlinkulu. Marhanele u tlhela a kombisa leswaku riyimelariendli na rona ri wela eka swihluvi swa mbulavulo. Riyimelariendli ri tirha laha riendlinkulu a ri fanele ri hi byela timhaka leti endliwaka hi nhlokomhaka exivulweni, hikokwalaho ematshan'weni ya ku va ku tirhisiwa riendlinkulu ku tirhisiwa riyimelariendli.

Hi ni tinxaka tinharhu ta riyimelariendli ku nga: riyimelariendli ro hlawula, ro hlamusela ni ro kombisa vuxaka. Eka dikixinari ya Cuenod ku ta xopaxopiwa mahungu ya xilingwisitiki eka mayimelariendli lama loko ma nghenisiwile, loko ma nghenisiwile ku ta langutiwa leswaku ma nghenisiwile kahle xana.

5.2.4.2 Tinxaka ta Riyimelariendli

(a) Riyimelariendli ro hlawula

Hi boxile leswaku riyimelariendli a hi riendli, kambe i rito leri humaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo, hikokwalaho rixaka leri ra riyimelariendli ri vumbiwa ri huma

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka maviti na masivi. Eka rixaka leri ra riyimelariendli, Marhanele (1981:117) u boxa leswaku:

> Rixaka leri ri vumbiwa hi maviti na masivi. Ri hlawula nhlokomhaka ri yi hlamusela leswi yi nga xiswona, kumbe leswi yi endlaka swona.

Ntshaho lowu wu seketela mhaka leyi vuriweke ya ku riyimelariendli ri vumbiwa ri huma eka swin'wana swihluvi swa mbulavulo. Rixaka leri hi ta ri ava ri va ka swiphemu swimbirhi ku endlela leswaku swi ta twisiseka kahle. Eka rixaka leri hi ta kuma riyimelariendli ro hlawula ra nkarhi wa sweswi ni ra nkarhi lowu taka ni lowu hundzeke.

(i) Riyimelariendli ro hlawula ra nkarhi wa sweswi

Rixaka leri ra riyimelariendli ri tirhisa xitwananisi xa nhlokomhaka **i** kumbe **hi** loko mhaka leyi vuriwaka yi ri eka nkarhi wa sweswi. Cuenod u nghenisile mayimelariendli ya muxaka lowu. Swikombiso:

40) (a) **í,** (copula) it is; *i munhu*, it is a person; *i mani?* who is it
(b) **hí**, (copula) it is, in prs. indic. hi yena lavulavulaka, it is he who is speaking.

Cuenod u swi kotile ku nghenisa riyimelariendli ra muxaka lowu hikuva u funghile switwari leswi nga kona hambileswi swi nga xin'wexin'we. Hi ndlela leyi mutsari u humelerisile mahungu ya xilingwisitiki lama nga na risima eku tsariweni ka dikixinari.

Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile a nga ha tsalanga hi matsalelo ya xifonetiki lama ma kombaka matwariselo ya mipfumawulo. Hambileswi marito lama ma nghenisiweke ma nga lehanga mutsari a fanele a kombisile leswaku ma twarisiwa njhani, leswi a swi ta pfuna vatirhisi va dikixinari ku tiva leswaku marito lama ma tsariwa njhani hi matsalelo ya xifonetiki. Mutsari u kombisile leswaku marito lama a ma nghenisiwe i mayimelariendli. Leswi swi dyondzisa ni lava nga swi tiviki leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mutsari u swi kotile ku nghenisa xiphemu xa nhlamuselo ya marito lexi xi nga xona xikongomelonkulu xa ku tsariwa ka dikixinari. Mutsari u hlamuserile kahle swinghenisiwa leswi nyikiweke tanihi swikombiso laha henhla. Endzhaku ka ku nyika tinhlamuselo leti mutsari u tlherile a nyika swikombiso swa swivulwa laha marito lama ma tirhisiweke kona. Leswi swi endla leswaku mutirhisi wa dikixinari a tiva ndhawu ya swinghenisiwa leswi endzeni ka xivulwa naswona a nga tlhela a twisisa nhlamuselo leyi nyikiweke hi mutsari. Hi ndlela leyi mutsari u humelerisile xiphemu xin'wana xa swiphemu leswi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki lama nga na risima eku tsariweni na le ku tirhisiweni ka dikixinari.

Eka xiphemu lexi xa mayimelariendli mutsari u ringetile ku nghenisa swiphemu swa nkoka eku tsaleni ka dikixinari, kambe u siyile xin'wana xa swiphemu lexi paluxaka matwariselo ya mipfumawulo ya marito. Hi ndlela leyi hi hetelela hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle hikuva swin'wana swa swiyenge leswi welaka eka wona a swi nghenisiwangi.

(ii) Riyimelariendli ro kombisa nkarhi lowu taka ni lowu hundzeke

Rixaka leri ra mayimelariendli i rin'wana ra lama ma welaka ehansi ka riyimelariendli ro hlawula ku kota leswi hi swi boxeke ehenhla. Rixaka leri ri tihlawulekisa hi mofimi **ta** leyi kombaka nkarhi lowu taka na mofimi **a** leyi kombaka nkarhi lowu hundzeke. Cuenod u nghenisile timofimi leti tanihi mayimelariendli. Swikombiso:

41) (a) **á,** 1 formative of imperfective tense, *a ndzi famba,*I was walking, *a ndzi fambile,* I had gone. 2 formative of hortative,*a hi tirheni,* let us work.

(b) **-tà**, 1 come. 2 used as aux. to form future: u ta vona, you will see.

Mutsari u nghenisile kahle marito lama ma kombisaka nkarhi lowu hundzeke na nkarhi lowu taka. Hambileswi swinghenisiwa leswi swi nga timofimi mutsari u swi funghile hikuva u landzelela matsalelo lama fanelaka ku endliwa loko ku tsariwa dikixinari. Hi ndlela leyi mutsari u humelerisile theme ra fonoloji. Ndzhaku ka ku va mutsari a nghenisile swinghenisiwa leswi u kombisile leswaku swi wela eka swihluvi swihi swa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mbulavulo, hi ndlela leyi mutsari u hlamuserile timofimi leti. Nhlamuselo leyi yi tlhela yi humelerisiwa loko mutsari a nyika swikombiso swa swivulwa leswi kombisaka matirhelo ya swinghenisiwa leswi endzeni ka swivulwa.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u tsarile tinomboro 1 na 2 leti kombisaka leswaku swinghenisiwa leswi na tinhlamuselo timbirhimbirhi. Mutsari u swi kotile ku va a tsarile hi mukhuva lowu hikuva un'wana na un'wana mutirhisi wa dikixinari leyi u ta hlawula nhlamuselo leyi a vonaka leswaku ya fambelana na leswi a swi lavaka. Hi tlhelo ra hina nhlamuselo leyi hi lavaka eka xikombiso xa (a) hi leyi yo sungula ivi yale ka xikombiso xa (b) i ya vumbirhi. Leswi swi paluxa leswaku i swa nkoka ku va mutsari wa dikixinari a nyika tinhlamuselo hinkwato ta xinghenisiwa loko ku ri ku ta hundza yin'we. Mutsari u tlherile a kombisa leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Eka swikombiso leswi nyikiweke ehenhla mutsari u ringetile ku nghenisa swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki leswi swi nga na nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

(b) Riyimelariendli ro hlamusela

Riyimelariendli ra muxaka lowu hi leri hlamuselaka nhlokokamhaka leswaku yi endlisile ku yini. Marhanele (1981:118) u hlamusela riyimelariendli ro hlamusela hi ndlela leyi:

> Rixaka leri ri vumbiwa hi mabumabumeri ni masivintalo. Rixaka leri ri hlamusela nhlokomhaka leswo yi njhani kumbe yi kwihi.

Ntshaho lowu wu seketela ku rixaka leri ra riyimelariendli ri hlamusela nhlokomhaka leswaku yi njhani. Rixaka leri ri huma eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana swo fana na mahlawuri, maengeteri, masivintalo na mfuwo. Rixaka leri ra riyimelariendli a ri nghenisiwangi eka dikixinari ya Cuenod. Leswi swi vile tano hikokwalaho ka ku va rixaka leri ri hlamusela nhlokomhaka yo karhi. Hikokwalaho ku endlela leswaku ri vonaka leswaku leri i riyimelariendli ro hlamusela hiloko ku tsariwile nhlokomhaka na xihluvi xin'wana lexi hlamuselaka nhlokomhaka leyi. Xikombiso: **tihunyi i titsongo.** Leri i riyimelariendli ro hlamusela leri humaka eka rihlawuri. Hi nga tlhela hi va na rin'wana riyimelariendli leri humaka eka risivintalo, xikombiso: **va ri**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

voxe. Hi ndlela leyi swi nga endleka Cuenod a hlawurile ntsena ku nghenisa swinghenisiwa swa marito ku nga ri swivulwahava.

Hambiswiritano, Cuenod a fanele a vonile leswaku rixaka leri a nga ri nghenisa nhjani eka dikixinari ya yena. Ku nghenisiwa ka swihluvi hinkwaswo swa mbulavulo na tinxaka ta swona ku endla leswaku vatirhisi va dikixinari va fikelela swikongomelo swa vona swa ku va va tirhisa dikixinari. Ku pfumaleka ka swihluvi swa mbulavulo swin'wana eka dikixinari swi kanganyisa vatirhisi va dikixinari hikuva swin'wana swi va swi nghenisiwile. Leswi swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va hetelela va ehleketa leswaku leswi nga nghenisiwangiki a hi swihluvi swa mbulavulo.

(c) Riyimelariendli ro komba vuxaka

Riyimelariendli leri ri kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na nchumu wo karhi. Ku seketela mhaka leyi Shabangu (1996:231) u hlamusela riyimelariendli leri hi ndlela leyi:

> Riyimelariendli ra muxaka lowu ri hi byela mhaka hi ku kombisa vuxaka exikarhi ka nhlokomhaka na nchumu wun'wana.

Eka riyimelariendli leri ku tirhisiwa mofimi **ni** na **na** ku kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na nchumu wun'wana. Cuenod u nghenisile timofimi leti eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

42) (a) **na,** (conju.)1 **and** (connects words, not sentences) :*mina na yena,*I and he. 2. **with:***vafambile na yena,*they went with him. 3. **be with:**(verb. understood) *Vana va na mina,* the children are with me. 4. *Ku va na,* **to have** (sp. in neg. sentences): *a mi na nandzu,* you have no fault, you are innocent. 5. **also:** *na yena n'wana a ta vabya,* the child also will be ill.

(b) **ni**, with, and; tihomu ni timbuti, cattle and goats; va famba ni nhundzu, they go with their goods; ku va ni, to have, va ni tihomu, they have cattle.

© University of Venda

Eka swikombiso leswi swi nyikiweke mutsari a nga funghangi switwari swa swinghenisiwa leswi. Ku va mutsari a nga funghangi switwari leswi swi paluxa ku nga landzelelani ka ntirho wa Cuenod hikuva eka swikombiso swin'wana leswi a nga swi nghenisa switwari swa swona a swi funghiwile. Leswi swi endla leswaku hi boxa leswaku ntirho wa Cuenod a wu tshamisekangi. Leswi swi tlhela swi komba leswaku mutsari a nga tekelangi enhlokweni mahungu ya xilingwisitiki hikuva nkarhi wun'wana u nghenisa xiyenge xin'wana nkarhi wun'wana a nga xi nghenisi. Leswi swi tlhela swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile swinghenisiwa leswi, a nga tlhelangi a swi tsala hi matsalelo ya xifonetiki lama paluxaka matwariselo ya mipfumawulo. Ku va mutsari a nga nghenisangi swiphemu swin'wana leswi nga swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari, swi paluxa ku nga helelangi ka ntirho wa Cuenod. Eka xikombiso xa (a) mutsari u kombisile leswaku xinghenisiwa lexi xi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Mutsari u kombisile leswaku xinghenisiwa lexi i rihlanganisi ra marito ku nga ri ra swivulwa. Mofimi leyi hi yona leyi yi tirhaka ku komba vuxaka exikarhi ka nhlokomhaka na nchumu wo karhi.

Hambileswi eka xikombiso xa (a) mutsari a kombisile leswaku xinghenisiwa lexi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, eka xikombiso xa (b) mutsari a nga swi kombisangi. Leswi swivangiwa hikokwalaho ka ku va Cuenod a nga tekeri enhlokweni ntirho wa yena. Loko ku ri ku a wu tekela enhlokweni a nga siyi swiphemu swin'wana leswi a swi nghenisekeka eka swinghenisiwa swin'wana. Loko Cuenod a kombisile xihluvi xa mbulavulo u nyikile rito leri vulaka swo fana ni leri nghenisiweke. Mutsari u ya emahlweni a nyika swikombiso swa swivulwa leswi endzeni ka swona ku tirhisiweke swinghenisiwa leswi. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a tiva leswaku swinghenisiwa leswi swi tirha njhani loko swi ri eswivulweni.

Leswi swi tlhela swi basisa kahle ku hambana ka tinhlamuselo leti nyikiweke eka xinghenisiwa lexi. Swivulwa leswi swi nyikiweke tanihi swikombiso eka xikombiso xa (b) leswi nge; **tihomu ni timbuti,** na **va famba ni nhundzu**. Eka swikombiso leswi ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tirhisiwile mofimi **ni** ku hlanganisa marito. Matirhiselo lama nga endliwa **ni** eka xikombiso xo sungula na **ni** eka xikombiso xa vumbirhi, ma hambanile. Hi ndlela leyi swi komba leswaku **ni** yi na tinhlamuselo to hambana. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku twisisa tinhlamuselo to hambana ta rito rin'we na ku tiva matirhiselo ya xinghenisiwa eka swivulwa swo hambanahambana. Loko Cuenod a nghenisile xiyenge lexi xa ku nyika swikombiso swa swivulwa hi mukhuva lowu a endleke eka xikombiso lexi xa (a) eka swinghenisiwa hinkwaswo, Cuenod a ta va a nghenisile kahle xiphemu lexi. Xihoxo i ku va nkarhi wun'wana a siya xiyenge lexi eka swinghenisiwa swin'wana, leswi swi hi susumeta leswaku hi boxa mhaka ya ku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka dikixinari ya Cuenod.

Eka xiyenge lexi xa riyimelariendli mutsari u nghenisile kahle mahungu ya xilingwisitiki. Mutsari u lo ka a nga nghenisi ntsena xiyenge lexi kombisaka matwariselo ya mipfumawulo. Hi tlherile hi kuma leswaku riyimelariendli ro hlamusela a ri nghenisiwangi eka dikixinari ya Cuenod. Eka swikombiso swa riyimelariendli ro komba vuxaka hi kumile leswaku mutsari a nga funghangi switwari swa swinghenisiwa swa yena ku humelerisa vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo. Xiyenge lexi xa mahlamari xi paluxile leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka dikixinari ya Cuenod hikuva swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki nkarhi wun'wana swa nghenisiwa nkarhi wun'wana a swi nghenisiwi.

5.2.5 Vundhawu

5.2.5.1 Nhlamuselo

Hi vundhawu ku kongomisiwa eka marito lama kombisaka ndhawu yo karhi. Eka Xitsonga vundhawu byi vumbiwa byi huma eka swilo swo hambanahambana. Vundhawu byi nga vumbiwa byi huma eka maviti man'wana, marito man'wana, maengeteri ya ndhawu, maviti ya ntlawa wa 16. Vundhawu byi nga tlhela byi vumbiwa hi ku tirhisa eka/aka emahlweni ka mavitavito, maviti yo komba vuxaka ni le ka masivi

© University of Venda

na ku tirhisa swirhangi na swilandzi eka maviti lama vumbaka vundhawu. Vundhawu byi ta langutiwa eka dikixinari ya Cuenod ku ya hi mavumbelo lama byi endliweke ha wona.

5.2.5.2 Tinxaka ta Vundhawu

(a) Vundhawu lebyi humaka eka maviti

Ku ni maviti lama ma humelerisaka vundhawu hambiloko ma nga ri na swirhangi na swilandzi naswona a hi maviti hinkwawo lama humelerisaka vundhawu. Maviti ya muxaka lowu Cuenod u ma nghenisile eka dikixinari ya yena. Swikombiso:

43) (a) **káyá 5,** (pl. makaya), (as locative 17) home, at home.
(b) **mànàngà 6**, (loc.) arid area, where crops are difficult to grow and which is therefore thinly settled.

Mutsari u swi kotile ku nghenisa maviti lama tanihi swinghenisiwa. Mutsari u funghile switwari swa swinghenisiwa leswi. Leswi swi pfuna vatirhisi va dikixinari leswaku va kota ku twarisa swinghenisiwa leswi ngopfungopfu lava nga riki Vatsonga.

Endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile marito lama eka dikixinari a fanele a tlherile a ma tsala hi matsalelo ya xifonetiki. Hi ndlela leyi mutsari a ta va a humelerisile xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi nga na risima eku tsariweni ka dikixinari hikuva ma paluxa matwariselo ya mipfumawulo ya marito. Matsalelo lama ma pfuna vatirhisi va dikixinari leyi lava nga riki Vatsonga ku kota ku twarisa marito lama nghenisiweke hi ndlela leyi amukelekaka. Ku va mutsari a nga nghenisangi xiphemu lexi swi paluxa leswaku a hi hinkwawo mahungu ya xilingwisitiki lama nghenisiweke hi Cuenod eka dikixinari leyi.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u kombisa leswaku rito leri a ri ngheniseke ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Mutsari u kombisile leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka maviti. Leswi u swi endlile hi ku va a tsala tinomboro leti kombisaka leswaku marito lama ma wela eka ntlawa wihi wa maviti. Hambileswi mutsari a kombiseke leswaku marito lama i maviti mutsari u a boxa leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka

© University of Venda

vundhawu. Ku va mutsari a tsarile tlherile swihluvi swa mbulavulo swimbirhi hi nkarhi wun'we eka xinghenisiwa xin'we u endlile kahle hikuva swinghenisiwa leswi swi nge nghenisiwi kambirhi eka dikixinari yin'we.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u nghenisile xiphemu xin'wana lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari hikuva nhlamuselo ya marito hi xona xikongomelonkulu xa dikixinari. Mutsari u hlamuserile kahle swinghenisiwa leswi hi lero munhu a nga sali a ri na swivutiso swo tala.

Mutsari u lo hlamusela swinghenisiwa leswi ntsena. Maendlelo lama a ma languteriwangi eka mutsari wa dikixinari, mutsari u siyile swiphemu swin'wana leswi nga swa nkoka eka dikixinari. Mutsari a fanele a nyikile swikombiso swa swivulwa laha swinghenisiwa leswi swi tirhisiweke kona. Leswi swi endla leswaku nhlamuselo ya xinghenisiwa leyi nyikiweke yi va erivaleni. Swikombiso swa swivulwa swi tlhela swi pfuna mutirhisi wa dikixinari ku kota ku tirhisa rito leri nghenisiweke eka swivulwa. Mutirhisi wa dikixinari na yena a nga tlhela a tivumbela swivulwa hi ku tirhisa marito lama ma nghenisiweke.

Hi ndlela leyi hi nga boxa leswaku dikixinari ya Cuenod a yi helelangi hikokwalaho ka ku va yi nga nghenisangi swin'wana swa swiphemu leswi nga na nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Mutsari a fanele a tsarile dikixinari ya yena hi ku landzelela nongonoko wo karhi ku endlela leswaku a nghenisa swiyenge hinkwaswo leswi languteriwaka loko munhu a tsala dikixinari.

(b) Vundhawu lebyi humaka eka marito man'wana

Ku ni marito man'wana lama kombaka vundhawu, Cuenod u nghenisile man'wana ya marito lama kombisaka vundhawu. Eka marito lama ku ta xopaxopiwa mahungu ya xilingwisitiki loko ma nghenisiwile kahle eka dikixinari. Swikombiso:

44) (a) **hìnkwákó,** (adv.) everywhere.

(b) **làhà**, (adv.) here, there. – with relate. vb. kona, where. A hi tivi –a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> tirhaka, we don't know where he works. Hi –...hakona, how as. Hi tavona hi – a tirhaka hakona, we'll see how he works. Tirha hi – u rhandzaka hakona, work as you please.

Lama i man'wana ya marito lama nghenisiweke hi Cuenod naswona ma komba vundhawu. Eka swikombiso leswi, loko mutsari a swi nghenisa, u tlherile a kota ku fungha switwari swa marito lama nghenisiweke. Leswi swi pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kota ku twarisa mpfumawulo wa switwari wu nga va wa le henhla kumbe wa le hansi. Leswi swi pfuna vatirhisi va swa dikixinari lava va nga riki Vatsonga. Hi ndlela leyi mutsari u nghenisile xin'wana xa swiphemu mahungu ya xilingwisitiki lama nga ni nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

Mutsari endzhaku ka ku va a nghenisile marito lama a fanele a tsarile marito lama hi matsalelo ya xifonetiki. Matsalelo lama ma pfuna vatirhisi va dikixinari leswaku va kota ku twarisa marito lama nghenisiweke hikuva van'wana va vona a hi Vatsonga, hikokwalaho matsalelo lama ma na nkoka swinene leswaku ma tirhisiwa eka ku tsala dikixinari. Leswi swi va hi ndlela leyi hikuva ku na swiyimelo leswi tirhisiwaka ku yimela mipfumawulo hinkwayo ya tindzimi.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku marito lama ma wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, mutsari u kombisile leswaku marito lama i maengeteri. Hambiswiritano, mutsari a fanele a boxile leswaku i maengeteri lama kombaka vundhawu hikuva maengeteri ma ni tinxaka to hambanahambana. Ku seketela leswaku marito lama i maengeteri ya ndhawu Shabangu (1996:384) u hlamusela maengeteri ya ndhawu hi ndlela leyi:

> Maengeteri ya muxaka lowu ya tirha ku komba ndhawu leyi swilo swo karhi swi humelelaka eka yona.

Loko hi languta marito lamambirhi ma nyikiweke tanihi swikombiso laha henhla ma hlamula xivutiso *kwihi?* Laha nhlamulo ya kona yi hi nyikaka ndhawu laha swilo swi humeleleke kona. Hikokwalaho Cuenod u swi kotile ku komba xihluvi xa mbulavulo laha marito lama welaka kona. Hambiswiritano, eka xikombiso xa (a) mutsari a fanele a

© University of Venda

tlherile a komba leswaku rito leri nkarhi wun'wana ri nga tirha tanihi risivintalo ra ntlawa wa 15 ku fika 18. Hikokwalaho hi nga tlhela hi boxa leswaku mutsari a fanele a kombisile leswaku rito leri ri wela eka swihluvi swo hambana ku nga vundhawu, riengeteri ro komba ndhawu na risivintalo. Leswi pfuna vatirhisi va dikixinari leswaku swi nga va kayakayisi hikuva swi nga endleka un'wana a tiva leswaku rito leri i risivintalo un'wana a tiva leswaku i riengeteri ra ndhawu un'wana a tiva leswaku i rito leri kombaka vundhawu. Hikokwalaho swa boha leswaku mutsari wa dikixinari a tsala mahungu hinkwawo mayelana na rito leri nghenisiweke.

Mutsari eka swikombiso leswi nyikiweke u nyikile muhundzuluxo wa swinghenisiwa hi Xinghezi. Hi tlhela hi kuma leswaku eka xikombiso xa (b) mutsari u nyikile tinhlamuselo to tala ku komba leswaku rito leri nghenisiweke ri na tinhlamuselo to tala naswona ri nga tirha etindhawini to hambanahambana. Leswi hi swona mutsari a fanele a swi endlile eka xikombiso xa (a). Ku va mutsari nkarhi wun'wana a nghenisa mahungu lama heleleke nkarhi wun'wana a ma siya swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Xiphemu xin'wana lexi nga xa nkoka loko ku tsariwa dikixinari xi paluxiwa hilaha mutsari a nyikaka swikombiso swa swivulwa a karhi a kombisa hilaha rito leri ri tirhaka hakona kumbe ndhawu ya rona eka xivulwa. Mutsari u humelerisile xiphemu lexi eka xikombiso xa (b) kasi eka xikombiso xa (a) a nga xi humelerisangi. Maendlelo lama ma pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a tiva ndhawu ya xinghenisiwa lexi exivulweni naswona swi nga tlhela swi n'wi pfuna ku kota ku twisisa nhlamuselo ya xinghenisiwa leyi nyikiweke hi mutsari. Ku va mutsari a humelerisile mhaka leyi eka xin'wana xa swikombiso kun'wana a nga swi kombisi swi boxa leswaku dikixinari ya Cuenod a yi helelangi naswona a yi ringaneli ku va yi yimela ririmi. Leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Loko hi xiya vundhawu tanahi xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo hi kuma leswaku maengeteri ya ndhawu yo tala hi wona lama welaka ka vundhawu. Ku fana ni marito lama welaka eka ntlawa wa 16, 17 na 18 hinkwawo ma wela eka maengeteri ya

© University of Venda

ndhawu. Hikokwalaho ka ku va hi langutile maengeteri ni tinxaka ta wona hi nge he tlheri hi ma languta nakambe eka xiyenge lexi.

Hi tlhela hi kuma leswaku vundhawu byi nga vumbiwa hi swirhangi na swilandzi leswi lungeleriwaka eka maviti lama nga fanela ku vumba vundhawu. Cuenod a fanele a nghenisile swirhangi leswi na swilandzi ivi a hlamusela leswaku loko swi lungeleriwa eka maviti swi vumba vundhawu. Swirhangi leswi i **e-** kumbe **a-** na xilandzi**–ini** kumbe **-eni.** Xikombiso marito yo fana na **e**namby**eni**/**a**namby**eni, e**ndlw**ini**/**a**ndlw**ini.** Leswi swi pfuna leswaku mutsari a nga tlhelerisi marito eka dikixinari yin'we. Vundhawu byi tlhela byi vumbiwa hi ku tirhisa **eka** kumbe **aka** emahlweni ka mavitavito. Xikombiso: **eka**/**aka** Maluleke, **eka**/**aka** hahani. Ku fana ni le ka leswi hi swi boxeke eka swirhangi na swilandzi mutsari a fanele a tsarile marito lama ivi a hlamusela leswaku ma tirha na mavitavito leswaku ma vumba vundhawu.

Eka xiyenge lexi xa vundhawu hi kumile leswaku mutsari u nghenisile mahungu man'wana lama nga na nkoka eka swin'wana swa swikombiso, kambe eka swin'wana a nga ma nghenisangi, leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi ka mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari leyi. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a nghenisa xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki eka xinghenisiwa xo karhi, kambe a nga xi nghenisi eka xinghenisiwa xin'wana, swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

5.2.6 Mabumabumeri

5.2.6.1 Nhlamuselo

Leswi i swihluvi swa mbulavulo leswi bumabumelaka maviti kumbe masivi. Marhanele (1981:51) u boxa leswaku; "mabumabumeri ya engetela nhlamuselo ya riviti kumbe risivi leri tirhisiweke eka xivulwa kumbe swivulwa". Leswi swi tlhela swi komba leswaku ribumabumeri ri thyiwile hi ndlela leyi ri tirhaka hayona. Mabumabumeri ya na tinxaka tinharhu ku nga; mabumabumeri ya rihlawuri, ya rifuwi ni ya riengetelo. Nxopaxopo lowu ta languta mabumabumeri ya rifuwi ni ya rihlawuri loko Cuenod a ma nghenisile

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ka dikixinari ya yena, loko a ma nghenisile ku ta tlhela ku langutiwa leswaku mahungu ya xilingwisitiki ma nghenisiwile xana.

5.2.6.2 Tinxaka ta Mabumabumeri

(a) Mabumabumeri ya rihlawuri

Mahlawuri i marito lama hlawulaka nchumu wo karhi ku suka eka yin'wana hi ku boxa swin'wana swa swihlawulekisi swa wona. Marhanele (1981:96) u nyika nhlamuselo ya mahlamari hi ku tshaha Doke, (1989:100) loyi a hlamuselaka hi ndlela leyi;

> *An adjective is a word which qualifies a substantive, and is brought into concordial agreement therewith by an adjectival concord.*

Nthaho lowu wu boxa leswaku mahlawuri ma bumabumela maviti kumbe masivi hi ndlela yo hlawula ku suka eka maviti man'wana kumbe masivi. Shabangu (1996:352) u boxa matirhelo ya rihlawuri hi ndlela leyi;

> ...ri kota ku hlawula riviti hi ku komba nkoka wa rona, hi ku komba vukulu bya rona kumbe hi ku komba ntsengo wa rona.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mahlawuri ma na ntirho wa ku komba nkoka, vukulu na ntsengo wa riviti. Mahlamari ma vumbiwa hi xitwananisi xa ribumabumeri ra rihlawuri lexi fanaka ni xitwananisi xa riviti ku karhi ku landza nsinya wa rihlawuri. Cuenod u nghenisile misinya ya mahlawuri lama eka dikixinari ya yena. Cuenod u swi kotile ku nghenisa mahlawuri lama hikuva a nga ma nghenisangi na swirhangi swa wona. Leswi swi pfuna leswaku swi nga karhati vatirhisi va dikixinari loko va ma lava va ta languta ntsena nsinya wa rihlawuri lowu va wu lavaka. Swikombiso:

45) (a) **-kúlú,** (adj.) great, big, large. *Nkulu wa munhu,* a great man.
(b) **–néné**, (adj.) good, right, true.
(c) **–ngàní?** (adj.) how many? how much?

© University of Venda

Swikombiso leswi hinkwaswo hi yin'wana ya misinya ya mahlawuri, xikombiso xa (a) xi kombisa vukulu, (b) xi kombisa nkoka, (c) xi kombisa ntsengo. Leswi swi paluxa leswaku Cuenod u nghenisile misinya hinkwayo ya mahlawuri eka dikixinari ya yena. Xikombiso xa (a) xi nghenisiwile kahle eka dikixinari hikokwalaho ka ku va switwari swa rito leri swi funghiwile ku kombisa vuhenhla na vuhansi bya mpfumawulo. Mangheniselo lama yo fungha switwari swi endla leswaku hi boxa leswaku Cuenod u swi kotile ku nghenisa nsinya lowu wa rihlawuri. Maendlelo lama ma humelerisa xiyenge xa fonoloji lexi xi nga xiphemu xa mahungu ya xilingwisitiki.

Mutsari u tlherile a kombisa leswaku rito leri a ri ngheniseke ri wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, hi ku va a kombisile leswaku i rihlawuri. Cuenod a fanele a sungurile hi ku tsala rito leri hi matsalelo ya xifonetiki a nga si kombisa leswaku i xihluvi muni xa mbulavulo. Hikokwalaho ku va Cuenod a nga nghenisangi matsalelo ya xifonetiki lama na wona ma nga ni nkoka eka dikixinari, hikuva swi pfuna va tirhisi va yona lava va nga riki Vatsonga ku kota ku twarisa mipfumawulo ni leyi nga riki kona hambi ku ri ka ririmi ra yena. Ku va mutsari a siyile swiyenge swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swi kombisa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari leyi.

Ku hlamuseriwa ka swinghenisiwa loku endliweke eka xiyenge lexi a ku hetisekangi. Leswi swi vangiwa hi ku va mutsari a nyika muhundzuluxo wa swinghenisiwa ntsena. Nhlamuselo a yi fanelangi ku nyika rito rin'wana leri fanaka ni leri ri nga nghenisiwa hikuva a swi olova ku twisisa nhlamuselo leyi paluxiwaka hi rito rin'we. Leswi swi boxa leswaku nhlamuselo leyi nga nyikiwa hi mutsari a yi helelangi.

Xiyenge xin'wana lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki nakambe xi ri xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari hi lexi xi kombisaka matirhelo ya rito exivulweni. Leswi swi endla leswaku muhlayi a kota ku twisisa swinene nhlamuselo ya rito loko ku ri ku a nga twisisangi loko ri hlamuseriwa. Eka xikombiso xa (a) mutsari u swi kotile ku nghenisa xiyenge lexi hikuva u nyikile xikombiso xa xivulwa laha ku nga tirhisiwa nsinya wa rihlawuri **–kulu**. Leswi swi tlhela swi paluxa leswaku rito leri ri hlawula munhu loyi a nga kulu eka vanhu lavan'wana.

© University of Venda

Eka swikombiso (b) na (c) mutsari u funghile switwari hinkwaswo, mutsari u tlherile a boxa leswaku marito lama i mahlawuri. Hi maendlelo lama mutsari u va a karhi a nghenisa mahungu ya xilingwisitiki eka swinghenisiwa swa yena. Tinhlamuselo ta swinghenisiwa leswi a ti helelangi hikuva ku lo nyikiwa ntsena muhundzuluxo wa swinghenisiwa leswi. Mutsari eka marito lama u siyile swiyenge swin'wana leswi nga ni nkoka eka dikixinari ku nga matsalelo ya xifonetiki na ku kombisiwa ka matirhelo ya rito loko ri ri exivulweni. Leswi swi paluxa ku nga nghenisiwangi ka mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo eka dikixinari ya Cuenod. Cuenod a fanele a endlile ntirho wa yena hi ku landzelelana, leswi a nghenisile mahungu ya xilingwisitiki a fanele a ma nghenisile hinkwawo naswona a ma nghenisa mikarhi hinkwayo.

Hi ku katsakanya, eka xiyenge lexi xa mahlawuri nxopaxopo wu paluxile leswaku, a hi hinkwawo mahungu ya xilingwisitiki lama nga nghenisiwa. Nakambe lama nga nghenisiwa a ma nghenisiwangi mikarhi hinkwayo. Leswi swi paluxa ku kayivela ka dikixinari leyi leswaku yi vuriwa leyi hetisekeke kumbe leyi yimelaka ririmi.

(b) Mabumabumeri ya rifuwi

Lexi i xin'wana xa swihluvi swa mbulavulo lexi welaka eka ribumabumeri. Nkarhi wun'wana ri nga vuriwa ribumabumeri ra mfuwo hikuva ri komba mfuwo kumbe vun'wini. Ku seketela mhaka leyi, Golele (2013:43) u ri; "rifuwi ri thyiwile hi ndlela leyi hikwalaho ka ku va ntirho wa rona wu ri ku komba mfuwo kumbe vun'wini." Hikokwalaho rifuwi ri komba leswaku n'wini wa nchumu wo karhi i mani? Mabumabumeri ya mfuwo ya vumbiwa hi switwananisi swa mfuwo **ta, swa, wa** na misinya ya mfuwo; **nga, kwe, vona** na yin'wana swi karhi swi ya hi ntlawa lowu rito leri bumabumeriwaka ri weleka eka ntlawa wihi. Xikombiso: Swihlangi **swa nga** swa tsaka, tihomu **ta kwe** ta fa, movha **wa mina** wa hanya. Marito lama dzwihatiweke i mabumabumeri ya rifuwi.

Cuenod eka dikixinari ya yena a nga nghenisangi switwananisi swa mfuwo hinkwaswo hambi ku ri misinya ya mfuwo hinkwayo. Cuenod u lo nghenisa ntsena xitwananisi xa mfuwo xin'we na nsinya wun'we. Cuenod a fanele a nghenisile swilo leswi hinkwaswo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku endlela leswaku vatirhisi va dikixinari va ta kuma hinkwaswo leswi va swi lavaka. Hambiswiritano, hi ta xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki eka leswi a swi ngheniseke hi karhi hi languta leswaku u ma nghenisile kahle xana, naswona u nghenisile mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo xana. Swikombiso:

46) (a) **ngá,** possessive pronoun formative 1st pers. sing. : yindlu ya nga, my house, n'wana nga, my child.

(b) **tá,** 1 poss. cl.10: tihomu ta yena, his cattle. 2 vb. pref. cl.10 : ta famba, they are going.

Loko hi xiya swikombiso leswi nyikiweke laha henhla hi vona leswaku mutsari u swi kotile ku nghenisa swinghenisiwa leswi. Leswi swi paluxiwa hi ku va mutsari u funghile switwari swa swinghenisiwa swa yena. Leswi swi paluxa theme ra fonoloji. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Leswi swi endliwa hileswi mutsari a kombiseke leswaku swinghenisiwa leswi i mabumabumeri ya rifuwi. Leswi i swa nkoka loko ku tsariwa dikixinari hikuva swi pfuna ku hambanisa marito lama nga tsariwa ku fana. Hi ndlela leyi mutsari u swi kotile ku nghenisa xiphemu xin'wana lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki naswona lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari.

Eka xikombiso xa (b) hi kuma leswaku mutsari u tlherile a kombisa na leswaku xinghenisiwa lexi i rifuwi leri welaka eka ntlawa wa 10. Hi ndlela leyi mutsari u kotile ku boxa leswaku xinghenisiwa lexi xi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Hi tlherile hi kuma leswaku mutsari a nga kombisangi matirhelo ya rito loko ri ri endzeni ka xivulwa. Hi ndlela leyi vatirhisi va dikixinari va nga twisisa tinhlamuselo ta swinghenisiwa na ku tiva leswaku ri tirha njhani eka xivulwa. Hikokwalaho ku va mutsari a nyikile swikombiso swa swivulwa u swi kotile ku humelerisa mahungu ya xilingwisitiki hikuva swi humelerisa swiphemu xin'wana xa nkoka lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u humelerisile na theme ra semantiki. Xiyenge xa semantiki a xi fanelangi ku sala loko ku tsariwa dikixinari hikuva mhaka ya nhlamuselo

© University of Venda

ya marito hi xo xikongomelonkulu xa ku tsariwa ka tidikixinari. Nhlamuselo ya swinghenisiwa leswi yi humelerisiwile hi ndlela yo tumbela hikuva swikombiso leswi swi nyikiwile tinhlamuselo loko mutsari a komba leswaku swinghenisiwa leswi i swa rifuwi, mutsari u humesile na nhlamuselo ya swona.

Hambiswiritano, ku va mutsari a nga nghenisangi swiphemu swin'wana leswi nga swa nkoka eka mahungu ya xilingwisitiki; swi komba ku nga helelangi ka dikixinari ya yena. Eka swikombiso leswi hi kumile leswaku matwariselo ya mipfumawulo na tinhlamuselo ta swinghenisiwa a swi humelerisiwangi. Matsalelo ya xifonetiki a ma fanele ma nghenisiwile endzhaku ka ku va mutsari a nghenisile xinghenisiwa xa yena. Leswi swi pfuna vatirhisi va dikixinari leswaku va kota ku twarisa swinghenisiwa hi ndlela leyi nga fanela hikuva dikixinari leyi yi ta tirhisiwa hi vatirhisi van'wana lava riki Vatsonga. Xiphemu lexi xa fonetiki i xa nkoka hikuva mipfumawulo ya tindzimi yo tala ya hambana hi matsalelo kambe yi karhi yi twarisiwa ku fana; hikokwalaho matsalelo lama ma tirhisa swiyimelo swa mipfumawulo leyi ku endlela leswaku dikixinari yi tirhiseka hi vanhu va tindzimi hinkwato, ngopfungopfu leyi yi nga ya tindzimi timbirhi. Xikombiso: Xitsonga *"**cina**"*, Xixona: "***chinhu***, " Ndebele: *"**tshala**"*. Marito lama tsariwile hi ndlela yo hambana kasi mipfumawulo ya wona leyo sungula ku nga ***ci-***, ***chi-*** na ***tshi-*** yi twarisiwa ku fana. Mipfumawulo leyi loko ku tsariwa hi xifonetiki yi tsariwa ku fana hi ku tirhisa xiyimelo xin'we ku nga; **ʧ.** Xiyimelo xi pfuna mutirhisi wa dikixinari un'wana na un'wana leswaku a kota ku twarisa mpfumawulo wa muxaka lowu. Hi maendlelo lama dikixinari leyi ngheniseke xiyenge xa fonetiki yi va yi tirhiseka kahle hi ku va vatirhisi va yona va kota ku twarisa mipfumawulo hinkwayo. Hikokwalaho ku va mutsari a nga nghenisangi xiyenge lexi swi paluxa ku nga nghenisiwangi ka mahungu man'wana ya xilingwisitiki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5.2.7 Vamavizweni

5.2.7.1 Nhlamuselo

Lama i marito lama nga na nhlamuselo yin'we kambe matsalelo ma hambanile. Marito lama ma nga tirhisiwa ma karhi ma cincanisiwa naswona ku nga vi na ku hambana exikarhi ka nhlamuselo ya wona. Vamavizweni va nga vonaka kahle loko va langutiwa hi ku ya hi swihluvi swa mbulavulo. Shabangu (1996:273) u hlamusela vamavizweni hi ndlela leyi; "... i marito lama fanaka kumbe lama yelanaka hi nhlamuselo". Hi ndlela leyi marito lama ma tirhisiwa ku fana. Hikokwalaho loko marito lama ma nghenisiwa eka dikixinari ma fanele ma kombisiwa leswaku marito lama i vamavizweni.

Cuenod u nghenisile marito ya muxaka lowu eka dikixinari ya yena. Mutsari a nga kombisangi vamavizweni ya marito lama. Ehandle ka ku va a kombisa leswaku mavizweni wa rito leri i mani, mutsari u tlhela a nghenisa rito leri nga na mavizweni loyi a nghenisiweke eku sunguleni. Maendlelo lama ma endla leswaku dikixinari yi va na marito yo tala ngopfu ku ri ku man'wana ya kona a ma fanele ma kombisiwile leswaku i vamavizweni. Vamavizweni na wona ku kombisiwa ka wona eka dikixinari i ka nkoka swinene hikuva maendlelo lama yo kombisa mavizweni wa rito ma wela eka xiyenge xa mofoloji leyi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki.

Cuenod eka dikixinari ya yena u nghenisile marito lama hi ndlela leyi:

47) (a) **sàngú 5**, mat, as for sleeping on, or drying floor.
(b) **xìthévé 7**, (Zu.) narrow sleeping mat for one person only.
(c) **rhánga 5**, do first, be first, be the first to do; commence; anticipate in doing, go before. Varhangi! or varhangi va le mahlweni! salutation to first people to arrive or to people overtaking one.
(d) **–súngúlá**, **-súngúná,** start, begin, commence; start quarrel or fight with.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lama ma nyikiweke laha ehenhla tanihi swikombiso swa vamavizweni lama nghenisiweke eka dikixinari ya Cuenod, tinhlamuselo ta wona ta fana kumbe hi nga vula hi ku ma yelana ku kota leswi hi tshaheke Shabangu loko a ku vamavizweni i marito lama fanaka kumbe ma yelanaka hi nhlamuselo. Loko hi xopaxopa swikombiso swa (a) na (b) tinhlamuselo ta swona ta fana leswi hetisekeke. Swi lo hambana ntsena hi ku va xikombiso xa (b) ku kombisiwile leswaku rito leri ri tumbulukile eka Xizulu. Hambiswiritano, mutsari a fanele a nghenisile rito rin'we ivi a kombisa leswaku mavizweni wa rito leri hi leri. Marito lama ma tirhisiwa ku fana hambi ku ri eku vulavuleni ka masiku hinkwawo. Xikombiso:

48) **sàngú 5**, mav. **xìthévé 7**, (Zu.) mat, as for sleeping on, or drying floor.

Hi ndlela leyi ntirho wu va wu hungutiwile, mutsari a nga heti nkarhi a karhi a tsala marito lama fanaka, naswona dikixinari a yi tali hi marito lama fanaka ntsena hikuva ma ta va ma vekiwile ndhawu yin'we. Naswona eka Xitsonga hi ni marito yo fana lama tinhlamuselo ta wona ti fanaka hikokwalaho ma fanele ma kombisiwa, loko swi nga endliwi hi ndlela leyi swi nga vangela ku tala ka ntirho na ku kula ka dikixinari ku nga si nghenisiwa marito man'wana. Loko hi languta swikombiso swa (c) na (d) na swona tinhlamuselo ta swona ta fana ti lo hambananyana loko swi hlamuseriwa swi ya emahlweni; kambe na wona marito lama a ma fanele ma tsariwile ndhawu yin'we.

Hi tlhela hi kuma leswaku eka swikombiso leswi mutsari a nga nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki. Mutsari u nghenisile kahle swinghenisiwa swa yena hikokwalaho ka ku va a fungha switwari swa swinghenisiwa maendlelo lama ma humelerisa theme ra fonoloji. Hambiswiritano, mutsari eka xikombiso xa (c) a nga funghangi xitwari xo hetelela, leswi swi endla leswaku vatirhisi va dikixinari va nga twisisi leswaku xitwari lexi siyiweke xi nga funghiwangi a xi fanelangi kumbe mutsari u lo rivala. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a fungha switwari swin'wana, swin'wana a swi tshika swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

© University of Venda

Eka swikombiso leswi hi tlhela hi kuma leswaku mutsari a nga nghenisangi xiyenge lexi paluxaka matwariselo ya mipfumawulo lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Xiyenge lexi pfuna vatirhisi va dikixinari lava nga riki Vatsonga leswaku va kota ku twarisa mipfumawulo leyin'wana va nga yi tiviki. Leswi swi ta endliwa hikokwalaho ka ku va mutsari a tirhisile swiyimelo swa mipfumawulo leswi tirhisiwaka eka matsalelo ya xifonetiki. Hi ta lulamisa xikombiso xa (b) hi karhi hi kombisa leswi Cuenod a fanele a endlile loko a nghenisa xinghenisiwa lexi.

49) (a) **Xìthévé 7**,/ʃithɛ:βɛ/ (vun. swi-) mav.

(b) **sàngú 5**,narrow sleeping mat for one person only. *Tlela ka ---.*

Eka xikombiso lexi hi xi nyikeke ku nghenisiwile theme ra fonetiki laha xinghenisiwa xi tlhelaka xi tsariwa hi matsalelo ya xifonetiki. Leswi hi swona Cuenod a fanele a tsarisile xiswona xinghenisiwa lexi. Maendlelo lama ma humelerisa xiyenge xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki lexi welaka eka theme ra fonetiki leri nga ra nkoka ngopfungopfu eka dikixinari ya tindzimi timbirhi ku fana ni leyi ya Cuenod.

Mutsari a fanele a kombisile leswaku loko rito leri ri yisiwa eka vunyingi ri teka xiyimo xihi, kambe mutsari a nga swi kombisangi. Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u nyikile nhlamuselo ya xinghenisiwa lexi. Theme leri i rin'wana leri nga ra nkoka hikuva hi xona xikongomelonkulu xa dikixinari.

Ku ya emahlweni ni ku xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki eka swikombiso leswi, mutsari a nga kombisangi matirhelo ya rito leri loko ri ri endzeni ka xivulwa. Swikombiso swa (a), (b) na (d) a swi kombisangi matirhelo ya marito endzeni ka swivulwa kasi xikombiso (c) mutsari u nyikile swikombiso swa swivulwa leswi swi paluxaka matirhelo ya xinghenisiwa lexi. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a siya swiphemu swin'wana swa nkoka nkarhi wun'wana a swi nghenisa swi paluxa ku nga landzelelani ka ntirho wa yena. Hikokwalaho hi boxa leswaku mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle Nkarhi wun'wana dikixinari ya Cuenod a yi fanelangi hi ku va yi vuriwa leyi yimelaka ririmi ra Xitsonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka xiyenge lexi xa vamavizweni hi kumile leswaku mutsari a nga kombisangi vamavizweni va marito lama nghenisiweke. Mutsari u nghenisile marito lama nga ni tinhlamuselo to fana rin'wana na rin'wana ri tiyimerile hi roxe. Mutsari a nga fanelanga a swi endlile hi mukhuva lowu, a fanele a kombisile vamavizweni va marito lama hikuva ma fanela ku kombisiwa eka dikixinari. I swa nkoka ku va xihluvi xa mbulavulo lexi xi nghenisiwa. Ku va mutsari a nga nghenisangi xihluvi lexi xa mbulavulo swi endla leswaku hi katsakanya mhaka hi kuvula leswaku dikixinari ya Cuenod a yi helelangi.

5.2.8 Maritofularha

5.2.8.1 Nhlamuselo

Hi xihluvi xa mbulavulo lexi ku kongomisiwa eka marito lama tinhlamuselo ta wona ti fularhaka. Marhanele (1981:126) u hlamusela maritofularha hi ndlela leyi:

> ... i marito lama hi kombaka kumbe ku tisa ku kanetana ka marito mambirhi. Rin'wana ra marito lawa ri kokela eximatsini kasi rin'wana ri kokela exineneni.

Nhlamuselo leyi ya ha seketela leswaku maritofularha i marito lama fularhaka. Marito lama na wona ma fanele ma nghenisiwa eka dikixinari hikuva ma na nkoka erixakeni, hikokwalaho ma fanele ma nghenisiwa eka tidikixinari ma hlayiseriwa rixaka. Mutsari a nga kombisangi maritofularha eka swinghenisiwa leswi a swi ngheniseke eka dikixinari ya yena. Mutsari a fanele loko a nghenisa xinghenisiwa lexi nga na rito leri xi fularhalanaka na rona a vhela a kombisa leswaku leri i ritofularha ra rito leri. Ku va mutsari a nga endlangi leswi swi kombisa ku nga helelangi ka dikixinari ya yena. Swikombiso swa swinghenisiwa leswi nghenisiweke eka dikixinari leyi swi nga kombisiwi maritofularha ya swona:

50) (a) **ndlàlà 9,** hunger, famine, *-twa ---, be hungry.*

(b) **ndzáló 9**, abundance, esp. in crops.

(c) **–pána**, (Afr. inspan) yoke oxen, put into harness.

(d) **–pánululà**, **-pánula**, (from pana) unyoke oxen, outspan, unharness.

© University of Venda

Swikombiso swa (a) na (b) i maritofularha, (c) na (d) naswona i maritofularha. Marito lama ma lo nghenisiwa ntsena eka dikixinari ya Cuenod a ma kombisiwangi leswaku i maritofularha ma lo nghenisiwa rin'wana na rin'wana endhawini ya rona na nhlamuseloya rona. Mutsari a fanele loko a nghenisa xinghenisiwa **ndlala** a vurile leswaku ritofularha ra rito leri i **ndzalo.** Leswi vangiwa hikokwalaho ka ku va dikixinari ri ri tsalwa leri nga na tinhlamuselo na dyondzo ya marito. Mutirhisi wa dikixinari loko a lava rito eka dikixinari u fanele a kuma hinkwaswo leswi khumbaka rito rolero. Hambiswiritano, hi ta xopaxopa swikombiso swa swinghenisiwa leswi hi swi tsavuleke.

Eka swikombiso swi kombisiweke mutsari u nghenisile kahle swinghenisiwa swa yena. Mutsari u funghile switwari swa swinghenisiwa leswi, kambe a hi hinkwaswo leswi funghiweke. Eka swikombiso swa (c) na (d) mutsari u funghile switwari swin'wana a siya swin'wana. Maendlelo lama a ma tiviwi hi munhu leswaku mutsari u lo rivala ku fungha kumbe swinghenisiwa leswi a swi fanelanga ku funghiwa, kambe hi ntiyiso switwari hinkwaswo swi fanele swi funghiwa. Hikokwalaho ku rivala na ku ka a nga rivalanga a swi lavi vatirhisi va dikixinari. Mutsari leswi a hleketile ku fungha switwari a fanele a funghile hinkwaswo. Ku nga landzelelani ka ntirho wa Cuenod ku paluxa ku nga hetisekangi ka ntirho wa yena.

Loko hi ya emahlweni hi xopaxopa swinghenisiwa leswi hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku marito lama ma wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Leswi swi paluxiwile hi ku va swikombiso swa (a) na (b) swi ri na nomboro yo karhi endzhaku ka ku va ku nghenisiwile xinghenisiwa. Nomboro leyi tsariweke yi kombisa leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka maviti ya ntlawa wa 9. Eka swikombiso swa (c) na (d) hi kuma leswaku eku sunguleni ka xinghenisiwa mutsari u vekile mfungho lowu wu kombaka leswaku ku na leswi swi nga sala, mfungho lowu wu kombisa leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka maendli. Hi maendlelo lama mutsari a nghenisa mahungu ya xilingwisitiki.

Mutsari endzhaku ka ku kombisa leswaku swinghenisiwa leswi swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo, a nga nghenisangi xiphemu xin'wana xa mahungu ya xilingwisitiki

© University of Venda

lexi a xi fanele xi kombisiwile ku nga si nyikiwa nhlamuselo ya swinghenisiwa leswi. Mutsari a fanele a tsarile swinghenisiwa leswi hi matsalelo ya xifonetiki endzhaku ka ku va a kombisile leswaku xinghenisiwa lexi xi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo. Xiphemu lexi siyiweke i xa nkoka ngopfu hikuva xi komba matwariselo ya mipfumawulo yo karhi, leswi swi endliwa hikokwalaho ka ku va dikixinari yi nga tirhisiwi hi vavulavuri va ririmi rin'we. Hikokwalaho xiphemu lexi a xi nga fanelangi leswaku xi nga nghenisiwi, naswona dikixinari leyi i ya tindzimi timbirhi ku nga Xitsonga na Xinghezi. Ku va mutsari a nghenisa swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki, swin'wana a nga swi nghenisi swi kombisa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Mutsari u hlamuserile swinghenisiwa leswi hi ku nyika marito man'wana ya Xinghezi lama vulaka swo fanaka na leswi vuriwaka hi swinghenisiwa. Hi ndlela leyi hi nga boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki ma humelerisiwile hikuvaku hlamuseiriwa ka swinghenisiwa na kona i ka nkoka eka dikixinari naswona ku paluxa xin'wana xa swiphemu lexi welaka eka mahungu ya xilingwisitiki.

Endzhaku ka ku nyika tinhlamuselo ta swinghenisiwa leswi mutsari a fanele a kombisile leswaku ritofularha ra **ndlala** i **ndzalo.** Hi maendlelo lama rito **ndzalo** a ri nga fanelangi ri nghenisiwile tanihi xinghenisiwa hikuva ri ta va ri kombisiwile tanihi ritofularha ra **ndlala.** Loko hi languta xikombiso xa (d) mutsari ehandle ka ku a boxa leswaku ritofularha ra **panulula** i **pana,** mutsari u vula leswaku **panulula** ri suka ka rito **pana.** Leswi swi paluxa leswaku Cuenod a nga tekelangi enhlokweni mhaka ya maritofularha. Leswi swi endla leswaku mutsari a nga heti nkarhi a ri ka swilo swin'we naswona dikixinari yi nga hatli ku tala hi swilo leswi a swi fanele swa katsiwile ndhawu yin'we. Leswi swi endla leswaku hi boxa mhaka ya ku dikixinari leyi a yi ringanelangi leswaku yi yimela ririmi ra Xitsonga tanihi dikixinari ya ririmi.

Loko hi ya emahlweni na ku xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki eka swikombiso leswi hi kuma leswaku matirhelo ya marito endzeni ka swivulwa a ma kombisiwangi. Ku va mutsari wa dikixinari a nyika swikombiso kumbe xikombiso lexi paluxaka matirhelo ya rito rolero exivulweni, swi pfuna leswaku loko mutirhisi wa dikixinari a nga twisisangi

© University of Venda

nhlamuselo leyi nyikiweke hi mutsari, yi twisisa hi ku va a vona matirhelo ya xinghenisiwa xolexo loko xi ri exivulweni. Mutsari eka swikombiso leswi u lo nyika xikombiso xin'we eka xinghenisiwa xa (a) ntsena. Ku va mutsari a nghenisile theme ra vulongoloxamarito eka xinghenisiwa eka swin'wana a nga swi nghenisi, swi kombisa ku nga landzelani ka ntirho wa Cuenod leswi swi kombisa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Eka xiyenge lexi xa maritofularha hi kumile leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle hikokwalaho ka ku va swiphemu swin'wana swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari swi nghenisiwile ka swinghenisiwa swin'wana eka swin'wana swi nga nghenisiwi. Xin'wana lexi paluxiwekei ku swiphemu swin'wana leswi nga swa nkoka eku tsariweni ka dikixinari a swi nghenisiwangi. Leswi endla leswaku hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka swihluvi swa mbulavulo leswi nghenisiweke eka dikixinari ya Cuenod.

5.2.9 Vusasekisi

5.2.9.1 Nhlamuselo

Hi vusasekisi ku kongomisiwa eka ndlela leyi ku tirhisiwaka marito yo sasa nhlamba. Ku ni marito lama paluxaka nhlamba loko ma vulavuriwa hikokwalaho ku fanele ku tirhisiwa lama amukelekaka evanhwini ku sasekisa mhaka. Marito lama ma sasekisiwaka hi lama ma nga na nhlamba kumbe ndzukano. Marito yo sasekisa na wona ma fanele ma nghenisiwa eka dikixinari. Ku endlela leswaku swi landzelana hi ndlela ya kahle eka dikixinari, loko ku nghenisiwa rito leri nga na nhlamba ku fanele ku tsariwa na leri ro sasekisa ku endlela leswaku vatirhisi va dikixinari na vona va tiva marito yo sasekisa na laha ya tirhaka kona. Cuenod loko a nghenisa swinghenisiwa swa yena leswi nga swa nhlamba a nga tlhelangi a nyika marito yo sasekisa u ma nghenisile rin'wana na rin'wana ri ri ka rona. Mutsari a fanele a nga endlangi hi mukhuva lowu hikuva marito lama ya na vuxaka hikokwalaho ka ku va rito lerin'wana ri sasekisa leri ra nhlamba. Hambiswiritano, hi ta xopaxopa mahungu ya xilingwisitiki hi ndlela leyi ma nghenisiweke ha yona. Swikombiso:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

51) (a) **nyímbá 9**,1 pregnant womb. –teka ---, -xurha --, conceive, -va ni --, be pregnant. 2 flesh of animal's belly.

(b) **–tìkà**, be heavy, difficult; (pf.) be pregnant.

(c) **màrhákú 6**, (pl. of ndzhaku) buttocks.

(d) **xìsùtì 7**, hip; loins.

Swikombiso leswi swi nyikiweke hi leswi swa nhlamba ni swa ku sasekisa. Swikombiso swa swinghenisiwa swa (a) na (b) a swi fanele swi nghenisiwile ndhawu yin'we. Mutsari a fanele a nghenisile xinghenisiwa **nyimba** ivi a tlhela a kombisa leswaku xisasekisi xa rito leri i **ku tika.** Ku endlela leswaku swi va erivaleni mutsari u fanele a tlhela a nyika swikombiso swa swivulwa. Xikombiso:

52) (a) **nyímbá** 9, vus. –tìkà, 1 pregnant womb. –teka ---, -xurha --, conceive, -*va ni --,* be pregnant. 2 flesh of animal's belly.

Maendlelo lama ma hunguta ntirho naswona dikixinari a yi tali hi marito lama vulaka nchumu wun'we hikuva ma va ma tsariwile ndhawu yin'we. Hambiswiritano, hi ta languta swikombiso leswi swi tsavuriweke hi xopaxopa loko mutsari a nghenisile kahle mahungu ya xilingwisitiki. Eka swikombiso leswi mutsari u nghenisile kahle swinghenisiwa leswi hikokwalaho ka ku va a funghile switwari swa swinghenisiwa leswi. Leswi i swa nkoka swinene eku tsariweni ka dikixinari hikuva vatirhisi va dikixinari va ta kota ku twarisa switwari swa marito lama va karhi va paluxa vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo.

Hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u kombisile leswaku swinghenisiwa leswi wela ka swihluvi swihi swa mbulavulo. Leswi hi swi vona hikokwalaho ka ku va mutsari a nyikile tinomboro leti kombisaka leswaku swinghenisiwa leswi i maviti lama wela eka ntlawa wo karhi. Hi tlhela hi kuma leswaku eka xikombiso xa (c) a ku tsariwangi nomboro, leswi swi vangiwa hileswi xinghenisiwa lexi nga riendli. Ku komba leswaku rito leri i riendli mutsari u vekile mfungho lowu kombaka leswaku ku na leswi swi nga sala. Hi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maendlelo lama mutsari u nghenisa mahungu ya xilingwisitiki eka swinghenisiwa swa yena.

Endzhaku ka leswi, mutsari a fanele a tsarile swinghenisiwa leswi hi matsalelo ya xifonetiki. Matsalelo lama ma humelerisa theme ra fonetiki leri pfunaka mutsari leswaku a kota ku twarisa kahle mipfumawulo ya swinghenisiwa. Leswi swi vangiwa hikokwalaho ka ku va mipfumawulo ya tindzimi yi hambana mapeletelo kasi yi fana matwariselo hikokwalaho vatirhisi va dikixinari lava nga riki Vatsonga va nge swi koti ku twarisa mipfumawulo yin'wana ya Xitsonga loko yi nga tlhelanga yi tsariwa hi matsalelo ya xifonetiki. Hikokwalaho mutsari a fanele a nghenisile xiphemu lexi xa mahungu ya xilingwisitiki hikuva xi na nkoka ka eka dikixinari ya tindzimi timbirhi. Ku va mutsari a nghenisa swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swin'wana a nga swi nghenisi swi komba ku nga landzelelani ka ntirho wa yena.

Loko hi ya emahlweni na nxopaxopo lowu hi kuma leswaku mutsari u hlamuserile swinghenisiwa leswi. Eka xikombiso xa (a) mutsari u nyikile tinhlamuselo timbirhi to hambana ku hlamusela xinghenisiwa lexi, u tlherile a kombisa leswaku tinhlamuselo leti hambanile hi ku va a nyika tinomboro. Nhlamuselo yo sungula ya **nyimba** yi vula nyimba ya ku rhwala n'wana ekhwirini kasi leyi ya vumbirhi yi kombisa khwirhi ra xiharhi.

Cuenod eka xikombiso xa (b) a nga kombisangi ku hambana ka tinhlamuselo leti a ti nyikeke xinghenisiwa lexi. Nhlamuselo yo sungula ya xinghenisiwa **–tika** yi vula ku tika ka michumu yo karhi kasi leyi ya vumbirhi yi vula ku xurha nyimba. Ku va mutsari a nga hambanisangi tinhlamuselo leti hi ku ti nyika tinomboro ku ri ku eka swinghenisiwa swin'wana a hambanisa hi tinomboro, swi paluxa ku nga landzelelani ka ntirho wa Cuenod. Hikokwalaho hi boxa hi nga ri na tinghana leswaku dikixinari ya **Tsonga-English Dictionary** a yi ringaneli ku va dikixinari leyi yimelaka ririmi ra Xitsonga. Ku laveka dikixinari yin'wana leyi nga ta sula swihoxo hinkwaswo leswi endliweke hi Cuenod loko a tsala dikixinari ya yena.

© University of Venda

Ku nyikiwa ka swikombiso swa swivulwa ku pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a twisisa nhlamuselo ya rito leyi nyikiweke hi mutsari. Ku humelerisa theme leri mutsari u nyika swikombiso swa swivulwa a karhi a kombisa matirhelo ya rito leri nghenisiweke loko ri ri ndzeni ka xivulwa. Leswi i swa nkoka hikuva mutirhisi wa dikixinari na yena a nga tumbuluxa swivulwa a karhi a tirhisa xinghenisiwa lexi. Eka swikombiso leswi swi tsavuriweke mutsari u kombisile matirhelo ya xinghenisiwa xin'we ntsena loko xi ri exivulweni. Mutsari a fanele a nyikile swikombiso swa swivulwa eka swinghenisiwa swa yena hinkwaswo. Ku va mutsari a humelerisa matheme man'wana ya mahungu ya xilingwisitiki eka swinghenisiwa swa yena nkarhi wun'wana a nga ma humelerisi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo.

Eka xiyenge lexi xa vusasekisi hi kumile leswaku mutsari a nga kombisangi leswaku ku na marito lama vuriwaka swisasi. Hi tlherile hi kuma leswaku mutsari u nghenisile marito ya nhlamba ni ya swisasi rin'wana na rin'wana eka rona. Loko hi xopaxopa swinghenisiwa leswi nga swa nhlamba ni leswi swi sasaka hi kumile leswaku mutsari a nga nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki. Swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swi nghenisiwile ka swinghenisiwa swin'wana eka swin'wana swi nga nghenisiwi. Leswi swi hi susumeta leswaku hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi eka dikixinari leyi.

5.2 Nkatsakanyo

Eka ndzavisiso lowu ka ndzima leyi ku xopaxopiweke mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka maviti na masivi hi kumile leswaku mutsari u humelerisile mahungu ya xilingwisitiki eka swiphemu swin'wana kasi swin'wana a swi nghenisiwangi. Ku funghiwa ka switwari loku paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya switwari, ku nghenisiwile eka swinghenisiwa swin'wana kasi eka swin'wana a ri nghenisiwangi.

Ku kota leswi a ku xopaxopiwa mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo, hi kumile leswaku mutsari u nghenisile swihluvi swa mbulavulo leswi a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hi swi languta, kasi tinxaka tin'wana ta swihluvi swa mbulavulo a ti nghenisiwangi. Xikombiso; rhavi ra xitwisiwo leri welaka eka maendli na riyimelariendli ro hlamusela a ma nghenisiwangi. Hambiswiritano mutsari u ringetile ku nghenisa swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari ya yena.

Swikombiso swa swinghenisiwa leswi swi tsavuriweke eka dikixinari leyi swi paluxile leswaku Cuenod u funghile switwari swa swinghenisiwa. Hambiswiritano, mutsari a nga funghangi switwari hinkwaswo swa swinghenisiwa, switwari swin'wana a siya a nga funghangi. Xikombiso, eka rhavi ra xiendleko xikombiso xa (c) a xi funghiwanga swin'wana swa switwari. Maendlelo lama ma siya vatirhisi va dikixinari va nga ri na ku twisisa hikuva va ta va va nga tivi leswaku xinghenisiwa lexi nga funghiwangiki a xi funghiwi kumbe Ndzima yavumune eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwile mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka maendli ni marhavi ya wona ya nhungu. Ku fana ni le ka tindzima tin'wana eka ndzima leyi hi tsavurile man'wana ya maendli hi ma xopaxopa hi karhi hi languta leswaku swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki leswi katsaka fonoloji, fonetiki, semantiki na vulongoloxamarito swi nghenisiwile kahle xana. Eka swikombiso swa swinghenisiwa swa maendli hi kumile leswaku swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swo fana na fonetiki a swi nghenisiwangi. Ku va swiphemu swin'wana swa mahungu ya xilingwisitiki swi nghenisiwa swin'wana swi nga nghenisiwi swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

mutsari u lo rivala. Leswi vangela leswaku hi boxa hi nga ri na ku kanakana leswaku dikixinari ya Cuenod a yi nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki.

Eka ndzima ya vutlhanu ku langutiwile mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka maengeteri, maencisi, riyimelariendli, vundhawu, mahlamari, vamavizweni, maritofularha na vusasekisi. Mahungu ya xilingwisitiki lama i swiphemu leswi nga swa nkoka loko ku tsariwa dikixinari ku nga, fonoloji, fonetiki, mofoloji, semantiki na vulongoloxamarito. Eka ndzima leyi hi kumile leswaku ku funghiwa ka switwari loku ku welaka eka theme ra fonoloji ku humelerisiwile eka swinghenisiwa hinkwaswo, kambe lexi soriweke i ku va nkarhi wun'wana loko mutsari a fungha switwari swa

© University of Venda

swinghenisiwa swin'wana, swin'wana a nga funghi. Leswi swi endlile leswaku hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka swihluvi swa mbulavulo leswi swi nghenisiweke eka dikixinari leyi.

Hi tlherile hi kuma leswaku xinghenisiwa lexi nghenisiweke xi wela eka xihluvi xihi xa mbulavulo, ku ringetiwile swinene. Xiyenge lexi xo komba swihluvi swa mbulavulo a xi paluxekangi kahle eka vamavizweni, maritofularha na vusasi. Hambiswiritano, mutsari u ringetile ku humelerisa eka maengeteri, maencisi, mahlamari ni riyimelariendli. Xiyenge xin'wana lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari i xa matsalelo ya xifonetiki. Xiyenge xa fonetiki mutsari a nga ringetangi ku xi nghenisa eka dikixinari ya yena. Xiyenge lexi i xa risima ngopfu eku tsariweni ka dikixinari. Leswi swi hi susumetile leswaku hi boxa leswaku mahungu ya xilingwisitiki a ma nghenisiwangi kahle eka swihluvi swa mbulavulo leswi nghenisiweke eka dikixinari leyi.

Ku hlamuseriwa ka swinghenisiwa ku paluxiwile eka swinghenisiwa hinkwaswo hambileswi nkarhi wo tala a nyika muhundzuluxo wa xinghenisiwa. Ku va mutsari a nga landzelelanisi timhaka ta yena ku endlile leswaku hi boxa leswaku dikixinari ya **Tsonga-English Dictionary** a yi helelangi, hikokwalaho a yi ringaneli ku yimela Xitsonga.

Hikokwalaho ndzavisiso lowu wu ta va xivoni eka vatsari lava nga ta tsala tidikixinari eka mikarhi leyi taka ngopfungopfu eka lava va nga ta tsala tidikixinari ta tindzimi timbirhi. Vatsari va tidikixinari va lemukisiwa leswaku loko va tsala tidikixinari va fanele va sungula va va na vutivi bya mahungu ya xilingwisitiki lebyi nga ta pfuna mutirhisi wa dikixinari leswaku a kuma xikongomelo xa yena xa ku va a tirhisa dikixinari yoleyo. Leswi swiendliwa hikokwalaho ka ku va vatirhisi va dikixinari va languta swilo swo hambanahambana eka dikixinari. Hikwalaho swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki swa boha leswaku swi kumeka swi nghenisiwile eka dikixinari. Ndzavisiso lowu wu kombisile nkoka wa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari wu karhi wu languta xiphemu hi xin'we xin'we.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 6
KU DLAYISETA

6.1 Nkatsakanyo Ni Mikumisiso

Hi ku katsakanya, eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku mutsari a nga nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki. Leswi swi paluxiwile hi ku va ku xopaxopiwile mahungu ya xilingwisitiki eka swikombiso swa swihluvi swa mbulavulo leswi tsavuriweke eka dikixinari leyi.

Eka ndzavisiso lowu ka ndzima leyi ku xopaxopiweke mangheniselo ya mahungu ya xilingwisitiki eka maviti na masivi hi kumile leswaku mutsari u humelerisile mahungu ya xilingwisitiki eka swiphemu swin'wana kasi swin'wana a swi nghenisiwangi. Ku funghiwa ka switwari loku paluxaka vuhenhla na vuhansi bya mipfumawulo ya switwari, ku nghenisiwile eka swinghenisiwa swin'wana kasi eka swin'wana a ri nghenisiwangi.

Eka swikombiso leswi hi tlherile hi kuma leswaku mutsari a nga nghenisangi xiyenge xa matsalelo ya xifonetiki lama kombisaka matwariselo ya mipfumawulo ya marito. Ku va mutsari a nga nghenisangi xiyenge lexi ku ri ku dikixinari ya yena i ya tindzimi timbirhi, ku nga Xitsonga na Xinghezi swi komba ku nga tshamisekangi ka ntirho wa yena. Ku va dikixinari leyi katsa na Xinghezi swi komba leswaku yi ta tirhisiwa hi vanhu vo tala ni lava nga riki Vatsonga. Ku nga nghenisiwi ka xiyenge lexi ku paluxa ku siyiwa ka man'wana ya mahungu ya xilingwisitiki.

Ku kombisiwa ka swihluvi swa mbulavulo leswi swinghenisiwa swi welaka eka swona i ka nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Eka xiphemu xa maviti hi vonile leswaku mutsari u ringetile ku kombisa leswaku swinghenisiwa leswi a swi nghenisekangi swi wela eka swihluvi swihi swa mbulavulo. Eka maviti mutsari u kombisile hi ku a tsala tinomboro leti kombisaka leswaku xinghenisiwa lexi wela eka ntlawa wihi wa maviti. Eka maviti lama hi ma tsavuleke hi lo kuma riviti rin'we ntsena leri a ri nga kombisiwangi leswaku ri wela eka ntlawa wihi wa maviti. Ku va mutsari nkarhi wun'wana a nga kombisi leswaku

© University of Venda

xinghenisiwa lexi a xi ngheniseka xi wela eka ntlawa wihi wa maviti swi paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki.

Hi tlherile hi kuma leswaku mutsari u nyikile tinhlamuselo ta swinghenisiwa leswi, hambileswi kun'wana a nyikeke muhundzuluxo wa marito lama. Hi ndlela leyi mutsari u swi kotile ku nyika nhlamuselo ya swinghenisiwa, leswi humelerisa xiphemu xa semantiki lexi nga xa nkoka eku tsariweni ka dikixinari. Eka swikombiso swa swihluvi swa mbulavulo leswi tsavuriweke ka maviti ni masivi mutsari a nga nyikangi kahle swikombiso swa swivulwa hikuva nkarhi wun'wana a kombisa nkarhi wun'wana a nga kombisi. Maendlelo lama ma paluxa ku nga nghenisiwangi kahle ka mahungu ya xilingwisitiki eka swihluvi swa mbulavulo.

Swikombiso swa swinghenisiwa leswi swi tsavuriweke eka dikixinari leyi swi paluxile leswaku Cuenod u funghile switwari swa swinghenisiwa. Hambiswiritano, mutsari a nga funghangi switwari hinkwaswo swa swinghenisiwa, switwari swin'wana a siya a nga funghangi. Xikombiso, eka rhavi ra xiendleko xikombiso xa (c) a xi funghiwanga swin'wana swa switwari. Maendlelo lama ma siya vatirhisi va dikixinari va nga ri na ku twisisa hikuva va ta va va nga tivi leswaku xinghenisiwa lexi nga funghiwangiki a xi funghiwi kumbe mutsari u lo rivala. Leswi vangela leswaku hi boxa leswaku dikixinari ya Cuenod a yi nghenisangi kahle mahungu ya xilingwisitiki.

6.2 Swibumabumelo

Eka ndzavisiso lowu ku paluxiwile mhaka ya leswaku mahungu ya xilingwisitiki ma na risima loko munhu a tsala dikixinari na loko a munhu a yi tirhisa. Swi vile erivaleni leswaku mutsari wa dikixinari u fanele a va na vutivi lebyi hetisekeke bya mahungu ya xilingwisitiki. Leswi swi endla leswaku dikixinari yi va leyi nga na vuxokoxoko mayelana na ririmi. Ku nghenisiwa ka swiphemu hinkwaswo swa mahungu ya xilingwisitiki ku endla leswaku vatirhisi va dikixinari hinkwavo va kuma swikongomelo swa vona swa ku va va tirhisa dikixinari. Hikokwalaho ndzavisiso lowu wu ta pfuna vadyondzi kumbe valavisisi van'wana mayelana na mangheniselo ya mahungu ya xilingwisiti0ki eka dikixinari.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi tlhela hi kuma leswaku ndzavisiso lowu wu kombisile na mangheniselo ya kahle ya swiphemu swa mahungu ya xilingwisitiki eka dikixinari. Leswi swi kombisiwile hi ku va mutsari a lulamisa swihoxo swo karhi leswi swi paluxiweke hi Cuenod eka dikixinari leyi. Hi ndzulamiso lowu endliweke eka ndzavisiso lowu wu ta pfuna vatsari lava nga ta tsala tidikixinari ka malembe lama taka. Hi langutela leswaku ku nga ha vi na swihoxo leswi fanaka ni leswi endliweke hi Cuenod eka dikixinari leyi xopaxopiweke.

Hilaha hi nga kombisa hakona eka matsalwa lama lavisisiweke hi vatsari van'wana, swa tikomba leswaku ka ha ri na tinhlokomhaka tin'wana leti nga kaneriwaka hatona. Matsalwa lama hi lavisiseke hawona ma aviwile ma va eka swiyenge swa mune ku nga; lama nga languta mangheniselo ya swihluvi swa mbulavulo eka dikixinari. Laha ku langutiwile vatsari vo fana na de Schryver (2009 na 2010) na Prinsloo (2003). Xiyenge xa vumbirhi hi nga langutaka matsalwa lama nga languta swiaki swa marito ni tikholokexini. Xiyenge lexi ku langutiwile ntsena tsalwa ra Mphahlele (2003). Xiyenge xa vunharhu xi ta languta matsalwa lama paluxaka lekisikhogirafi na lekisikholoji. Xiyenge lexi languta matsalwa ya vatsari vo fana na Fortune (1979), Sanusi (1994), Mavhu (2003) na Hosana (2009). Xiyenge xo hetelela xi langutile eka matsalwa lama langutaka tithiyori ta matsalelo ya dikixinari. Eka xiyenge lexi ku langutiwile matsalwa ya Nabrye (2009), Swanepoel (1994). Milavisiso yin'wana yi nga endliwa ya tinhlokomhaka to hambanahambana leti endliweke eka tidikixinari ta tindzimi tin'wana ti nga endliwa na tona eka Xitsonga.

Ndzavisiso lowu wu tlhontlha vatsari leswaku na vona va tikuma va ri eku tsaleni ka tidikixinari leti papalataka swihoxo leswi paluxiweke swo fana na ku ka ku nga nghenisiwi ka swihluvi swin'wana swa mbulavulo na mahungu ya xilingwisitiki hinkwawo. Hikokwalaho ndzavisiso lowu i wun'wana wa yin'wana ya milavisiso leyi boxeke ndlela eka ku lavisisa hi ta tidikixinari. Hikokwalaho, ha kuceteriwa leswaku hi endla milavisiso yin'wana mayelana na dikixinari ku endlela leswaku hi ta va na mindzavisiso yo tala leyi langutaka timhaka ta dikixinari.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Chabata, E. (2009). **Linguistic Theory in the Practical Lexicography of the African Languages –** Lexikos 19 supplement Afrilex- reek/series.

Costello, R.B. (1990). **Random House Webster's College Dictionary.** Canada. New York.

Cowie, A.P. (1978). **"The Place of Illustrative Materialand Collocations in the Design of a Learner's Dictionary.** OUP.

Creswell, J.W. (2003). **Research Design: Qualitative, quantitative and mixed methods approach.** London: Sage.

De Schryver, G.M. (2009). **The Lexicographic Treatment of Ideophones in Zulu.** Ghent, Belgium: Ghent University. Lexikos 19:34-54.

De Schryver, G.M. (2010). **Revolutionizing Bantu Lexicography – A Zulu Case Study.** Ghent, Belgium: Ghent University. Lexikos 20:161-201.

De Vous, A.S; Strydon, H; Fouche, C.B Delpot, C.S.L(2007). **Research of Grassroots for the Social and Human Service Profession.** Pretoria: Van Schaick Publishers.

Fortune, G. (1979). **Shona Lexicography.** Zimbabwe: University of Rhodesia. Zambezi, vii (i).

Hawkins, P. (1984). **Introducing Phonology.** Hutchinson and Co. London.

Hartmann, R.R.K & James, G. (1998). **Dictionary of Lexicography.** London: Routledge.

Hlungwani, M.C na Mahumane, (2005). **Vumundzuku bya hina.** Buku ya Mudyondzi Giredi 7. Ditlou, Thohoyandou.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hornby, A.S. (1989). **Oxford Advanced Dictionary. Dictionary of Current English.** Oxford University Press. New York.

Hosana, N.A. (2009). **The Primacy of Semantic Theory in Xitsonga/English Dikixinari/Dictionary: A Lexicographic Analysis.** Unpublished Dissertation.

Hudford, J.R. and Heasly, B. (1983). **A Course Book.** Cambridge University Press. Great Britain.

Jackson, H. (1985). **Grammar in the Dictionary In**: Ilson R. (ed) Dictionaries and Lexicography and Language Learning, Oxford. Pergaman Press.

Kerlinger, F.N. (1986) **Foundations of Behavioural Research.** Olando, Harcourt Press.

Landau, S.I. (1984). **Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography.** New York: University of Cambridge.

Malange, S.A. (2005). **Ostensive Addressing as an Approach in Tshivenda. Translation Dictionary: An Analysis.** Master Dissertation. University of Limpopo.

Malmkjaer, K (1991). **The Linguistic Encyclopedia.** Canada. New York.

Marhanele, M.M. (1981). **Xingulana xa Ririmi.** Sigma Press. Pretoria.

Mathebula, M, Mabasa, H, Nkuna, R and Maluleke, M. (2007). **Tsonga History Discourse.** Tsonga History Blog; Blog Archive September 2007.

Mavhu, W.M. (2003). Disregarding the Corpus: Head-word & Sense Treatment in Shona Monolingual Lexicography. Lexikos 13: 224-231.

Mayevu, G.S. na Nkatini, N.L. (1976). **Xihluke xa Xitsonga.**Ntangha 8. Braamfontein, Sasavona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mphahlele, M.C. (2003). **A Model to Achieve Communicative Equivalents in Translation Dictionaries.** M Phil Dessertation. University of Stellenbosch. Lexikos 13:154-162.

Nabirye, M. (2009). **Compiling the First Monolingual Lusoga Dictionary.** Uganda, Kampala: Makerere University. Lexikos 19: 177-196.

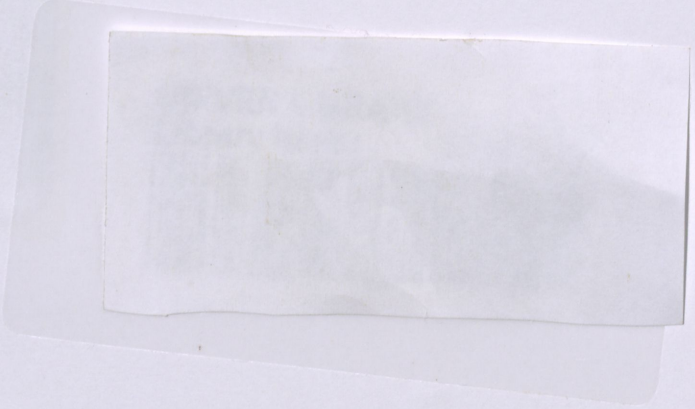
Prinsloo, D.J. (2003). **The Lemmatization of Adverbs in Northern Sotho.** Pretoria: University of Pretoria. Lexikos 13: 21-37.

Sanusi, I.O. (1994). **Relevance of Linguistics and Lexicography in Teaching Use of Dictionary to Learners of English as a Second/Foreign Language.** Ilorin, Nigeria: University of Ilorin. Centrepoint Vol. 4, No. 2.

Shabangu, I.S. (1996).**Nyeleti ya Mahlahle.** Ntivoririmi. Ntangha 10. Lingua Franca, Giyani.

Swanepoel, P. (1994). Problems, Theories and Methodologies in Current Lexicographic Semantic Research. Euralex 1994.

Zgutsa, L. (1971).**Manual of Lexicography.** The Hague Malton.

© University of Venda